TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK W MIĘDZYRZECU PODLASKIM

ROCZNIK MIĘDZYRZECKI

TOM XXV

MIĘDZYRZEC PODLASKI 1993

TOWARZYSTWO PRZYJACIÓŁ NAUK W MIĘDZYRZECU PODLASKIM

ROCZNIK MIĘDZYRZECKI

TOM XXV

MIĘDZYRZEC PODLASKI 1993

ROCZNIK MIĘDZYRZECKI
Organ Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim

KOMITET REDAKCYJNY

Jan Chmielarski, dr Marian Kowalski (redaktor naczelny i naukowy),
dr Feliks Olesiejuk, mgr Ewa Sobiech, mgr Kazimierz Zieliński

Sekretarz Redakcji — Teresa Józefa Kowalska

Materiał ilustracyjny wykonali lub dostarczyli:
mgr Bogusław Cydejko, dr Marian Kowalski i dr Feliks Olesiejuk

Wydano z pomocą finansową Narodowego Banku Polskiego w Warszawie
i Banku Przemysłowo-Handlowego SA w Krakowie

REGIONALIA

Miejska Biblioteka Publiczna
Biała Podlaska
5 175807 000005

MIEJSKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA w Białej Podlaskiej

Cz Roc
Mię

C 1424

Adresy: — Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim
21-350 Międzyrzec Podlaski, ul. Warszawska 37, tel. 71 41 26
— Redakcja Rocznika Międzyrzeckiego
02-009 Warszawa, al. Niepodległości 245 m, 38, tel. 25 69 58

Konta: Nr 903255-222-271-1 w Banku Spółdzielczym w Międzyrzecu Podlaskim

Wydawnictwo Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim
Międzyrzec Podlaski 1993

PRZEDMOWA

W roku XXV-lecia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim (1968 — 19.XII. — 1993) z pomocą finansową Narodowego Banku Polskiego, Banku Przemysłowo-Handlowego SA w Krakowie, i szeregu darczyńców — którym jesteśmy niezmiernie wdzięczni — oddajemy do rąk Czytelników kolejny, jubileuszowy XXV-ty tom Rocznika Międzyrzeckiego.

Tom ten jest szczególnie dla zespołu Komitetu Redakcyjnego i Zarządu TPN wielką dumą i radością. To już XXV-ty tom wydany w ramach naszej pracy społecznej.

Na Zwyczajnym Walnym Zgromadzeniu Członków TPN 20 listopada 1993 r., poświęconym XXV-tej rocznicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim, szczegółowo omówiłem w referacie programowym cele i zadania TPN, w tym i Komitetu Redakcyjnego.

Dzięki wielu autorom z różnych ośrodków naukowych w Polsce Komitet Redakcyjny prezentuje w niniejszym tomie Rocznika źródłowe opracowania dotyczące dawnych i współczesnych dziejów miasta, Międzyrzecczyzny i południowego Podlasia.

W pierwszym rozdziale: *Artykuły i rozprawy* zamieszczamy pionierskie opracowania — dr Zofii Kowalskiej o dziejach Międzyrzecczyzny w XV wieku, na tle stosunków polsko-litewskich za panowania Kazimierza Jagiellończyka; dr Tomasza Demidowicza pt. „Z dziejów miasta Międzyrzeca Podlaskiego. Studium o ustroju i układzie przestrzennym"; dr Stanisława Jarmuła — „Próby podniesienia rentowności dóbr międzyrzeckich przez Aleksandrę Potocką w latach 1844—1860" i dr Mariana Kowalskiego o pocztówkach Międzyrzeca Podlaskiego z lat 1900—1993.

W drugim rozdziale: *Materiały*, podane zostały opracowania przyczynkarskie: — Janusza Nowaka pt. „Konstanty Czartoryski i sprawa zarządu dóbr międzyrzeckich w latach 1802—1812"; dr Mariana Kowalskiego i Lecha Jabłońskiego pt. „Wspomnienie o płk. Józefie Borzęckim 1795—1875"; dr Mariana Kowalskiego pt. „Pamiątki Sienkiewiczowskie", oraz opracowanie pt. „Materiały źródłowe do dziejów stowarzyszeń ochotniczych straży pożarnych zawarte w wydawnictwie Cesarsko-Rosyjskiego Towarzystwa Pożarniczego „Pożarnyj Kaliendar" (Biała, Międzyrzec, Parczew)" oraz dr Feliksa Olesiejuka pt. „Wspomnienie o mieszkańcach Międzyrzecczyzny w sowieckich łagrach w latach 1944—1947".

W trzecim rozdziale: *Bibliografia* — podane zostały artykuły źródłowe dotyczące Międzyrzecczyzny, druki zwarte, artykuły z czasopism i dzieł treści ogólnej.

W czwartym ostatnim: *Kronice* — dr Feliks Olesiejuk podaje obszerne syntetyczne opracowanie pt. „Ćwierćwiecze działalności regionalno-naukowej i wydawniczej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim

(1968—19.XII.1993)". W opracowaniu tym m.in. jest informator bibliograficzny do Roczników wydanych w tym okresie, co pozwala Czytelnikom ocenić dorobek naukowy n/Towarzystwa i korzystać z dorobku Autorów.

W końcowej części rozdziału zamieszczona została nota o Zjeździe Towarzystw Naukowych Ogólnych-Regionalnych w Płocku, który odbył się 12 grudnia 1992 r. oraz nekrolog wieloletniego członka Komitetu Redakcyjnego Rocznika Międzyrzeckiego — mjr w st. spocz. mgr Kazimierza Zielińskiego.

Tom zamykają jak zwykle skorowidze nazw osobowych i geograficznych.

W tym jubileuszowym tomie Rocznika pragnę przytoczyć wciąż aktualną wypowiedź pierwszego marszałka Polski Józefa Piłsudskiego, która stanowi o konieczności istnienia takich Towarzystw Naukowych w różnych regionach Ojczyzny, ustawicznej pracy poszukiwawczej, dokumentacyjnej, archiwistycznej i publicystycznej.

„Ten kto nie szanuje i nie ceni swej przeszłości
Nie jest godzien szacunku teraźniejszości,
Ani prawa do przyszłości".

Wierni tej maksymie zapoznajemy społeczeństwo z nieznaną cząstką historii n/miasta i regionu z głębokim przekonaniem, że wysiłek ten zostanie doceniony i wykorzystany.

dr Marian Kowalski
prezes
Towarzystwa Przyjaciół Nauk
w Międzyrzecu Podlaskim

I. ARTYKUŁY I ROZPRAWY

ZOFIA KOWALSKA

POGRANICZE MIĘDZYRZECKIE NA TLE STOSUNKÓW POLSKO-LITEWSKICH ZA PANOWANIA KAZIMIERZA JAGIELLOŃCZYKA

Kontakty polsko-litewskie wynikające z sąsiedztwa obu państw jak również wspólnoty interesów połączonej unią monarchii Jagiellonów, stanowiły istotny element dziejów Polski XV w. Aczkolwiek Litwa była krajem stojącym cywilizacyjnie nieco niżej od Polski, za panowania Kazimierza Jagiellończyka (1447—1492) zaznaczył się wyraźny rozwój tego państwa. Wyrażał się on niezwykle prężnym ruchem osadniczym, co pociągało za sobą rozwój miast, rzemiosła i handlu. Wcześniejsze przywileje Jagiellonów (np. 1387, 1413) dla szlachty litewskiej dały początek częściowemu upodabnianiu się do szlachty polskiej pod względem swobód i gospodarki ziemskiej. Nie bez znaczenia było też wejście Litwy w krąg zachodniej cywilizacji łacińskiej — dzięki chrystianizacji — co, mimo mieszanki religijno-kulturowej, nadawało jej orientację prozachodnią, a więc propolską [1].

Powołany w 1444 r. na tron polski Kazimierz Jagiellończyk był już od czterech lat wielkim księciem litewskim, podczas gdy jego brat Władysław sprawował rządy w Koronie. Dlatego też związek obu państw przyjął nową formę: unii dwóch równorzędnych państw, połączonych jedynie wspólnością dynastii [2]. Powołanie na tron Kazimierza mogło oznaczać odnowienie unii w jej poprzednim kształcie, co wiązało się też z zapewnieniem Polsce pewnej przewagi w tym związku. Może właśnie dlatego nie od razu zgodził się na jego przyjęcie. Dwuletnie targi o koronę polską, kilkakrotne poselstwa do Kazimierza na Litwę, próby osadzenia na tronie innego kandydata zakończyły się w końcu zgodą Kazimierza i koronacją 25 czerwca 1447 r. w katedrze wawelskiej [3]. Nastąpił z kolei 45-letni okres panowania władcy Polski i Litwy — państw połączonych odtąd unią personalną.

---

[1] J. Ochmański, Historia Litwy, wyd. 2, Wrocław 1982, s. 91—99; W. Kamieniecki, Społeczeństwo litewskie w XV w., Warszawa 1947, s. 121—155.

[2] O. Halecki, Dzieje unii jagiellońskiej. t. 1: W wiekach średnich, Kraków 1919, s. 334—335; Zob. też S. Kutrzeba, Unia Polski z Litwą. (W:) Polska i Litwa w dziejowym stosunku, Kraków 1914.

[3] Długosz Jan, Historia Polonicae libri XII, wyd. Ż. Pauli, t. 5, (liber XII), Kraków 1878, s. 7, 12—13, 17—21, 25—26, 32—33; Halecki, Dzieje, s. 357—359, 361—362.

Zespół wydarzeń politycznych, jaki wiązał odtąd oba państwa, odbywał się częściowo na terenie Międzyrzecczyzny, obszaru położonego na pograniczu polsko-litewskim. Jego udział w dziejach tych obu państw zaznaczył się z dwóch powodów: po pierwsze Międzyrzec położony był w rejonie dwóch ważnych szlaków komunikacyjnych, po drugie z niego wywodziła się potężna rodzina Zabrzezińskich, która właśnie w drugiej połowie XV w. zyskiwała na znaczeniu i uczestniczyła w wydarzeniach politycznych. Warto więc przyjrzeć się tej relacji wzajemnej, w jakiej pozostawały dzieje polsko-litewskie i rozwój Międzyrzeca za panowania Kazimierza Jagiellończyka.

Już we wczesnym średniowieczu Międzyrzec Podlaski stał się terenem ostrych przetargów między Rusią, a Polską. Próby podporządkowania go Mazowszu bądź Rusi udaremnione zostały w XIV w. przez Litwę i nawet po zawarciu unii polsko-litewskiej pozostał on w rejonie Wielkiego Księstwa. Dopiero unia lubelska (1569) uchwaliła o jego przynależności do Polski [4]. Całe więc średniowieczne dzieje Międzyrzecczyzny kształtowały się w ramach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Aczkolwiek teren ten sąsiadował ze szlakiem lądowo-wodnym łączącym Ruś z Mazowszem, to jednak początki jego rozwoju należy wiązać dopiero ze schyłkiem średniowiecza, podobnie jak i innych ośrodków miejskich na Podlasiu [5]. Osada wspomniana w 1390 r., miastem stała się dopiero w I połowie XV w. i należała wówczas do Jana Nassutowicza. Dzięki małżeństwu córki Jana — Anny — z Janem Zabrzezińskim Międzyrzec stał się dziedzictwem tej rodziny. Jej zawdzięcza też dalszy rozwój jako miasto — nadanie przywileju targowego — oraz przyszły kształt urbanistyczny [6]. Miasto rozwinęło się na lewym brzegu rzeki Krzny, w tym rejonie przebiegał właśnie najstarszy szlak komunikacyjny łączący Łuków i Brześć nad Bugiem. Stanowił on z kolei część innego ważnego traktu prowadzącego z Lublina przez Parczew do Brześcia i dalej do Wilna [7]. To położenie geograficzne stawiało Międzyrzec nie tylko na pograniczu handlowym między Koroną a Litwą, lecz także w centrum tras komunikacyjnych między Krakowem, a Wilnem, po których stale poruszały się orszaki królewskie oraz poselskie. Dlatego też korzystali z nich panujący jak i inne osobistości dworskie Polski i Litwy. Właśnie za panowania Kazimierza Jagiellończyka — władcy, którego ambicją było kierowanie w równym stopniu obydwoma państwami — ów trakt komunikacyjny miał podstawowe znaczenie. Jeszcze jeden element miał niewątpliwie wpływ na rozwój Międzyrzecczyzny w późnym średniowieczu: częstotliwość odbywanych zjazdów szlacheckich, decydujących o licznych posunięciach w polityce państwowej. Przecież miejscem tychże były głównie: Brześć, Parczew i Łomazy — miasta położone na trakcie międzyrzeckim. Jeśli dodać do tego jeszcze wpływ i znaczenie wywodzących się z Międzyrzeca Za-

[4] J. Tyszkiewicz, Mazowsze północno-wschodnie we wczesnym średniowieczu, Warszawa 1974.

[5] A. Wędzki, Problem genezy Międzyrzeca Podlaskiego na tle procesów urbanizacyjnych na południowo-zachodnim pograniczu Podlasia, (w:) „Rocznik Międzyrzecki" t. VI (1974), s. 34—36.

[6] A. Pleszczyński, Opis historyczno-statystyczny parafii międzyrzeckiej, Warszawa 1911, s. 218—222.

[7] Wędzki, s. 45—46; J. Chomicki, Powstanie i rozwój układu urbanistycznego Międzyrzeca Podlaskiego od średniowiecza do czasów obecnych, (w:) „Rocznik Międzyrzecki" t. XX—XXII (1988—1990), s. 79—80.

brzezińskich, to obraz wydarzeń wpływających na rozwój pogranicza polsko-litewskiego będzie pełny. Nie miały natomiast na to wpływu jakieś burzliwe starcia natury militarnej — co często w rejonach pogranicznych ma miejsce — albowiem stabilizacja sytuacji politycznej skutecznie temu zapobiegała.

Przedstawienie ważniejszych faktów z dziejów wzajemnych stosunków polsko-litewskich, które miały istotne znaczenie dla rozwoju pogranicza międzyrzeckiego, będzie potwierdzeniem powyższych spostrzeżeń o charakterze ogólnym. Zwłaszcza że na tym tle da się także poznać rolę współczesnego dziedzica Międzyrzeca — Jana Zabrzezińskiego.

Zaproponowanie Kazimierzowi Jagiellończykowi tronu polskiego w 1444 r. nie od razu doprowadziło do koronacji. Ze względu na różnice interesów między stroną polską, a litewską uzgadnianie stanowisk trwało blisko dwa lata. Podczas gdy szlachta polska liczyła na potwierdzenie przywilejów i podporządkowanie Litwy Polsce, dzięki odnowieniu unii personalnej, strona litewska czyli Kazimierz, nie mogła się na to zgodzić. Dlatego poselstwa polskie, wysyłane do Grodna dwukrotnie w 1445 r., nie zdołały nakłonić księcia do przyjęcia korony polskiej [8]. Co więcej Kazimierz zwołał zjazd panów litewskich do Wilna, 30 listopada 1445 r., na którym postanawiał nie opuszczać Litwy i wyodrębnić Wielkie Księstwo z Korony. O czym powiadomił panów polskich przez posła Wasyla Druckiego w styczniu 1446 r. w Piotrkowie, dodając jeszcze, że nie dopuści też, by ktokolwiek inny objął tron polski [9]. Kazimierz dawał więc do zrozumienia, że nie przyjmie tronu na warunkach podyktowanych przez stronę polską. Aby wywrzeć nań nacisk postanowiono dokonać wyboru innego kandydata. Na zjeździe w Piotrkowie, 30 marca 1446 r., groźbę tę wykonano, zastrzegając się jednakże, że wybór ten wejdzie w życie, jeśli Kazimierz ponownie odrzuci propozycję objęcia tronu polskiego [10]. Wobec wyboru Bolesława (księcia mazowieckiego) Kazimierz wraz z przedstawicielami szlachty litewskiej zdecydowali się przybyć na rozmowy z panami polskimi [11].

Zebrani we wrześniu 1446 r. w Parczewie Polacy oczekiwali przybycia księcia i Litwinów. Tymczasem delegacja litewska przyjechała do przygranicznego Brześcia. Tam też po dłuższych wahaniach udali się posłowie polscy [12]. Kilkudniowe dyskusje i debaty toczyły się wokół wzajemnych żądań, których spełnienie miało warunkować powierzenie i przyjęcie tronu przez Kazimierza Jagiellończyka. Litwini życzyli sobie, by oba państwa pozostawały w przymierzu, ale niezależne od siebie, co więcej przedstawili swe żądania terytorialne — przyznania im ziem spornych Wołynia i Podola [13]. Wobec odrzucenia tych warunków przez stronę polską, przy wyraźnej jednakże przewadze strony litewskiej, postanowiono pozostawić sprawy sporne w zawie-

---

[8] Długosz, s. 7; A. Lewicki, Wstąpienie na tron Kazimierza Jagiellończyka, Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń AU, Wydz. Hist.-Filoz. 20 : 1887, s. 1—40.

[9] Długosz, s. 12—13.

[10] Długosz, s. 17—21; Codex epistolaris saeculi decimi quinti, t. I—III, wyd. A. Lewicki, A. Sokołowski, J. Szujski. „Monumenta Medii Aevi Historica", t. II, XII, XIV, Kraków 1876—1894 (dalej cyt.: Cod. ep.), III, s. 1—4.

[11] Halecki, Dzieje s. 357—359

[12] Długosz, s. 25—26.

[13] Cod. ep. III, s. 7.

szeniu i przyjąć nowego króla bez zobowiązań z jego strony. Układ ten znalazł swe odzwierciedlenie w dokumentach wystawionych przez Kazimierza 17 stycznia 1446 r. w Brześciu. Wynikało z nich, że państwa polskie i litewskie połączone zostały „w bratni związek", jako równe i niezależne, mające wspólnego władcę i wspólnie broniąc się przed wrogiem zewnętrznym, zachowując jednakże osobne przywileje, które przyszły władca podjął się potwierdzić [14]. Ponadto Kazimierz zobowiązał się dopełnić koronacji 24 czerwca 1447 r. w Krakowie. Panowie polscy zapewniali w akcie wystawionym dla króla o jego prawie do swobodnego wyboru doradców i dworzan i o wolności miejsca pobytu w Polsce lub na Litwie. Rezultaty spotkania brzesko-parczewskiego dają się łatwo ocenić: było to niewątpliwie zwycięstwo polityki litewskiej, zmierzającej do utrzymania niezależności od Polski. Zaś spór o przynależność Wołynia i Podola pozostawiono na razie w zawieszeniu [15].

Po zakończeniu narady w Parczewie, Kazimierz podążył traktem brzeskim na północ w kierunku Wilna. Pozostał na Litwie prawie dziewięć miesięcy, oddając się sprawom uregulowania polityki zewnętrznej, jak i zaspokojenia żądań bojarów litewskich, domagających się potwierdzenia przywilejów w zamian za udzielenie mu poparcia w jego polityce polskiej. Uwieńczeniem zabiegów panów litewskich był przywilej wydany w Wilnie 2 maja 1447 r., podkreślający raz jeszcze niezależność i odrębność Litwy w stosunku do Polski i przyznający bojarom litewskim wszystkie prawa i przywileje, jakie posiadała szlachta polska. Ponadto gwarantował niezmienność granic Litwy, czyli utrzymanie Wołynia i Podola, tak jak to było za czasów Witolda. Przywilej ten przyznawał szlachcie litewskiej wyłączne prawo do obsadzania urzędów na Litwie [16].

Po odbytej zgodnie z obietnicą koronacji w Krakowie, Kazimierz Jagiellończyk rozpoczął swoje, trwające blisko 45 lat rządy w Polsce i na Litwie, państwach połączonych dzięki tej koronacji unią personalną. Celem jego polityki w ciągu całego panowania było równomierne rozłożenie interesów obu państw i kierowanie w równym stopniu jednym i drugim, zachowując jednakże odrębność celów i dążeń politycznych. Wiązało się to często z trudnościami, zwłaszcza gdy w grę wchodziły sprawy sporne między obydwoma państwami. Taką była na początku kwestia przynależności Wołynia i Podola odłożona czasowo na zjeździe w Brześciu w 1446 r. Powróciła ona zaraz na arenę polityczną, mianowicie w 1447 r., i trwała blisko siedem lat, zaś rozwiązanie jej przyspieszyła niewątpliwie wojna trzynastoletnia.

Na zjeździe piotrkowskim w sierpniu 1447 r. król odroczył jeszcze kwestię ziem spornych, ale rok później, w maju, na kolejnym zjeździe w Lublinie próbował doprowadzić do kompromisu [17]. Pojawiły się wówczas dwie całkowicie odmienne koncepcje: litewska, wychodząc z założenia, że Świdrygiełło uznał się lennikiem Wielkiego Księstwa, uznała Wołyń, Łuck i Włodzimierz już za swoje, natomiast domagano się jeszcze zwrotu Podola i ziem oderwanych od Wołynia: Oleska, Łopacina, Wieteł i Horodła; polska, zmierzała do inkorporacji Litwy i zrównania ziem polskich z litewskimi, co spowodowałoby

[14] Długosz, s. 26—28; Cod. ep. II, s. 12.

[15] Halecki, Dzieje, s. 361—362.

[16] Cod. ep. III, s. 9—13; Kutrzeba, Unia, s. 527—547.

[17] Długosz, s. 45—49.

zlikwidowanie sporu o te terytoria. Ta rozbieżność stanowisk wykluczała oczywiście porozumienie [18].

Przez następne lata Podole stało się terenem najazdów tatarskich, które powodowały liczne szkody. Strona polska upatrywała w Litwinach prowodyra tych najazdów, co z kolei nie ułatwiało porozumienia w kwestii wołyńsko-podolskiej. Dopiero we wrześniu 1451 r. obie strony spotkały się w Parczewie z zamiarem likwidacji spraw spornych. Każda z nich dowodziła swych praw: Litwini powoływali się na przywilej Kazimierza Jagiellończyka (z 1447 r.), Polacy na dokumenty Zygmunta Kiejstutowicza. Dlatego królewski plan podziału tych ziem, mający na celu kompromisowe zakończenie sporu, nie miał szans powodzenia [19]. Obrady parczewskie zerwano, a sprawę odroczono na rok. Kazimierz Jagiellończyk postanowił działać inaczej, tworząc fakty dokonane. Opuściwszy Parczew udał się na Litwę, gdzie zwołał w początkach stycznia 1452 r. zjazd do Wilna. Po naradzie z panami litewskimi postanowił wystawić dokument wcielający dzielnicę łucko-włodzimierską do Litwy. Tymczasem zebrała się także rada wołyńska w Łucku i zdecydowała o włączeniu Wołynia do Litwy. Dziedziczny władca łucki Świdrygiełło również zamierzał przekazać te ziemie Litwie w testamencie. Kiedy w lutym 1452 r. umarł Świdrygiełło postanowienia rady wołyńskiej i dokument Kazimierza Jagiellończyka tylko potwierdziły inkorporację ziemi łuckiej do Litwy [20]. Panowie polscy próbowali na własną rękę nakłonić Świdrygiełłę i panów wołyńskich do oddania po śmierci księcia całej dzielnicy Polsce, ale poselstwo polskie pod wodzą Mikołaja z Panchowa nie zdołało już zapobiec zbliżającym się wypadkom. Gdy tylko nadeszła wieść o śmierci Świdrygiełły, wojska litewskie obsadziły Łuck, nie napotykając na opór ze strony Wołynian. Sytuacja stała się groźna, ale do konfliktu zbrojnego polsko-litewskiego nie doszło. Należało jednakże załatwić tę sprawę formalnie.

W r. 1453 król zwołał kolejny zjazd do Parczewa, licząc na możliwość kompromisu między obydwoma stronami. Niezadowolenie panów polskich, grożących nawet detronizacją Kazimierza, król załagodził potwierdzeniem ich przywilejów stanowych. Uczynił to w czasie kolejnego zjazdu w Piotrkowie, 30 czerwca 1453 r.[21]. Samo zakończenie sporu o Wołyń i Podole znalazło jednak inne rozwiązanie. Uwagę Polski pochłonęła odtąd wojna z Prusami, Litwini zaś przekonali się, że nie zdołają przeprowadzić formalnej zmiany aktów unijnych i odebrać Polsce Podola. Kazimierz Jagiellończyk postanowił wykorzystać tę sytuację, zwłaszcza że w obliczu wojny z Zakonem, chciał wyjaśnić stanowisko Litwy w tej sprawie. Dlatego zwołał na początek kwietnia 1454 r. zjazd panów litewskich do przygranicznego Brześcia. Zabrawszy ze sobą delegację polską udał się tam na obrady z Litwinami. O przebiegu obrad nie donosi żadne źródło historyczne, nawet Długosz zdaje się być o tym nie poinformowany. Możliwe, że zawarto tam tajne porozumienie odnośnie do podziału spornych ziem ruskich. W każdym razie zaprzestanie obustronnych pretensji i żądań po zjeździe brzeskim wskazuje raczej na przyjęcie status quo, czyli pozostawienie Wołynia i Bracławszczyzny Litwie, zachodniego Podola zaś Pol-

---

[18] O. Halecki, Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka, Kraków 1915, s. 90—92.

[19] Długosz, s. 86.

[00] Długosz s. 102—103; Halecki, Ostatnie lata, s. 175—176.

[21] Cod. ep. III, s. 64—66; Długosz, s. 139—142.

sce. Stan ten, czyli ustalenie panowania litewskiego na Wołyniu utrzymał się niezachwianie aż do unii lubelskiej. Wyrazem porozumienia polsko-litewskiego zdaje się być także pomoc Litwinów udzielona Polakom w czasie wojny trzynastoletniej z Krzyżakami [22].

Na Podolu natomiast utrzymywało się panowanie polskie, aczkolwiek w czasie wojny Litwini podejmowali próby wyzyskania trudnej sytuacji Korony celem jego zdobycia. Z żądaniem takim wystąpili nawet publicznie, mianowicie w sierpniu 1456 r. w Łęczycy [23]. Ponieważ domagali się, by król przybył na Litwę, Kazimierz uczynił zadość temu żądaniu i w jesieni 1456 r. udał się do Wilna. Wcześniej jednakże złożył w Nowym Korczynie obietnicę, że nie wyda żadnego aktu szkodliwego dla praw królestwa i innych ziem należących do Korony [24].

Królowi udało się rzeczywiście uspokoić sytuację w Wielkim Księstwie i nie dopuścić do zatargu o Podole. Litwini zadowolili się potwierdzeniem przywileju wileńskiego z 1447 r., z tym że sfałszowali na nim datę — zmieniając na 1457, czyniąc tym samym aktualniejszymi ich pretensje terytorialne [25]. Ten stan uspokojenia nie potrwał jednakże zbyt długo, albowiem Litwini ponownie wystąpili do króla z żądaniami przyłączenia Podola do Litwy. Było to podczas kolejnej narady polsko-litewskiej w Brześciu w 1460 r. Litwini byli gotowi nawet do wyprawy na Podole, w sumie jednak woleli nakłonić do tego Tatarów Krymskich. Chan tatarski jednakże nie podjął się najazdu. Ponowna groźba zbrojnego opanowania Podola przez Litwinów zawisła w 1463 r. Na zjeździe w Piotrkowie delegacja litewska zażądała odstąpienia Podola, Oleska, Ratna oraz ziemi bełzkiej. Odpowiedzią na ultimatum litewskie było wysłanie polskiego poselstwa na Litwę, by drogą rozmów dowieść praw Polski do tych terytoriów [26].

Kazimierz Jagiellończyk usiłował powstrzymywać obie strony od działań zbrojnych, jednocześnie przygotowywał projekt ugody zadowalającej każdą z nich. W tym celu zwołał zjazd pojednawczy do Parczewa. Zaproponował wówczas zamianę Podola na Prusy, chcąc w ten sposób usunąć przedmiot sporu polsko-litewskiego. Poza tym liczył na pomoc Krzyżaków (na Podolu) w obronie południowo-wschodnich granic. Niestety Zakon nie przyjął propozycji takiej zamiany a i Litwini byli temu przeciwni [27]. Dlatego na kolejnym zjeździe w przygranicznym Brześciu, 1 listopada 1453 r., Litwini ponownie domagali się zwrotu Podola.

Z czasem do konfliktu o Podole doszły jeszcze ponowione z kolei przez Polaków żądania wydania im Wołynia, a więc jedynym wyjściem z sytuacji było zachowanie status quo. Takie rozwiązanie widział także król zwołując posłów na kolejny zjazd w listopadzie 1464 r. Podobnie jak przed laty delegacja polska przybyła do Parczewa, Litwini zaś do Brześcia. Postanowiono więc spotkać się w pół drogi we wsi Łomazy. Posłowie nie odrzucili propozycji królewskiej ale i nie ustąpili od swoich żądań. Dlatego zamierzano spotkać się w tej sprawie ponownie za rok. Do kolejnego zjazdu jednakże nie

[22] Długosz, s. 173—174; Halecki, Dzieje, s. 387—389.
[23] Długosz, s. 227—228.
[24] Cod. ep. II, s. 168; Długosz, s. 234.
[25] Cod. ep. III, s. 94—95.
[26] Długosz, s. 366; Halecki, Ostatnie lata, s. 240—241.
[27] Długosz, s. 372.

doszło. Także w latach następnych oficjalnie nie powrócono do tej kwestii. Litwini poniechali zamiaru zbrojnego zajęcia Podola, aczkolwiek łatwo mogli wykorzystać osłabienie Polski prowadzącej wojnę z Zakonem. Także Polacy odstąpili od swoich żądań, wspominając jedynie od czasu do czasu, że za Kazimierza Jagiellończyka stracili Wołyń. W ogóle wydarzenia polityczne, wiążące Polskę i Litwę w pierwszej połowie panowania Kazimierza, koncentrowały się przeważnie wokół sporu o Wołyń i Podole. Zresztą sytuacja Litwy nie wymagała od króla angażowania się w jej sprawy w takim stopniu, jak to miało miejsce w latach następnych. Spór polsko-litewski rozstrzygano głównie drogą rozmów dyplomatycznych, na zjazdach, których terenem było przeważnie pogranicze.

Charakter kontaktów między Polską a Litwą uległ zmianie w latach 1470—1492. Król poświęcał swą uwagę raczej realizacji planów dynastycznych, wojnom o Czechy i Węgry, rzadziej bywał na Litwie. Wielkie Księstwo tymczasem prowadziło własną politykę wschodnią, narzuconą niejako przez rozwój Państwa Moskiewskiego i jego ekspansywne działania względem Nowogrodu Wielkiego i księstwa twerskiego. Ta rozbieżność interesów rodziła oczywiście problemy, z których rozwiązaniem Kazimierz nie zawsze mógł sobie poradzić. Kiedy w 1478 r. Iwan III ostatecznie zajął ziemię nowogrodzką i panowanie moskiewskie sięgnęło granic Litwy, zdecydowano się nakłonić Kazimierza do poświęcenia jej większej uwagi. Wysłano zatem poselstwo na zjazd do Brześcia 15 marca 1478 r. z żądaniem przybycia króla na Litwę albo wyznaczenia jednego z synów jako zastępcę [28]. Uporawszy się więc ze sprawami królestwa, Kazimierz podążył pod koniec 1479 r. wraz z całym dworem na Litwę. Pozostał tam blisko cztery lata, koncentrując swoją uwagę na sprawach Wielkiego Księstwa.

Litwini namawiali króla do podjęcia wyprawy przeciwko Moskwie, próbowano zawiązać unię antymoskiewską, wciągając do niej oprócz Polski i Litwy Zakon Inflancki, Szwecję i Złotą Ordę. Do wyprawy jednak nie doszło. Litwini musieli odpierać także najazdy Tatarów Krymskich na Podole litewskie (Bracław i Winnicę). Nie bardzo mogli liczyć w tym na pomoc Polski, albowiem ożywiło by to na nowo żądania inkorporacyjne. W ogóle nastąpiło pogorszenie się położenia politycznego Litwy, co oprócz tego że angażowało króla Kazimierza, miało niekorzystny wpływ na stosunki wewnętrzne [29].

Zagrożenie Litwy, także i Polski, od strony Moskwy skłaniało króla do podjęcia rokowań pokojowych z Iwanem III. Ponieważ liczył się z możliwością konfliktu zbrojnego, postanowił udać się w 1484 r., po czterech latach, na sejm koronny do Lublina. Polacy nie mogli opowiedzieć się przeciw królowi, albowiem sami byli zagrożeni od południa przez Turków. Chcąc uniknąć wojny na dwa fronty, postanowiono przystąpić do rokowań pokojowych z Moskwą. Wysłanemu w tym celu poselstwu litewskiemu przewodniczył poseł Jan Zabrzeziński, marszałek dworny. Pochodził on ze znanej rodziny litewskiej, dzięki małżeństwu z Anną Nassutowiczówną, stał się dziedzicem Międzyrzeca. Misja moskiewska była dopiero początkiem kariery Zabrzeziń-

---

[28] Długosz, s. 669; Halecki, Dzieje, s. 401—416.

[29] F. Papeè, Polska i Litwa na przełomie wieków średnich. t. 1: Ostatnie dwunastolecie Kazimierza Jagiellończyka, Kraków 1904, s. 48—65.

skiego, jej prawdziwy rozwój nastąpił za panowania Jana Olbrachta i Aleksandra [30]. Do zawarcia układu z Moskwą nie doszło, lecz Iwan III wykazywał i tak pojednawcze stanowisko. Ponieważ król przygotowywał wyprawę antyturecką, sprawy rokowań z Moskwą zostały odłożone. Litwini nie angażowali się w wojnę z Turcją, niebawem ponowiły się ich obawy w stosunku do Moskwy. Spowodowało je zajęcie przez Iwana III przygranicznego księstwa twerskiego w 1486 r. Zagrożenie Polski ze strony Turcji oraz niepewność granicy wschodniej, jaką odczuwali Litwini zbliżyły oba państwa i ożywiły ponownie ich wzajemne kontakty polityczne. Tym razem nie były to już problemy ziem spornych, lecz potrzeba współdziałania w obronie własnych terytoriów. W sierpniu 1486 r. odbył się zjazd szlachty litewskiej w Trokach, w którym uczestniczył król i poselstwo koronne, pod wodzą kanclerza Krzesława z Kurozwęk. Próbowali oni nakłonić panów litewskich do udzielenia Polsce pomocy w wojnie z Turcją. Po trwających blisko miesiąc dyskusjach Litwini obiecali przysłać niebawem poselstwo z odpowiedzią [31]. Na jego czele stanął ponownie Jan Zabrzeziński. Litwini nie odmówili Polsce pomocy, ale liczyli na jej wzajemność w razie zagrożenia moskiewskiego lub tatarskiego. Działalność Zabrzezińskiego w Polsce na przełomie r. 1486/87 doprowadziła prawdopodobnie do zawarcia przymierza polsko-litewskiego, zobowiązującego obie strony do wspólnego działania przeciw wrogom [32]. Po raz pierwszy w czasach Kazimierza Jagiellończyka w stosunkach polsko-litewskich doszło do porozumienia we wspólnej sprawie, mianowicie w obliczu zagrożenia z zewnątrz. O ile lata wcześniejsze skłaniały obie strony do rozmów ze względu na spory terytorialne (Wołyń, Podole), o tyle w r. 1487 zawarto przymierze, przypominające zresztą w swym motywie podobne sprzed stu lat, czyli unię krewską 1385 r. Realizacja tego porozumienia nastąpiła niebawem, zwłaszcza w wojnie z Tatarami w 1491 r., pustoszącymi ziemie zarówno polskie jak i litewskie, kiedy połączone wojska pod wodzą Mikołaja z Chodcza i kniazia Semena Holszańskiego pokonały oddziały tatarskie pod Zasławiem 25 stycznia [33].

Zbliżenie polsko-litewskie nastąpiło również w stosunkach wewnętrznych. Częściej porozumiewały się obydwie rady królewskie, wysyłając poselstwa, np. w marcu 1490 r. na zjeździe szlachty litewskiej w Grodnie zjawili się delegaci polscy: Grzegorz Lubrański podkanclerzy, Piotr Myszkowski kasztelan wieluński i Rafał Leszczyński marszałek dworu. Także szlachta polska, zebrana na zjeździe w Kole pod koniec r. 1490 domagała się odbycia wspólnego zjazdu z Litwinami. Pod koniec panowania Kazimierza Jagiellończyka widać było wyraźnie prawdziwy charakter unii polsko-litewskiej, co dawało też gwarancję jej przetrwania po śmierci króla. Jakże różne było to od jej początków, nacechowanych przeważnie rozbieżnością poglądów i konfliktem o ziemie.

Jeden z autorów przymierza polsko-litewskiego, poseł z r. 1486 Jan Zabrzeziński, Leliwita, wojewoda połocki, został niebawem kasztelanem trockim

[30] Papeè, Polska i Litwa, s. 115.
[31] Papeè, Polska i Litwa, s. 118—131.
[32] Halecki, Dzieje, s. 433; Papeè, Polska i Litwa, s. 138.
[33] Halecki, Dzieje, s. 435—437.

w 1492 r.[34], potem wojewodą nowogrodzkim, w r. 1498 zaś wojewodą trockim [35] i marszałkiem wielkim litewskim. Uczestniczył w licznych poselstwach m.in. do Moskwy po księżnę Helenę, przyszłą żonę Aleksandra Jagiellończyka, w 1495 r.[36] oraz na rozmowy z panami polskimi, dotyczące umocnienia unii polsko-litewskiej. Obydwaj następcy Kazimierza: Jan Olbracht i Aleksander korzystali z jego pomocy, jako zwolennika unii, przeciw tendencjom przeciwnym, zwłaszcza opozycji kniazia Michała Glińskiego [37]. Takie stanowisko kosztowało go nawet utratę urzędów w 1505 r., kiedy sprzeciwił się uznaniu Zygmunta Jagiellończyka wielkim księciem litewskim [38]. Urzędy swoje niebawem odzyskał, dodając do nich jeszcze namiestnikostwo grodzieńskie, ale wrogość kniazia Glińskiego przyprawiła go o śmierć 2 lutego 1508 r.[39]. Był na pewno jedną z wybitniejszych postaci litewskich, wpływających na kształt stosunków między Polską a Litwą przełomu XV i XVI w.

Próba pokazania w jaki sposób wydarzenia polityczne i kontakty wzajemne polsko-litewskie miały wpływ na rozwój terenów pogranicznych — Międzyrzecczyzny — ma w świetle powyższych rozważań dwie płaszczyzny: pierwszą było to, że pogranicze stało się obszarem, na którym przeważnie je realizowano (miejsca zjazdów usytuowane na trakcie Wilno—Lublin), drugą był udział osób z nim związanych w kształtowaniu istotnych wydarzeń w polityce wewnętrznej i zewnętrznej. Nie bez powodu właśnie za panowania Kazimierza Jagiellończyka, dzięki zaistnieniu wskazanych powyżej możliwości, nastąpił intensywny rozwój Międzyrzeca jako miasta: 1477 fundacja nowego kościoła, 1486 przywilej Jana Zabrzezińskiego zezwalający na urządzanie w mieście targów i jarmarków, rozwój przestrzenny miasta na przełomie XV i XVI w. Zresztą powyższe przyczyny miały także wpływ na rozwój innych miast (Łukowa, Radzynia, Janowa, Białej) czy w ogóle przeobrażeń na terenie całego południowo-zachodniego Podlasia [40]. Oczywiście fakt, iż Międzyrzec jako miasto prywatne był własnością Jana Zabrzezińskiego, jak i to, że z racji położenia był terenem, na którym rozgrywały się ważne wydarzenia polityczne nie jest wyłącznym elementem sprzyjającym procesowi jego rozwoju pod koniec średniowiecza. Jednakże spojrzenie na to od strony stosunków polsko-litewskich za Kazimierza Jagiellończyka skłania mnie do podniesienia także tego argumentu, jako czynnika wspomagającego ten proces.

---

[34] Cod. ep. III, s. 438, 440.

[35] Cod. ep. III, s. 456—463, 465—467; Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV—XVIII wieku. Spisy. Oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, Kórnik 1994, s. 72 (nr 402).

[36] Pieszczyński, s. 37—38.

[37] F. Papeè, Jan Olbracht, Kraków 1936, s. 121; tenże, Aleksander Jagiellończyk, Kraków 1949, s. 98—100.

[38] J. Wolff, Senatorowie i dygnitarze Wielkiego Księstwa Litewskiego 1386—1795, Kraków 1885, s. 168; L. Kolankowski, Polska Jagiellonów, Lwów 1936, s. 184—186; Papeè, Aleksander, s. 110.

[39] Kolankowski, s. 188. Urzędnicy podlascy XIV—XVIII wieku. Spisy. Oprac. E. Dubas—Urwanowicz, W. Jarmolik, M. Kulecki, J. Urwanowicz, Kórnik 1994, s. 198.

[40] O rozwoju miast pod koniec XV w.: Wędzki, s. 42—45.

TOMASZ DEMIDOWICZ

Z DZIEJÓW MIASTA MIĘDZYRZECA PODLASKIEGO STUDIUM O USTROJU I UKŁADZIE PRZESTRZENNYM

Na Równinie Łukowskiej, a ściślej na samym skraju Zaklęsłości Łomazkiej graniczącej od północy i zachodu z Wysoczyzną Siedlecką, niemal w zlewisku Krzny Południowej z rzeczką Piszczką, z Krzną Południową i rzeczką Zną leży prastare miasto Międzyrzec Podlaski. Językoznawcy S. Rospond i K. Rymut zgodni są, że to nazwa topograficzna i oznacza ośrodek osadniczy położony między rzekami. Powołują się przy tym na XIV-wieczną nazwę tej miejscowości „Meżyrecze", co stanowi wschodniosłowiański odpowiednik polskiego „Międzyrzecze". Dzisiejszą formę „Międzyrzec Podlaski" tłumaczą przez wtórną maskunilizację nazwy oraz zmianę wygłosowego „cz" w „c". Drugi człon nazwy „Podlaski" występujący już w XVI w. przy nazwie pierwotnej wszedł w użycie dla oznaczenia tegoż miasta leżącego w staropolskim woj. podlaskim w odróżnieniu od innych miast o nazwie „Międzyczecz" [1]. Innego zdania był A. Brückner, który nazwę „Międzyrzecze" wyprowadził od słowa „miedza", które na całej Litwie przybrało słowo „medja" znaczące drzewo, las [2]. Autor studium opowiada się za pierwszą opcją wskazującą, że nazwa tego ośrodka osadniczego oznacza punkt położony między rzekami.

Oficjalnie uznanym herbem miasta jest herb zatwierdzony zarządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z 21.III.1938 r. Wyobraża on srebrną podkowę barkiem do góry na polu błękitnym, z jednym krzyżem srebrnym na barku i drugim bez lewego ramienia także srebrnym w środku [3].

Trudno jednoznacznie przyznać, czy herb miasta w tej postaci, to herb pierwotny miasta. Znawcy problemu raczej nie zajmują jednoznacznego stanowiska. Nie ulega natomiast dyskusji, że to herb, dla którego wzorcem była pieczęć z herbem miasta odciśnięta na dokumentach miejskich z 1777 r. w „Juramentu miast" (Przysięga miast) przechowywanym w Archiwum Głównym

---

[1] S. Rospond: Hasło Międzyrzec Podlaski (w:), Słownik etymologiczny miast i gmin PRL, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1984, s. 223—224; K. Rymut: Hasło Międzyrzec Podlaski (w:) Nazwy miast Polski, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź 1987, s. 149; Patrz też S. Warchoł: Hasło Międzyrzec Podlaski (w:) Nazwy miast Lubelszczyzny, Lublin 1968, s. 141—142.

[2] A. Brückner: Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa 1970, s. 332.

[3] „Monitor Polski" Nr 90 z 20.IV.1938 r., poz. 132; Patrz też S.K. Kuczyński, L. Pudłowski: Udział archiwów państwowych w tworzeniu herbów okresu międzywojennego „Archeon" t. LXXXII, 1987, s. 97—137.

Akt Dawnych w Warszawie do wybuchu II wojny światowej. Projekty herbów dla miasta opracowane w połowie XIX w. przez władze Królestwa Polskiego, w między innymi przechowywane w Albumie B. Podczaszyńskiego, uznać należy za wtórne i nie mające zastosowania [4]. Zawierają one charakterystyczną próbę dostosowania wizerunku herbu miasta do jego najistotniejszej funkcji.

I. Organizacja miasta

1. W dobie staropolskiej

Historia miasta Międzyrzeca Podlaskiego jako ośrodka osadniczego, tak znakomicie położonego, sięga odległych bardzo czasów. Znaleziska monet rzymskich na tym terenie mogą wskazywać, że w początkach naszej ery istniał tutaj ośrodek osadniczy lub przechodziła droga o dużym znaczeniu [5]. Za prastarym rodowodem tej miejscowości przemawiają także badania archeologiczne, które potwierdzają istnienie na tym obszarze sieci grodów średniowiecznych m.in. w Drelowie, Krzewicy, Łózkach, Zahajkach i Żabcach [6]. Nie wykluczone, że Międzyrzecze (Meżyrecze) jako jedno z 10 siół leżących nad Krzną zniszczone było w II poł. XIII w. w wyprawie odwetowej ks. Leszka Czarnego przeciwko książętom włodzimiersko-halickim [7].

Po raz pierwszy Międzyrzec jako wieś w źródłach pojawiła się obok wsi Stołpno w związku z nadaniem obu tych wsi przez króla Władysława Jagiełłę rycerzowi polskiemu Abrahamowi Chamcowi herbu Gryf. Wspomniany rycerz w nagrodę za zasługi wojenne w roku 1390 otrzymał na „wieczne czasy" dotychczasowe wsie książęce z obowiązkiem, ażeby na każdą wyprawę wojenną „samotrzeć" (tj. sam z dwoma innymi) stawał, każdy z kopią, łukiem i sajdakiem uzbrojony [8]. Właściciel ten najprawdopodobniej w Międzyrzecu

---

[4] M. Gumowski: Pieczęcie i herby miejscowości woj. lubelskiego. Lublin 1959, s. 66; Szerzej M. Kowalski: Herb miasta Międzyrzeca Podlaskiego, (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. III, (1971), s. 5—32; Por. też Miasta Polskie w Tysiącleciu, t. I. Wrocław-Warszawa-Kraków 1965. Woj. Lubelskie, tablica LIV.

[5] S. Nosek: Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu, „Annales UMCS", Sectio F., vol. VI, 1951, s. 316; M. Kowalski: Znalezisko monet rzymskich z II wieku n.e. w Międzyrzecu Podlaskim, (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969), s. 209; S. Żółkowski: Materiały do badań nad osadnictwem pradziejowym i wczesnośredniowiecznym na obszarze dzisiejszego woj. bialskopodlaskiego, Biała Podlaska 1988, s. 76—77.

[6] S. Nosek: Op. cit. S. Żółkowski: op. cit., s. 64, 71, 102.

[7] Pełnoje Sobrannije Russkich Lotopissiei, t. XVII, Petersburg 1843, s. 889—890.

[8] K. Niesiecki: Herbarz Polski, t. III, Lipsk 1839, s. 15; T. Swięcki: Opis starożytnej Polski, t. I, Warszawa 1828, s. 447—448; M. Baliński, T. Lipiński: Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym opisana. Warszawa 1844, s. 1298; N. J. Tiedorowicz: Siedleckaja uczebniaja direkcja. Opisanije uczebnien zawiedienij i gławniejszich miestnosti Siedleckoj guberni, t. III. Ujezd radinskij, konstantynowskij i sokołowskij, Siedlce 1906, s. 63; A. Pleszczyński: Opis historyczno-statystyczny parafii międzyrzeckiej, Warszawa 1911, s. 36; K. Zdański: Przyczynki do dziejów powiatu brzesko-litewskiego i ziem nim objętych, Warszawa 1936, s. 90.

wzniósł drewniany kościół rzymskokatolicki pw. św. Mikołaja i przyczynił się do ustanowienia parafii rzymskokatolickiej.

Na początku XV w. Międzyrzec będąc w posiadaniu A. Chamca był już znacznym ośrodkiem osadniczym. Jako centrum włości posiadał dwór z folwarkiem, kościół rzymskokatolicki, co najmniej dwa młyny. Nie można wykluczyć istnienia także cerkwi prawosławnej. W r. 1428 włość międzyrzecką wraz z innymi wsiami w powiecie brzeskim i drohickim otrzymał od ks. Witolda ówczesny starosta drohicki i mielnicki Mikołaj Selparth (Szempart) alias de Nasuthe. Następnie dostojnik ten przywilejem z roku 1434 otrzymał potwierdzenie otrzymanych dóbr Międzyrzec i Stołpno przez ks. Zygmunta Kiejstutowicza, obok nowo nadanych dóbr Niemojki, Woźniki i Huszlew [9]. Zaufanie jakim cieszył się tenże Nasutha u ówczesnych książąt litewskich pozwoliło mu uzyskać przywilej na lokację miasta Międzyrzeca „na surowym korzeniu", obok istniejącego dworu i gruntów folwarcznych, w dogodnym miejscu przebiegającego, ważnego traktu handlowego z Brześcia do Łukowa zwanego gościńcem łukowskim. W oparciu o dokument zezwalający na lokowanie miasta, który został wydany w latach 1434—1438, nastąpiło prawne usankcjonowanie istniejącego ośrodka miejskiego.

Proces lokacji ośrodka miejskiego stanowił integralną część szerszej akcji kolonizacyjnej przeprowadzonej przez M. Nasutha i pośrednio pozwolił na przyjęcie wspomnianego okresu 1434 — 1438, jako czasu, na który przypadał początek założenia miasta na prawie magdeburskim. Dokument lokacyjny wsi Łuniewo z 1438 r. informuje bowiem, między innymi, że jednym z sygnatariuszy wystąpił wójt Piotr z Międzyrzeca, inny zaś dokument z r. 1442 związany z lokowaniem Pościsz i Krzymoszyc, obok wójta wymienia jako konsula miasta Bartłomieja [10].

W połowie XV w. Międzyrzec był w pełni zorganizowanym miastem na prawie magdeburskim z radą miejską, posiadającym „pod sobą" ponad 100 włók, rynek w centrum z układem ulic, kościołem drewnianym, rzymskokatolickim pod wezwaniem św. Mikołaja z plebanią, cerkwią prawosławną także pw. św. Mikołaja z zabudowaniami popowskimi i wójtostwem. Jako ośrodek miejski korzystało nie tylko z samorządu, ale prawa do jarmarków i targów. Sąsiadowało z drewnianym dworem (curią) i gruntami folwarcznymi właścicieli. Będąc od r. 1455 w posiadaniu Jana Nasutowicza starosty brzeskiego a następnie grodzieńskiego, syna wspomnianego Mikołaja wzbogaciło się o nowo erygowany murowany rzymskokatolicki kościół parafialny, uposażony w r. 1477 w pole orne zwane „Poświętne" albo „Wysokie" oraz dziesięcinę snopową z całej włości międzyrzeckiej [11]. W r. 1486 będąc w posiadaniu Jana Zabrzezińskiego marszałka Wielkiego Księstwa Litewskiego i sta-

[9] A. Wawrzyńczyk: Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w. Wrocław 1951, s. 39—40; N.J. Tiedorowicz: Op. cit., s. 64.

[10] A. Pleszczyński: Bojarzy Międzyrzeccy. Studium etnograficzne przez ks..., Warszawa 1892 s. 9; Por. A. Wędzki: Problem genezy Międzyrzeca Podlaskiego na tle procesów ubranizacyjnych na południowo-zachodnim pograniczu Podlasia „Rocznik Międzyrzecki" t. VI (1974), s. 37; J. Chomicki: Powstanie i rozwój układu urbanistycznego Międzyrzeca Podlaskiego od średniowiecza do czasów obecnych, (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX-XXI-XXII (1988—90), s. 82.

[11] A. Pleszczyński: Opis historyczno-statystyczny parafii... s. 29, 89, 115, 119, 218—219; A. Wawrzyńczyk: Op. cit. s. 40.

rosty połockiego, ożenionego z Anną Nassutówną za jego staraniem przywilejem króla Zygmunta Jagiellończyka Międzyrzec jako miasto leżące w ziemi brzeskiej otrzymało potwierdzenie prawa na jarmarki i targ. Natomiast przywilejem z r. 1499 króla Aleksandra Jagiellończyka, wspomniany wyżej właściciel, uzyskał zgodę królewską na posiadanie miasta Międzyrzeca, dworu w Białej przy rzece Krznie, dworu Jabłeczna „przy rzece Bug", dworu „Wistycz" przy rzece Lśnie w pow. brzeskim, dóbr i łowisk szereszowskich, dworu Woźniki w pow. mielnickim i dóbr Krassówka w pow. grodzieńskim [12].

W dniu 22.X.1503 r. J. Zabrzeziński przyjmował w Międzyrzecu króla Aleksandra Jagiellończyka. Prawdopodobnie wówczas zapadła decyzja o budowie zamku w nowym miejscu, na prawym brzegu Krzny. Na pierwsze 10-lecie tego stulecia przypadło wymierzenie nowych nadziałów w postaci ponad kolejnych 100 włók na przedmieściu zwanym Nowym Miastem i nadanie ich mieszczanom międzyrzeckim. Dodać też należy, że w r. 1506 na nowo uposażony został kościół parafialny pw. św. Mikołaja, a na Nowym Mieście wzniesiony kościół pw. św. Jakuba.

Będąc od r. 1508 Jana Janowicza Zabrzezińskiego wielkiego możnowładcy litewskiego, woj. trockiego a później marszałka W. Ks. Litewskiego przeżywał Międzyrzec okres rozkwitu. W latach 30-tych XVI w. był już dużym ośrodkiem miejskim, sąsiadującym z zamkiem obronnym otoczonym fosą na prawym brzegu rzeki Krzny. Potwierdza to akceptacja króla Zygmunta Augusta z 16.V.1534 r. oprawy wiana J. J. Zabrzezińskiego swojej żonie Beacie Tęczyńskiej [13].

Po śmierci J. J. Zabrzezińskiego w r. 1543 jego córka Anna Janowiczowa Zabrzezińska wnosiła dobra międzyrzeckie z miastem w małżeństwo z ówczesnym wojewodą podlaskim Fryderykiem Sapiehą. Władanie dóbr międzyrzeckich przez F. Sapiehę potwierdza aprobata królewska umowy z 6.X.1544 r. rozgraniczającej dobra tegoż leżące w W. Ks. Litewskim z dobrami koronnymi ziemi łukowskiej, zawarte z ówczesnym starostą łukowskim Mikołajem Mniszkiem [14].

W połowie XVI w. Międzyrzec był znaczącym ośrodkiem miejskim, posiadającym ponad 200 włók „pod sobą", dwa rynki: jeden staromiejski i nowomiejski. Przy rynku stał ratusz, jatki i z każdego z naroży wychodziły po dwie ulice, gdzie znanymi ulicami były: Drohicka, Brzeska, Błońska, Kościelna, Żydowska. Na obszarze miasta znajdował się kościół rzymskokatolicki pw. św. Mikołaja z zabudowaniami probostwa i z przytułkiem i szkołą, budynkiem altarii na starym mieście, kościół pw. św. Jakuba na Nowym Mieście także z przytułkiem, cerkiew prawosławna pw. św. Mikołaja usytuowana przy rynku staromiejskim oraz cerkiew pw. św. Piotra i Pawła wzniesiona na placu pod zamkiem.

---

[12] S. Szołkowicz: Słownik statiej razjasinajuszczich polskoje dieło po otnoszeniju Zapadnoj Rossii wyp. II, Wilno 1887, s. 96—108; A. Wawrzyńczyk: Op. cit., s. 40.

[13] Matricularium Regni Poloniae Summaria (dalej cyt. MRPS), wyd. T. Wierzbowski, cz. IV, vol. 2, 3 (1533—1548), Warszawa 1915, s. 11 dok. 17543; S. Szołkowicz: Op. cit. s. 96—108.

[14] MRPS, cz. IV, vol. 3..., s. 226, dok., 21646; Patrz też A. Wawrzyńczyk: Op. cit. s. 41.

MIEJSKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA Białej Podlaskiej

Społeczność Żydów międzyrzeckich posiadała bożnicę ze szkołą. Miasto korzystało z samorządu przepisanego prawem magdeburskim posiadając wójta na oddzielnym wójtostwie odpowiednio uposażonym, landwójta (podwójciego), rajców i ławników [15]. Skład osobowy odpowiadał składowi wyznaniowemu mieszczan międzyrzeckich. Przyjąć należy, że miasto posiadało co najmniej po kilka szynków piwnych, gorzałczanych i miodowych, które prowadzili Żydzi międzyrzeccy. Było też 4 lub 5 młynów w tym jeden należący do plebanii, a także kilka browarów [16].

Miasto Międzyrzec było nie tylko centrum doóbr międzyrzeckich w tym czasie, ale ważnym ośrodkiem handlowym. Wystarczy wspomnieć, że na komorze celnej w Drohobyczu rejestrowano 3440 mile soli wiezionej do tego miasta, podczas, gdy do Łukowa stosownie 63 mile [17]. Pomyślny okres przeżywało miasto także w II połowie XVI w. Właściciel miasta od r. 1555 ks. Stefan Zbarski, marszałek W. Ks. Litewskiego potwierdził przywileje miasta jak też obowiązki mieszczan wobec właściciela. Zgodnie ze „starym obyczajem" mieszczanie zobowiązani byli do wnoszenia stosownych opłat tytułem posiadanych włók, placów i ogrodów. Świadczyli robociznę w postaci szarwarków lub straży, lub płacili za to czynsze tzw. grobelne i opłotkowe. Zgodnie także ze „starym zwyczajem" mieszczanie posiadali prawo zbierania drzewa w lesie dworskim jeden raz w tygodniu. Dostarczać mieli natomiast w naturze po pół beczki lub po 3 korce owsa. Żydzi międzyrzeccy obok wnoszonych opłat od posiadanych jatek, browarów zobowiązani byli do dostarczania pewnej ilości nóżek do psiarni dworskiej. Natomiast wszyscy mieszkańcy miasta z każdego domu w czasie pobytu właściciela na dworze międzyrzeckim zobowiązani byli dostarczać po 1 kapłonie, kurze lub 15 groszy litewskich. Dwór miał monopol na handel drożdżami, dziegciem i smołą. Korzystał z propinacji gorzałki, piwa, z młynów, rybołóstwa, a także miał dochód z opłat brukowego, targowego i mostowego [18].

Jako miasto na prawie magdeburskim Międzyrzec posiadał 3 ordynki. Pierwszy ordynek stanowiła Rada Miejska z burmistrzem (prokonsulem), zastępcą burmistrza oraz rajcami. Drugi ordynek stanowiła ława miejska składająca się z wójta lub landwójta — ławników pełniąca funkcję sądowniczą. Trzeci natomiast ordynek stanowił tzw. decemwirat złożony z 8 do 10 osób, reprezentujących pospólstwo na czele z tzw. gmińskim. Znanymi wójtami międzyrzeckimi byli w II poł. XVI w. Albert i Florian Kowalewski, burmistrzem Stanisław Skolimowski, a wspomnianym gmińskim Matiasz Wieliczkowicz [19].

Międzyrzec był ośrodkiem miejskim mającym ponad 300 domów na Starym i Nowym Mieście i ponad 2,5 tys. mieszkańców. Jako miasto prywatne wspomnianego ks. S. Zbarskiego a następnie jego syna ks. Piotra Zbarskiego posiadał kilkanaście ulic, ratusz z więzieniem, wagę miejską, rynek staro-

---

[15] Archiwum Państwowe Lubelskie (dalej cyt. APL), Księgi miejskie Międzyrzeca Nr 1 k. 44, 120, 152 Acta advecatialia et proconsularia 1558—1574.

[16] Tamże.

[17] R. Rybarski: Handel i polityka handlowa Polski w XVI stulęciu, t. II, Poznań 1929, s. 250.

[18] M. Händel: Opłaty targowego w Międzyrzecu Podlaskim (w:) Głos Pow. Radzyńskiego; Nr 9, 1934, s. 9.

[19] APL, Księgi miasta Międzyrzec Nr 1, f. 214. Acta advecatialia et.

miejski i nowomiejski, od 2 do 4 placów targowych, ponad 30 różnego rodzaju jatek i kramów, kilkanaście browarów piwnych i gorzałczanych. Funkcjonowały w tym mieście co najmniej dwa cechy rzemieślnicze, w tym cech garncarski i bednarski [20]. Znajdowały się dwa kościoły rzymskokatolickie, pierwszy pw. św. Mikołaja z zabudowaniami probostwa, dzwonnicą i szkołą parafialną, drugi pw. św. Jakuba na Nowym Mieście z dzwonnicą, oba odpowiednio uposażone w grunta orne, ogrody i dziesięcinę. Były też dwie cerkwie prawosławne, jedna parafialna pw. św. Mikołaja przy rynku staromiejskim, druga drewniana pw. św. Piotra i Pawła Apostołów, przeniesiona po r. 1583 z placu pod starym zamkiem na plac przy rynku nowomiejskim wyposażona w 3 place, ogrody i dziesięcinę. Obok dwu społeczności miasta wyznania rzymskokatolickiego i prawosławnego prężną grupę stanowili Żydzi międzyrzeccy. Prowadzili oni synagogę z domem rabina, łaźnię, szpital i szkołę. Międzyrzec jako miasto posiadające ponad 200 włók „pod sobą" sąsiadowało z gruntami należącymi do zamku starego i zamku nowego na Nowym Mieście. Na zamku rezydował namiestnik i główny rządca tychże dóbr. Znanym namiestnikiem międzyrzeckim II połowy XVI w. był Mikołaj Drozdowski. Nadmienić należy, że Międzyrzec był w tym czasie centrum dużych, dobrze zorganizowanych dóbr, liczących do 200 wsi, kilku folwarków, kilku co najmniej karczm i młynów. Wspomniany właściciel dóbr ks. S. Zbarski spławiał zboże do Gdańska, np. w 1574 r. 84 łaszty, w 1575 r. — 62 łaszty, a w popisie chorągwi ziemi brzeskiej W. Ks. Litewskiego stawił z dóbr międzyrzeckich 39 koni [21].

Pozycję centralnego ośrodka dóbr międzyrzeckich w ziemi brzeskiej Międzyrzec umocnił w końcu XVI w., w okresie władania tymi dobrami przez Lwa Sapiehę, kanclerza W. Ks. Litewskiego, właściciela olbrzymiej fortuny i dzierżawcy ekonomii brzesko-kobryńskiej. Pozycję ważnego ośrodka wymiany potwierdzał fakt ustanowienia od r. 1586 warzelni soli i ustanowienia odrębnego żupnika.

Na początku kolejnego stulecia w r. 1602 dobra międzyrzeckie tytułem wiana w małżeństwo z Gabrielem Tęczyńskim, ówczesnym miecznikiem lubelskim wniosła ks. Barbara Zbarska, córka S. Zbarskiego i Doroty z Firlejów.. Nowy właściciel G. Tęczyński, późniejszy wojewoda lubelski uczynił miasto Międzyrzec — jednym z głównych swoich rezydencji [22]. Potwierdził dotychczasowe przywileje miasta, a w r. 1614 przeznaczył stały fundusz na przytułek dla ubogich przy kościele pw. św. Michała, zainspirował powołanie Bractwa Różańcowego przy tymże kościele. W r. 1617 miasto Międzyrzec dzięki jego staraniom wzbogaciło się o nowy kościół rzymskokatolicki pw. Pięciu Braci Polskich Męczenników: Benedykta, Jana, Mateusza, Izaaka i Krystyna oraz probostwo szpitalne ustanowione przy tymże kościele.

Od r. 1636 w mieście tym osiadł na bogatym probostwie międzyrzeckim słynny ówczas matematyk Jan Brożek, późniejszy rektor Uniwersytetu Kra-

---

[20] S.F. Gajewski: Ośrodek garncarski w Międzyrzecu Podlaskim w XVI—XVIII w. „Polska Sztuka Ludowa" 1976, Nr 2, s. 121—122.

[21] Russkaja Istoriczeskaja Biblioteka (dalej cyt. RIB), t. XXXIII, Piotrograd 1915, s. 443; A. Wawrzyńczyk: Op. cit. s. 42, 271.

[22] K. Szuster: Z dziejów Międzyrzeca za Gabriela i Jana Tęczyńskich, (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. III (1972), s. 5—9; P. Aleksandrowicz: Miasto Międzyrzec Podlaski w XVII i XVIII w. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II (1970), s. 60.

kowskiego. Stało się to za sprawą Jana Tęczyńskiego, wojewody lubelskiego sprawującego opiekę nad Zofią Tęczyńską, córką wspomnianego wcześniej Gabriela Tęczyńskiego. W końcu lat 40-tych XVII w. będąc w posiadaniu Jana Mikołaja Daniłowicza z Żurowa, podskarbiego wielkiego koronnego i wspomnianej Zofii z Tęczyńskich był Międzyrzec Podlaski znaczącym miastem koronnym w pow. mielnickim. Jako ośrodek miejski składający się z Miasta Starego i Nowego miał 16 ulic, w dużej części brukowanych, ratusz z wieżą więzienną w starym rynku, dwie cerkwie unickie, w tym drewnianą cerkiew św. Mikołaja gontem krytą z dzwonnicą i cmentarzem przycerkiewnym, dwa kościoły rzymskokatolickie z ustanowionymi przytułkami i szkołą parafialną, synagogą ze szpitalem, szkołą, łaźnią i domem rabina. Posiadając ponad 200 włók „pod sobą" był już znaczącym ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym. W starym rynku było ponad 30 kramów, kilkanaście jatek rzeźnianych, kilkanaście karczm piwnych, kilka gorzałczanych i kilka młynów. Skupiał dużą grupę rzemieślników różnych specjalności, w tym złotników skupionych w cechach. Stwierdzić należy z całą pewnością, że obok potwierdzonego źródłowo cechu kowalskiego (1636) istniało jeszcze co najmniej kilka innych [23]. Jako miasto na prawie magdeburskim cieszył się Międzyrzec pełnym samorządem, posiadając 4 burmistrzów (po 2 dla każdej części miasta) rajcami, wójta z ławnikami i zgromadzenie mieszczan z tzw. gmińskim.

Znanymi burmistrzami miasta w I poł. XVI w. byli Jakub Mieszkowski, Michał Saczkowski, Józef Chiemicki, Mikołaj Chiemikowicz, Jan Wysokiński, Wawrzyniec Wnętrzeński, rajcami zaś Tomasz Racki i Tomasz Kluha. Wójtem międzyrzeckim był natomiast Wojciech Kowalewski a gmińskim Tomasz Chomicz. Miasto Międzyrzec stanowiąc centrum dóbr międzyrzeckich było siedzibą podstarościego — zarządcy dóbr międzyrzeckich. Znanymi zarządcami dóbr w tym okresie byli: Kasper Olszewski i Wojciech Lisiecki. W grupie mieszczan międzyrzeckich katolików i unitów spotykamy się z Artimem Makarowiczem, Jakubem Skubatym, Janem Kowalskim, Borysem Drehlawcem, Ihnatem Wawdziesikiem, Ihnatem Picznikiem. Znanym Żydem międzyrzeckim był natomiast Osior Jakusiewicz arendarz karczm i młynów miejskich [24].

W II połowie XVII w. miasto Międzyrzec Podobnie jak inne miasta Rzeczypospolitej niszczą Szwedzi (1656), następnie Węgrzy ks. Rakoczego (1657), Rosjanie ks. Chowańskiego (1660). Powoduje to spadek ludności tego miasta jak i innych miast podlaskich o ponad 50% a może nawet 62% [25].

W r. 1662 Międzyrzec Podlaski jako miasto Izabeli Opalińskiej liczył ogółem 841 mieszkańców, w tym 459 osób na Starym Mieście i 197 osób na Nowym Mieście oraz 32 osoby na zamku międzyrzeckim z czego 152 osoby to Żydzi. Stanowił centrum dóbr międzyrzeckich wspomnianej dziedziczki w skład którego obok miasta wchodziło 7 folwarków (Zadworny, Żerociński,

[23] K. Szuster: Z dziejów własności międzyrzeckiej w XVII w. (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. XVIII (1986), s. 6—7; M. Kowalski: Przywileje międzyrzeckiego cechu kowalskiego z XVII i XVIII w. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V (1973), s. 198—209.

[24] P. Aleksandrowicz: Miasto Międzyrzec Podlaski w XVII i XVIII w. s. 71—14; K. Szuster: Z dziejów własności międzyrzeckiej... s. 16.

[25] J. Topolski: Wpływ wojen poł. XVII w. na sytuację ekonomiczną Podlasia (w:) Studia Historica. W 35-lecie pracy naukowej H. Łowmiańskiego, Warszawa 1958, s. 321—322, 341.

Szachy, Halasy, Żabiecki, Rogoźnicki, Krzymoszyce) oraz 38 wsi (Łuniewo, Kożuszki, Misie, Jelnica, Przychody, Grabowiec, Pościsze, Strzałki, Wygnanka, Łuby, Tłuściec, Rogoźnica, Wysokie Plebańskie, Rzeczyca, Wólka Krzymowska, Krzymoszyce, Ostrów, Stołpno, Szachy, Sietrze, Puchacze, Ultrówka, Worsy, Krzywica, Łukowisko, Zasiadki, Manie, Koszelki, Sawki, Dołha, Żyrocin nazwane Uzkie, Drelów, Przechodzisko, Zahayki, Pereszczówka, Kwasówka, Łózki, Ostrówki) [26]. Wspomniana dziedziczka I. Tęczyńska „kierując się tak życzliwą y pożyteczną ojczyźnie" i z uwagi na zniszczenie miasta i dotychczasowych przywilejów ponowiła przywilejem z 23.VI.1664 r. prawo miasta Międzyrzeca Podlaskiego do posiadania własnego sądownictwa. Potwierdziła prawa cechów międzyrzeckich. Zwalniała miasto od wszelkich podatków dworskich, przeznaczając pobierany podatek od każdej beczki zboża w wysokości 1 grosza, oraz podatek od kletek w rynku w wysokości 12 groszy i innych kletek w wysokości 1 grosza przeznaczając je na cele miasta. Potwierdziła prawo miasta do odbywania trzech jarmarków rocznie na św. Mikołaja wg kalendarza juliańskiego, na przeniesienie św. Mikołaja oraz na św. Jakuba z obowiązków, jednakże wnoszenia przez kupców cudzoziemców i obcych przekupniów na rzecz miasta opłaty w wysokości 3 groszy. Precyzowała opłatę czynszu z każdej włóki obsianej w wysokości 5 złp. i 10 groszy, z każdego domu przyrynkowego 2 złp. i 2 groszy każdego domu przyulicznego odpowiednio 22 groszy, oprócz domów na przedmieściu. Przyjemczyzna, gdzie opłata określona została „zsawna" na złp. i 2 groszy. Obok tego ustalała pewne opłaty od każdego placu, ogrodu i folwarków.

Zgodnie ze zwyczajem dawnym określała opłatę z każdej włówki z domu tytułem „podwodnego" odpowiednio 3 złp. i 10 groszy oraz 15 groszy. Potwierdzała dziesięcinę snopową na rzecz kościoła parafialnego, prawo korzystania z lasu pod warunkiem świadczenia w naturze po 1 kapłonie, kurze lub wnoszenia opłaty w wysokości 15 groszy [27].

Korzystne warunki miasto posiadało za następnego właściciela Stanisława Opalińskiego, starosty guzowskiego. Przywielejem z 13.VI.1672 r. dziedzic ten obok posiadanych przez miasto prawa do trzech jarmarków, dodawał kolejne trzy: na św. Stanisława, na Wniebowzięcie Panny Marii i na Stary Zapust [28].

W roku następnym ponowił on (21.X.1673) przywilej bartnikom, jaki „mieli już od dawna" z obowiązkiem dostarczania rocznie 144 i 1/2 kwarty miodu i kamienia wosku. W tymże roku na prośbę szewców międzyrzeckich,

---

[26] Akty izdawajemyje Wilenskoju Archograficzeskoju Kommisseju (dalej cyt. AWAK) Wilna 1908, s. 451—510.

[27] Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej cyt. AGAD), Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych (dalej cyt. KRSW), sygn. 3194, k. 121—222. Opisane historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Międzyrzeca z 20.X.1820 r.; J. Chomicki: Niepublikowane przywileje Międzyrzeca Podlaskiego (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. XXIII—XXIV (1991—1992), s. 105—108; Patrz też K. Szuster: Z dziejów własności międzyrzeckiej..., s. 24—25.

[28] AGAD, KRSW sygn. 3194, k. 221—222. Opisane historyczne i topograficzno-statystyczne..., AGAD, KRSW sygn. 3195 c k. 32 Kopie przywilejów miast guberni lubelskiej; J. Chomicki: Niepublikowane przywileje Międzyrzeca Podlaskiego s. 108—109.

przywilejem z 24.X.1673 r. ponowił przywilej dla cechu szewskiego [29]. Zapobiegliwość mieszczan międzyrzeckich, przychylność dziedziców zadecydowały, że liczba mieszkańców miasta w II poł. XVII w. stale rosła. Mimo pożarów w r. 1673 i 1680 jakie dotknęły miasto, według danych z 1699 r. Międzyrzec osiągnął liczbę 229 dymów, co równało się liczbie 1380 mieszkańców [30]. Stanowił centrum dużych dóbr międzyrzeckich, gdzie znanym podstarościm był Jan Włodek „na zamku międzyrzeckim rezydujący" a pisarzem prowentowym Tomasz Jastrzębski. Posiadał dwie cerkwie unickie, dwa kościoły rzymskokatolickie, małą i dużą synagogę z bożnicą, łaźnią, szpitalem i domem rabina, w którym zbiorowość żydowska stanowiła kahał. Funkcjonowały dwa przytułki dla ubogich przy probostwie międzyrzeckim, szkoła parafialna, wiktoriat, altaria, dom komendarza. Probostwo międzyrzeckie po wspomnianym J. Brożku znajdowało się w ręku Wespazjana Lanckorońskiego biskupa kamienieckiego, a następnie Feliksa Turskiego biskupa chełmskiego, łuckiego i krakowskiego. Znanym burmistrzem międzyrzeckim w II poł. XVII w. był Teodor Strzałkowski, a gmińskim Grygier Bosakowski.

Na początku XVIII-go stulecia miasto będąc własnością Elżbiety Heleny Sieniawskiej z Lubomirskich było miejscem przemarszu różnych wojsk zarówno polskich jak i obcych w okresie wojny północnej. Miasto i mieszkańcy bardzo mocno zostali dotknięci rekwizycjami i kontrybucjami, wystarczy wspomnieć, że jedyne w latach 1704—1706 wojska szwedzkie i saskie założyły kontrybucję w wysokości 9194 złp. Właścicielka miasta wspomniana E. H. Sieniawska, kobieta wykształcona i energiczna chcąc poprawić sytuację mieszczan międzyrzeckich przywilejem z 26.II.1706 r. nie tylko potwierdziła dotychczasowe przywileje miastu, ale nadała kolejny jarmark na św. Idziego. Kolejnym przywilejem z 5.VIII.1718 r. adresowanym do Żydów międzyrzeckich z powodu spalenia bożnicy i innych obiektów zezwoliła na wzniesienie murowanej bożnicy, szpitala, wagi, szkoły łącznie z domem rabina. Zezwoliła „do dawnych stosując się zwyczajów" na posiadanie przez nich kramic, szynków i prowadzenia handlu we własnych domach. W myśl „dawniejszych powinności" zobowiązała Żydów międzyrzeckich do wnoszenia określonych podatków, oraz dostarczania nóg baranich do psiarni zamkowej [31].

W latach 20-tych XVIII w. odbudowano cerkiew drewnianą unicką na murowanej podmurówce pw. św. Piotra i Pawła ze dzwonnicą i plebanią. Przy zamku międzyrzeckim założony został ogród włoski i wzniesiono kilka budynków gospodarczych. W tym czasie od właścicielki miasta garncarze międzyrzeccy uzyskali nowy przywilej. W jeszcze pomyślniejszy okres wkroczyło miasto z chwilą wejścia w posiadanie w r. 1731 wpływowego oraz potężnego rodu ks. Czartoryskich. Nastąpiło to przez ożenek ks. Aleksandra Augusta Czartoryskiego (1697—1782), późniejszego wojewody ruskiego z piękną Marią Zofią Denhoffową, wdową po woj. połockim Denhoffie a córce E. Sieniawskiej. Książe ten dysponując ogromną fortuną w różnych częściach

---

[29] M. Kowalski: Przywileje cechu szewców międzyrzeckich z 1673 i 1787 r., (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. II 1970), s. 137—143; P. Aleksandrowicz: Miasto Międzyrzec Podlaski w XVII i XVIII w., s. 137—143.

[30] Aleksandrowicz A.: Miasto Międzyrzec Podlaski w XVII i XVIII w. s. 67.

[31] AGAD, KRSW sygn. 3194, k. 221—222. Opisanie historyczne i topograficzno-statystyczne... J. Chomicki: Niepublikowane przywileje Międzyrzeca Podlaskiego... s. 109—111.

Rzeczypospolitej szacowaną na 3 mln. złotych dochodu rocznie, człowiek „światły, przenikliwego umysłu, znający świat i ludzi" przywilejem z 10.VI.1741 r. nie tylko akceptował dotychczasowe przywileje miasta, ale wydał „Uniwersał" regulując zasady zasiedlania pustych gruntów [32]. Wcześniej jeszcze „wyjednał" zgodę króla Augusta III przywilej z 12.XI.1740 r. na jarmarki na Trzech Króli „Na Wniebowzięcie" NMP i na św. Michała Archanioła wg kalendarza rzymskiego, wydał w tymże roku także instrukcję zmierzającą do uporządkowania spraw gospodarczych miasta [33]. Mimo klęsk elementarnych, które miasto dotknęły w I poł. XVIII w. m.in. spowodowane wylewami rzek (1743), epidemią bydła i zniszczeniem pól przez szarańczę (1748) i w latach następnych Międzyrzec wyrósł na największe miasto staropolskiego woj. podlaskiego. Wzbogaciło się w I poł. XVIII w. o nowo odbudowany murowany kościół rzymskokatolicki pw. św. Mikołaja, z dzwonnicą i dworem „plebańskim" wikariatem z dwoma budynkami przykościelnymi i nowo erygowaną altarią złożoną z domu i stajni. Na początku lat 70-tych XVIII w. miasto Międzyrzec Podlaski licząc 384 domy, w tym 300 domów „osiadłych" na Starym Mieście, 24 domy puste, 10 wolnych i 4 domy nowe wraz z 38 domami osiadłymi, 3 domami pustymi, 3 wolnymi i 2 skarbowymi na Nowym Mieście stanowił centrum dóbr międzyrzeckich liczących 40 wsi i kilkanaście folwarków [34].

Posiadało obok wspomnianego kościoła rzymskokatolickiego, drewnianej cerkwi unickiej pw. św. Mikołaja z dzwonnicą i plebanią, nowo przebudowanego ratusza i rozbudowanego kompleksu zamkowego z budynkami gospodarczymi, dwie synagogi z szeregiem budynków towarzyszących i murowaną drugą cerkiew unicką pw. Piotra i Pawła. Wspomniana mała synagoga Beath Hamidrash wraz ze szkołą, przytułkiem dla ubogich, domem rabina, była murowana i dwukondygnacyjna, a wzniesione zostały w połowie lat 60-tych i początku 70-tych. W latach 1772—1774 pobudowana została także druga ze wspomnianych cerkwi pw. Piotra i Pawła jako obiekt murowany i tynkowany z dworem i plebanią także murowaną [35]. Pozycję największego ośrodka miejskiego w woj. podlaskim Międzyrzec umocnił za kolejnego dziedzica z rodu ks. Czartoryskich — ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego (1734—1823) syna wspomnianego Augusta Czartoryskiego, dziedzica jednego z największych latyfundiów Rzeczypospolitej szlacheckiej [36]. Miasto przywilejem kró-

---

[32] W. Konopczyński: Czartoryski Aleksander August (1697—1782) Polski Słownik Biograficzny (dalej cyt. PSB), t. IV, Kraków 1938, s. 272—275; P. Aleksandrowicz: Miasto Międzyrzec Podlaski w XVII i XVIII w. s. 84; J. Chomicki: Niepublikowane przywileje Międzyrzeca Podlaskiego... s. 109.

[33] APL, Księgi Międzyrzeca, Nr 6, k. 127; P. Aleksandrowicz: Miasto Międzyrzec Podlaski w XVII i XVIII w., s. 84.

[34] Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (dalej cyt. B. Cz.) sygn. 4002, t. IV, k. 26, Rachunki dóbr międzyrzeckich 1772—1773; J. Chomicki: Międzyrzec Podlaski (woj. bialskopodlaskie). Studium historyczno-urbanistyczne, mps Lublin 1988, s. 236—241.

[35] APL, Księgi miejskie Międzyrzeca Nr 6, k. 127v, 145v,; P. Aleksandrowicz: Miasto Międzyrzec Podlaski w XVII i XVIII w., s. 84; J. Chomicki: Międzyrzec Podlaski (woj. bialskopodlaskie). Studium..., s. 236—244.

[36] H. Waniczkówna: Czartoryski Adam Kazimierz Joachim Ambroży Marek (1734—1832), PSB, t. IV, Kraków 1938, s. 249—257.

lewskim z 23.III.1775 r. otrzymało prawo do trzech kolejnych jarmarków tj. na Wigilię św. Mikołaja, na Przeniesienie św. Mikołaja na Stary Zapust tj. na Matkę Gromniczną wg kalendarza rzymskiego. W r. 1782 ponowienie przywilejów otrzymali Żydzi międzyrzeccy, a przywilejem z 17.III.1787 r. ponowienie dawnych przywilejów otrzymały cech kowalski i szewski.

Kolejną decyzją królewską z 16.VII.1789 r. miasto otrzymało kolejny jarmark na św. Jakuba Apostoła. W tym samym roku (24.X.) przywilejem dla kupców żydowskich, zobowiązał się do wystawienia nowych 12 kramów murowanych, z przeznaczeniem po 6-letnim okresie „wolnizny" uzyskiwanego dochodu na rzecz małej synagogi czyli Beth Hamidrash. Pod datą 6.II.1790 r. nadał przywileje dwom cechom żydowskim: krawieckiemu i kuśnierskiemu. Na mocy dawniejszych przywilejów swoją decyzją z 18.IV.1790 r. zezwolił wszystkim mieszkańcom miasta na produkcję i sprzedaż piwa we własnych domach za opłatą czopowego, ofiary dziesiątego grosza i zwykłą opłatą skarbową. Decyzją 21.X.1791 r. usankcjonował funkcjonowanie w mieście kolejnych cechów chrześcijańskich: w tym kuśnierskiego, czapniczego, krawieckiego, szmuklerskiego [37]. W miejsce rozebranej dotychczasowej drewnianej cerkwi unickiej pw. św. Mikołaja wzniósł z udziałem wyznawców nową murowaną cerkiew pod tym samym patronem, lazaret i adoptował jeden z dotychczasowych budynków na aptekę. Na jego polecenie geometra L. Targoński 1789—1796 przeprowadził „meliorację" miasta ustalając na nowo stan posiadania różnych gruntów i działek przez mieszczan. Ks. A. K. Czartoryski rozbudował w sposób zasadniczy swój kompleks pałacowo rezydencjonalny w Międzyrzecu m.in. poprzez pobudowanie oranżerii, kordegardy, wozowni, stajni oraz wzniesienie takich obiektów przemysłowych jak: browar, potażnia z mydlarnią, austeria, cegielnia. W końcu XVIII w. Międzyrzec był miastem liczącym ponad 450 domów i 3,5 tys. mieszkańców, składających się ze Starego i Nowego Miasta. Posiadał ogółem „pod sobą" ponad 220 włók, w tym pod zabudową 11 włók, 4 morg i 138 prętów. Centrum miasta stanowił rynek staromiejski, w większości zabudowany murowanymi domami na swoich pierzejach z układem ponad 20 ulic, w dużej części brukowanych. Był dużym i znanym ośrodkiem handlowym i rzemieślniczym. Słynął z handlu nie tylko szczeciną ale suknem, futrami, wyrobami rymarskimi i produktami rolnymi. Był znaczącym ośrodkiem w produkcji gorzałki i piwa. Wystarczy wspomnieć, że np. w roku 1782 produkcja piwa wynosiła 1758,5 beczki, a liczba szynków i karczm piwnych dochodziła do 60 [38]. W mieście funkcjonowało 10 cechów rzemieślniczych skupiających Polaków i co najmniej 4 cechy żydowskie. W rynku staromiejskim było 26 starych karczm i 12 kramic nowych murowanych.

Jako miasto na prawie magdeburskim korzystało w pełni z samorządu złożonego z 3 ordynków: (wójta z ławą), burmistrzów z rajcami i zgromadzenie pospólstwa. Urząd miejski mieścił się w ratuszu przy starym rynku. Był też Międzyrzec siedzibą parafii i dekanatu rzymskokatolickiego o 26 pa-

---

[37] AGAD, KRSW sygn. 3195 c, k. 38—39. Kopie przywilejów miast...; AGAD, KRSW sygn. 3194, k. 222. Opisanie historyczne oraz...; P. Aleksandrowicz: Miasto Międzyrzec Podlaski w XVII i XVIII... s. 86—87; J. Chomicki: Niepublikowane przywileje Międzyrzeca Podlaskiego... s. 114—115.

[38] B.Cz. sygn. 4003, t. IV, k. 54, 86.

rafiach, oraz siedzibą 2 parafii greckounickich i siedzibą dekanatu jako 1 z 6 greckounickich aż o 87 parafiach [39].

Stanowił także bogato uposażone probostwo, które w II poł. XVIII w. posiadał bp. łucki a następnie krakowski Feliks Paweł Turski, a po nim Grzegorz Piramowicz twórca elementarza polskiego, wybitny działacz Komisji Edukacji Narodowej. Był też siedzibą kahału (gminy żydowskiej), posiadającego zespół murowanej synagogi z bożnicą czyli Beth Hamidrash, łaźnię, szpital, kilka szkół i dom rabina. Przebywający w r. 1798 w tym mieście Hipolit Kownacki charakteryzował go następująco: „Miasto dobre, ludne, własną egzystencję mające" [40]. Nadmienić tutaj należy, że miasto posiadało w tym czasie z prawdziwego zdarzenia szpital miejski, aptekę a nawet dom pocztowy. Insurekcja Kościuszkowska r. 1794, w okresie której miasto było nawet czasową siedzibą Komisji Porządkowej Mielnickiej, a następnie upadek Rzeczypospolitej szlacheckiej odbił się niekorzystnie na funkcjonowaniu miasta. Zniszczenia dokonane przez obce wojska, a następnie okupacja tego obszaru przez Austriaków przyczyniły się do zmniejszenia liczby mieszkańców do 2 tys.[41].

Miasto Międzyrzec zachowało jednakże pozycję największego i „ruchliwego" miasta w cyrkule bialskim gubernatorstwa lwowskiego Galicji Zachodniej.

2. W czasach nowożytnych i współczesnych

Na początku XIX stulecia (1802 r.) na zamku międzyrzeckim zamieszkał nowy dziedzic dóbr międzyrzeckich i terespolskich ks. Konstanty Adam Aleksander (1773—1866), syn ks. A. K. Czartoryskiego i Izabeli z Flemingów uczestnik bitwy pod Smoleńskiem i Borodino w kampanii napoleońskiej 1812 r., ożeniony z ks. Anielą Radziwiłłówną. Przywilejem z 23.IX.1802 r. potwierdził wszystkie dotychczasowe prawa i obowiązki mieszczan. W tym też roku nadał przywilej na powołanie cechu murarskiego w Międzyrzecu [42].

W r. 1805 przyjmował dwukrotnie na swoim zamku międzyrzeckim cara Aleksandra I.

W okresie Księstwa Warszawskiego miasto Międzyrzec jako jedno z miast w prefekturze bialskiej departamentu siedleckiego liczyło 432 domy i 2686 mieszkańców i stanowiło główne centrum administracyjno-gospodarcze dóbr międzyrzeckich o 46 wsiach i 12 folwarkach o wartości 1.912.280 złp [43].

W 10 lat później (1820) Międzyrzec, jako jedno z miast w obwodzie radzyńskim woj. podlaskiego Królestwa Polskiego osiągnął liczbę 485 domów

[39] T. Mencel: Galicja Zachodnia 1795—1809. Studium z dziejów ziem polskich zaboru austriackiego po III rozbiorze, Lublin 1976, s. 110, 167, 170. Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII (1980—1981), s. 184.

[40] Za I. Voise: Galeria portretów właścicieli Międzyrzeca Podlaskiego, (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII (1980—1981) s. 184.

[41] T. Mencel: Op. cit. s. 154.

[42] AGAD, KRSW sygn. 3194, k. 222. Opisanie historyczne i topograficzno-statystyczne; J. Chomicki: Niepublikowane przywileje Międzyrzeca Podlaskiego... s. 111.

[43] S. Jarmuł: Dobra międzyrzeckie za Konstantego Czartoryskiego (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI (1975), s. 18—46; A. Jelonek: Ludność miast i osiedli typu miejskiego na ziemiach polskich od r. 1810 do 1960, (w: Dokumentacja Geograficzna z. 314 Warszawa 1967, s. 30.

i 4442 mieszkańców, w tym 2918 Żydów. Posiadając „pod sobą" 224 włóki na których gospodarowali mieszczanie wyznania unickiego, rzymskokatolickiego i Żydzi, było miastem o charakterze rzemieślniczo-handlowo-rolniczym. Składając się ze Starego i Nowego Miasta posiadało 2 cerkwie unickie, kościół rzymsko-katolicki, drewnianą kaplicę św. Rocha, synagogę z szeregiem bożnic, urząd municypalny, kilka garbarni, 24 szynki, kotłownię, 5 cechów rzemieślniczych i szkołę elementarną. Według oceny władz zwierzchnich był Międzyrzec miastem „dość" zaludnionym i zabudowanym i nosił cechę średniego miasta [44]. W okresie Królestwa Kongresowego stopniowo rozwijało się, ugruntowując pozycję największego miasta w woj. podlaskim, posiadającym 443 domy mieszkalne i 4609 mieszkańców [45].

Przed wybuchem powstania listopadowego 1830/1831 r. posiadało 3 instytuty publiczne, 5 gmachów publicznych, garbarnię, kotlarnię, mydlarnię, wytwórnię kleju, rzeźnię miejską, stację pocztową, urząd municypalny. Znanymi burmistrzami byli: Józef Giersz 1812—1817, czasowo jako zastępca burmistrza Józef Kawka 1817—1820, a następnie Tomasz Jałbrzykowski. Obok burmistrza na etacie miejskim byli: dwaj policjanci, pisarz — kasjer miejski.

Wydzierżawiony dochód konsumpcyjny kasy miejskiej wynosił w końcu 1830 r. ponad 16 tys. złp a liczba mieszkańców doszła do 5211 osób, z czego 69% stanowili Żydzi [46].

Stacjonował w tym mieście w listopadzie 1830 r. Sztab 1 Brygady gen. Tadeusza Suchorzewskiego.

W okresie powstania listopadowego 1830/1831 r. miasto stało się miejscem przemarszów wojsk polskich i rosyjskich, a następnie bitwy korpusu gen. Hieronima Ramorino z korpusem rosyjskiego gen. Rosena pod Międzyrzecem i Rogoźnicą 29.VIII.1931 r.[47].

W okresie międzypowstaniowym 1831—1863 miasto Międzyrzec jako jedno z największych miast w woj. podlaskim, od r. 1837 guberni podlaskiej, a od 1.I.1845 r. guberni lubelskiej stanowiło centrum dóbr międzyrzeckich ks. K. A. A. Czartoryskiego, a od 1844 hr. Potockich obejmujących 18 folwarków, 49 wsi o ponad 3100 włók i było drugim co do wielkości majątkiem w Królestwie Polskim po ordynacji zamoyskiej [48].

---

[44] AGAD, KRSW sygn. 3914, k. 223—226. Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne.

[45] B. Chlebowski, A. Palmirski: Hasło: Międzyrzec Podlaski (w:) Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich wyd. pod red. F. Sulimierskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego. Warszawa 1885, s. 376—377; A. Winter: Siedlce jako ośrodek administracyjny (w:) Szkice Podlaskie, Siedlce 1963, s. 11—12.

[46] Dziennik Urzędowy Woj. Lubelskiego Nr 222 z 2.VI.1830 r., s. 306—307 dodatek; J. Warmiński: Burmistrzowie Międzyrzeca w latach 1816—1866. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII (1980—1981) s. 18—19.

[47] Szerzej o bitwie M. Kowalski, K. Zieliński: Zwycięska bitwa oręża polskiego pod Międzyrzecem i Rogoźnicą 20.VIII.1831 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II (1970), s. 5—58.

[48] S. Jarmuł: Dochody i wydatki dóbr międzyrzeckich w latach poprzedzających uwłaszczenie „Annales UMCS" vol. XXXVII, 5, sectio F., s. 83; M. Kukiel: Czartoryski Konstanty Adam Aleksander (1773—1860) t. IV, Kraków 1938, s. 283—285.

Było żywym ośrodkiem rzemieślniczo-handlowym leżącym przy trakcie bitym Warszawa—Brześć, miastem kupców [49]. Składające się ze Starego i Nowego Międzyrzeca posiadało 26 kramów, po kilka zgromadzeń rzemieślniczych, kupieckich i korzystało z 6 jarmarków rocznie, gdzie handel a częściowo rzemiosło było w ręku społeczności żydowskiej, natomiast rolnictwo w ręku Polaków. Na początku lat 40-tych XIX w. będąc największym miastem w pow. radzyńskim i drugim co do wielkości w guberni podlaskiej, posiadało 2 cerkwie unickie pw. św. Mikołaja i drugą pw. Piotra i Pawła z bractwem, kościół rzyskokatolicki pw. św. Mikołaja także z Bractwem Różańcowym, szkołę elementarną, szkołę rzemieślniczo-handlową, pocztę, urząd dochodów tabacznych, dwie synagogi małą i dużą, szpitalem wystawionym w miejsce dawnego. Posiadało szereg zakładów przemysłowych, w tym zakład wyrobów metalowych, rzeźnię miejską, kilka kuźni, kilka garbarni i 5 olejarni. Było dużym ośrodkiem konsystencji wojsk rosyjskich. Mimo pożaru w r. 1845, który strawił ponad 300 domów miasto dość szybko zostało odbudowane.

W r. 1862 był Międzyrzec Podlaski miastem liczącym 535 domów mieszkalnych (w tym 173 murowanych) oraz 8219 mieszkańców (w tym 6636 Żydów). Stanowił siedzibę dużego i dość bogatego kahału, siedzibę dekanatu rzymskokatolickiego o 9 parafiach oraz dekanatu grekounickiego o 14 parafiach [50]. Stanowił nadal centrum dóbr międzyrzeckich o 17 folwarkach hr. Augusta Potockiego, wzbogacony o pałac myśliwski projektu Franciszka Marii Lanciego oraz młyn parowy, dwie cerkwie unickie, dwie synagogi z obiektami towarzyszącymi, bożnicę, kościół rzyskokatolicki z dzwonnicą i plebanią. Znajdowały się ponadto w mieście poczta, dwie szkoły elementarne unickie, szkoła rzemieślnicza, kilkanaście chederów. Miasto posiadało dochód w wysokości 1174 rs i 42 i 1/2 kop. Miastem zarządzał magistrat na czele z burmistrzem, który zarabiał 300 rs, miał do pomocy kasjera ławnika na etacie, sekretarza do czynności kwaterunkowych, 2 policjantów, a od listopada 1862 r. posadę radnego — sekretarza jako miasto III rzędu w Królestwie Polskim.

W ramach koncesji hr. Aleksandra Wielopolskiego od 27.XI.1862 r. miasto otrzymało własną Radę Miejską, w osobach członków: ks. Kazimierza Dobrowolskiego, Michała Wolfa, Adama Janiszewskiego, Feliksa Kłosowskiego, Adlera Zyskina, Tobiasza Gintzberga, Mordka Rosenzweiga, Adama Fiszbejna oraz 8 zastępców członków [51]. Znanymi burmistrzami byli obok wspomnianego T. Jałbrzykowskiego do 1837 r.: Józef Burzyński (1837—1846), Kośmiński (1846—1849), Jan Głotów (1849—1851), Wojciech Szydłowski (1851—1854),

---

[49] AGAD, Rada Administracyjna Królestwa Polskiego t. III, sygn. 74 Protokół 61 Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego z 23.VIII/4.IX.1841 r., s. 447—450.

[50] B. Chlebowski, A. Palmirski: Hasło Międzyrzec Podlaski (w:) Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego... s. 376—377; W. Kołbuk: Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772—1914, Lublin, 1992, s. 102—103, 138—139, 144—145.

[51] AGAD, KRSW sygn. 3830, k. 191—194. Akta miasta Międzyrzec Podlaski dotyczące lat 1844—1846; AGAD, KRSW sygn. 3832, k. 249—252, Akta miasta Międzyrzec Podlaski w guberni lubelskiej 1849—1864 (w:) Gazeta Polska Nr 283 z 11.XII.1863 r.

Aleksander Massalski (1854—1864), Józef Białkowski (1861—1863). Znanymi proboszczami unickimi: Klemens Szokalski (1832—1856), Konstanty Wasilewski (1856—1858), Andrzej Terlikiewicz (1858—1874) a naczelnikami stacji pocztowej: Józef Nurzyński i Franciszek Fischer. Miasto posiadało do swojej dyspozycji las w dwóch miejscach o 15 włókach, 28 morgach i 151 prętach, który dawał 1174 rs i 72 i 1/2 kop dochodu rejestrowanego [52].

W okresie powstania styczniowego 1863/1864 r. miasto było miejscem kilkakrotnych ataków oddziałów powstańczych na obiekty wojsk rosyjskich (styczeń, maj, czerwiec 1863 r.). W miesiącach VIII—IX.1864 r. był etapem dla przechodzących konwojów zesłańców polskich na Syberię.

W latach 60-tych Międzyrzec Podlaski był miastem dziedzicznym hr. Aleksandry Potockiej mającym 229 włók i 7 morg „pod sobą", liczącym 8704 mieszkańców (w tym 6928 Żydów, 1762 Polaków, 9 Niemców i 5 Rosjan), oraz 600 domów mieszkalnych, w tym 150 murowanych. Miało charakter handlowo-rzemieślniczy, gdzie tylko 1265 osób utrzymywało się z rolnictwa.

Polacy — mieszczanie posiadali 190 domów, Żydzi natomiast aż 376 domów. Budżet miast wynosił 2269 rs i 96 kop. Pod względem opłaty podatku konsumpcyjnego miasto należało do III rzędu miast w Królestwie Polskim, a pod względem opłaty kwaterunkowej do I rzędu. Było centrum dóbr międzyrzeckich hr. Potockich liczącym 52 wsi i 18 folwarków [53].

Na mocy ukazu 28.X.1866 r. „O uwłaszczeniu miast" przestało być miastem prywatnym hr. Potockich, a mieszczanie międzyrzeccy przejęli 7073 morgi, 282 pręty użytków rolnych i 260 mórg i 22 pręty nieużytków.

Od r. 1867 stało się siedzibą stacji kolejowej przy linii kolejowej Brześć—Warszawa. Znajdując się w pow. radzyńskim guberni siedleckiej w końcu lat 60-tych i 70-tych w ramach wzmożonej polityki rusyfikacji pozbawione zostało szkół polskich i poddane uciskowi fiskalnemu. Mimo to liczba mieszkańców stale wzrastała. W połowie lat 80-tych będąc drugim co do wielkości miastem w guberni siedleckiej liczyło 566 domów i 7183 morgi, a według innego źródła 1886 r. aż 599 domów, 11 664 mieszkańców, w tym 9285 Żydów [54]. Składało się ze Starego i Nowego Miasta o 20 ulicach, w tym i niebrukowanych. Posiadało magistrat, złożony z burmistrza, kasjera, 2 sekretarzy, 3 ławników, 1 kancelisty, a budżet opiewał na sumę 1 235 000 rs. Znajdowały się 3 cerkwie prawosławne (w tym 1 wojskowa), 2 synagogi, dwie bożnice, szpital żydowski i 43 chedery. Było siedzibą Sądu Pokoju, Sądu Gminnego, Wydziału Hipotecznego, kancelarii rejentalnej, biura naczelnika, komunikacji na gubernię siedlecką, kancelarii starszego Pomocnika VI-go Okręgu Warszawskiego Zarządu Akcyz, Urzędu Pocztowego i Telegrafu, kancelarii, Komornika Sądu Okręgu Siedleckiego, Komisariatu Wojskowego, stacji kolejowej i Zarządu administracji dóbr międzyrzeckich,

---

[52] AGAD, KRSW sygn. 3836, k. 2—3 Akta dotyczące lasów Międzyrzeca w guberni lubelskiej VI. 1862 r.

[53] AGAD, KRSW sygn. 3833, k. 53—56, 484—486 Akta miasta Międzyrzeca Podlaskiego 1865—1867; F. M. Sobieszczański: Hasło Międzyrzec Podlaski (w:) Encyklopedia Powszechna Orgelbranda, t. XVIII Warszawa 1864, s. 563—564.

[54] A. Pleszczyński: Opis historyczno-statystyczny, s. 21. B. Chlebowski, A. Palmirski: Hasło Międzyrzec Podlaski (w:) Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, s. 376—377.

2 szkół elementarnych. Posiadało charakter miasta przemysłowo-handlowego z gorzelnią parową hr. Potockich o produkcji 100 tys. l. okowity rocznie, młynem parowym o produkcji 16 tys. korcy zboża rocznie i 4 młynach o produkcji 8 tys. ton. Znajdowało się w tym mieście 5 browarów o produkcji 12 tys. wiader rocznie, fabryki octu, fabryki zapałek, 2 fabryki obsadek stalowych, fabryka gilz do papierosów, fabryka pieców kaflowych, 2 olejarnie, 4 garbarnie, 3 mydlarnie, 2 waciarnie i 2 gremplarnie. Starym zwyczajem korzystało z pawa do 4 jarmarków oraz targów w niedzielę i czwartek. Funkcjonujący na obszarze miasta rzemieślnicy skupieni byli w 4 cechy: kowalski, garncarski, szewski i krawiecki [55]. Jako miasto leżące na szlaku wschód—zachód, z prężną społecznością żydowską wkraczało w następne stulecie.

Na początku XX w., według danych z r. 1902 miasto liczyło 14.514 mieszkańców, a podobnych danych z r. 1903 już 15.610 mieszkańców, w tym 12.039 Żydów. Posiadało 667 domów mieszkalnych drewnianych i 50 domów murowanych i nadal był drugim co do wielkości (po Siedlcach) ośrodkiem miejskim w guberni siedleckiej. Znajdowało się w nim ponad 66 zakładów przemysłowych, w tym fabryka obsadek Szymchy Minca, fabryka zapałek szwedzkich Abrama Bachmajera, 4 olejarnie i 3 fabryki gilz [56].

Przed wybuchem I wojny światowej w 1914 r. Międzyrzec Podlaski był dużym i żywym ośrodkiem życia gospodarczo-społecznego w guberni chełmskiej. Według danych z 1910 r. liczył 16.907 mieszkańców, a według danych z r. 1913 tylko 15.216 mieszkańców. Posiadał magistrat, gdzie burmistrzem był Dionizy Korsak a ławnikami: Michał Czerwiński, Ludwik Mankiewicz, 3 cerkwie prawosławne (w tym 1 cerkiew wojskowa), kościół rzymskokatolicki z 2 kaplicami, synagogę małą i dużą z kilkoma bożnicami i 45 chederami, 2 szkoły elementarne, 2 biblioteki, 2 szpitale, 2 apteki i 2 szkoły apteczne. Był siedzibą Sądu Pokoju, Sądu Gminnego, Poczty i siedzibą Sztabu rosyjskiej jednostki wojskowej. Funkcjonowały na obszarze tego miasta 63 zakłady przemysłowe, w tym 32 zakłady szczeciniarskie, 1 garbarnia, 1 fabryka wyrobów mieszanych, 1 fabryka obsadek i piórników, 2 fabryki gilz, 2 mydlarnie, 1 tartak parowy, 1 rektyfikacja spirytusu, 1 fabryka zapałek, wytwórnia zabawek dziecięcych, zakład obróbki kości zwierzęcej [57].

Posiadał od r. 1906 Bank Kupiecki, Spółdzielcze Stowarzyszenie Spożywców (od 1907 r.), Bank Ludowy (od 1908 r.), Kółko Rolnicze (1908 r.) oraz korzystało z prawa do 6 jarmarków rocznie o obrocie 120 tys. rs. rocznie. Było miejscem działalności koła Polskiej Macierzy Szkolnej z Ludwikiem Kaznowskim, koła Polskiego Związku Ludowego, organizacji żydowskiej „Bund" i organizacji Polskiej Partii Socjalistycznej, miejscowej organizacji Związku Szczotkarzy i Związku Garbarzy.

Rozwój miasta zahamowały działania wojenne lat 1914—1916, ewakuacja przez Rosjan większości zakładów i personelu w głąb Cesarstwa, oraz zajęcie

---

[55] A. Pleszczyński: Opis historyczno-statystyczny, s. 22—24.

[56] J. L. de Verdmojn: Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim. Warszawa 1902 r., s. 157—158; N. I. Tedorowicz: Siedleckaja uczebniaja direkcja., e. 60—61; M. Kowalski: Fabryka zapałek w Międzyrzecu Podlaskim 1876—1925. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIX (1987), s. 198—208.

[57] Hasło Miądzyrzec Podlaski (w:) Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana, t. XLVII Warszawa 1911 r., s. 46.

miasta przez wojska niemieckie i austriackie. Miasto Międzyrzec uczynione przez okupanta niemieckiego siedzibą jednej z komend etapowych w inspektoracie Biała mimo pewnych ulg np. otwarcie szkoły polskiej i elektrowni miejskiej było krępowane w swoim rozwoju.

W dniach 12/13.XI.1918 r. miejscowa komórka Polskiej Organizacji Wojskowej (POW) zmusiła oddział niemiecki stacjonujący w mieście do kapitulacji. W trzy dni później miasto spacyfikowane zostało przez oddziały niemieckie, niewielki oddział POW Ignacego Zowczaka poniósł ciężkie straty, a budynki pałacu Potockich zniszczone [58]. W sierpniu 1920 r. na krótko miasto zostało zajęte przez wojska radzieckie, gdzie zorganizował się Komitet Rewolucyjny. Wyzwolone 17.VIII.1920 r. przez oddziały polskie pod dowództwem mjr. Jaworskiego miasto Międzyrzec Podlaski jako 1 z 3 w pow. radzyńskim woj. lubelskiego według danych z r. 1921 liczyło 12.622 mieszkańców, w tym 9415 Żydów [59].

W latach 20-tych za burmistrza Dionizego Korsaka, wiceburmistrza Jana Mankiewicza wzbogaciło się o gmach szkoły powszechnej i gimnazjum, o remizę strażacką na Starym Mieście. W okresie tym uruchomiona została Szkoła Handlowa pod kierunkiem Mikołaja Radziewanowskiego (1921), wznowiło działalność Towarzystwo Straży Pożarnej, rozpoczęły działalność: Kółko Łowieckie (1926), Kasa Stefczyka (1925), Uniwersytet Ludowy (1926), Powiatowa Kasa Chorych, Gimnazjum Rady Miejskiej. Wcześniej, bo w r. 1921 zarejestrowane zostało Żydowskie Stowarzyszenie Spożywców „Achidus".

W r. 1924 zarejestrowano Towarzystwo Miłośników Sceny i Muzyki, powołano oddział Powiatowego Związku Nauczycielstwa Szkół Powszechnych na pow. radzyński (1925), otwarto kino „Olimpia", założono Szkolny Klub Sportowy „Huragan" przy Koedukacyjnej Miejskiej Szkole Handlowej, zaczął wychodzić „Głos Międzyrzecki" obok dwu innych gazet „Mezryczer Wochenblatt" i „Mezryczer Trybune". Pozycję najważniejszego ośrodka gospodarczego i społeczno-kulturalnego Międzyrzec utrwalił w latach 30-tych XX w. W r. 1934 było w mieście 312 warsztatów przemysłowych (w tym 218 szczeciniarskich) zatrudniających 1600 robotników, ponad 100 sklepów, 2 wytwórnie obsadek, 4 młyny, 2 wytwórnie wód gazowanych, 4 olejarnie, 10 manufaktur, 2 zakłady mechaniczne. Mając obszar 67,2 km² i 16.837 mieszkańców Międzyrzec miasto było znanym zagranicą i w kraju ośrodkiem przemysłu szczeciniarskiego dając obrót 3,5 mln dolarów rocznie [61].

---

[58] J. Gieresz: Napad Niemców na Międzyrzec Podlaski, (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II 1971), s. 168.

[59] Miasta polskie w tysiącleciu... s. 721—722; A. Jelonek: Ludność miast i osiedli... s. 30.

[60] Informator Woj. Lubelskiego, Lublin 1925 r., s. 80—81; Dziennik Urzędowy Woj. Lubelskiego Nr 10 z 16.IX.1925 r., s. 102, Nr 6 z 16.VIII.1926 r., s. 102; Por. W. Świątkowski: Podlasie. Piąta wycieczka po kraju, Warszawa 1929 r., s. 52—53. Księga adresowa Polski, Warszawa 1929, s. 565—566.

[61] Księga Pamiątkowa SUS Okręgu Lubelskiego z uwzględnieniem, s. 142—148; B. Międzybłocki: Monografia pow. radzyńskiego wydana w 1930 r. dla upamiętnienia ufundowania przez mieszkańców miasta Międzyrzeca i powiatu pomnika na cześć ofiarnej krwi poległych w Międzyrzecu w 1918 roku w walce o niepodległość członków POW w opracowaniu i pod redakcją B. Międzybłockiego starosty powiatowego, brak miejsca wydania, s. 10—11.

Funkcjonując za burmistrza Stefana Mańkowskiego wiceburmistrza Dionizego Korsaka z ławnikami: Benedyktem Oksiutą, Władysławem Zubikiem i Motylem Bojarskim mimo pożaru w r. 1936 było bardzo prężnym ośrodkiem społeczno-kulturalnym, tak społeczności żydowskiej jak i polskiej. Obok polskich klubów „Huragan" i „Strzelec" działały Żydowski Klub Sportowy „HAKOAH" i Klub Sportowy „Makabi". Obok Ligi Morskiej i Kolonialnej, Ligi Przeciwlotniczej i Przeciwgazowej, Koła Polskiej Macierzy Szkolnej funkcjonowało od XI.1930 r. Towarzystwo Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej „Toz", Stowarzyszenie Dobroczynne „Gemiłus Chesed", oddział Żydowskiego Stowarzyszenia Kulturalno-Oświatowego „Tarbut" i Towarzystwa Kulturalno-Oświatowego „Freihert", oddział Żydowskiego Stowarzyszenia „Kultur Lige". Obok dobrze zorganizowanych nauczycieli, strażaków była miejscowa organizacja Związku Zawodowego Pracowników Biurowych i Handlowych. Rzemieślnicy międzyrzeccy zorganizowani natomiast byli w cechy: krawiecki, bednarsko-kowalski, ciesielski, malarski, szklarski, iekarski oraz fryzjersko-golarsko-perukarski [62]. Miasto posiadało obok magistratu, elektrowni, 4 banków, 9 garbarni, 2 gorzelni, — także szkołę powszechną, Prywatne Koedukacyjne Gimnazjum Kupieckie, szpital żydowski, kilka aptek, składów aptecznych, 2 remizy strażackie ze zmotoryzowanym oddziałem Straży, Posterunek Policji Państwowej, synagogę wielką i małą z obiektami towarzyszącymi, bożnicą i ponad 20 chederów. Było też siedzibą dwu parafii rzymskokatolickich: jednej św. Mikołaja i drugiej pw. św. Józefa, Oblubieńca NMP oraz siedzibą dekanatu z księdzem proboszczem i dziekanem Stanisławem Nowekiem. Społeczność polska była pod wpływem PSL „Wyzwolenie", Polskiej Partii Socjalistycznej, żydowska pod wpływem organizacji socjalistycznej „Bund", „Poalej Sjon" a także Komunistycznej Partii Polski (do 1938 r.). Miasto liczyło w 1939 r.: w granicach 18—20 tys. mieszkańców oraz 1600 domów mieszkalnych w tym 300 domów murowanych.

W okresie działań wojennych w 1939 r. miasto z 8/9.IX.1939 r. zostało zbombardowane przez lotnictwo niemieckie. W dniach 17—28.IX.1939 r. natomiast znalazło się pod okupacją wojsk radzieckich z funkcjonującym czasowo Komitetem Rewolucyjnym i Gwardią Czerwoną. W okresie okupacji hitlerowskiej IX.1939 — VII.1944 r. społeczność żydowska i polska miasta poddana została przemyślanej polityce eksploatacji i eksterminacji. Okupant zainstalował szereg instytucji aparatu terroru, w tym placówkę policji bezpieczeństwa, placówkę a następnie oddział (Nebenstellen) łukowskiego Urzędu Pracy areszt policyjny. Zorganizowano w początkach r. 1940 obóz pracy komando dla Żydów międzyrzeckich przy budowie lotniska. Następnie utworzył w r. 1942 getto na obszarze między ul. Brzeską, Warszawską, Szkolną i Żelazną nie tylko dla miejscowej ludności żydowskiej, ale także dla Żydów pochodzących z różnych osad i miasteczek Podlasia, ścieśniając na dość małym obszarze ponad 17 tys. ludzi. Wkrótce, bo w końcu 1942 r. rozpoczął likwidację jego wywożąc w pierwszej turze ponad 11 tys. Żydów do obozu zagłady w Treblince, a następnie do połowy 1943 r. do innych obozów pracy i zagłady w Generalnym Gubernatorstwie. Należy nadmienić że znajdowały

---

[62] Lubelski Dziennik Urzędowy Nr 30 z 5.IX.1930 r., s. 548—549; J. Doroszewski: Życie oświatowe wśród mniejszości narodowych na Lubelszczyźnie w latach 1918—1939 (w:) Rocznik Lubelski. R. XXXVII—XXXVIII (1989—1990), s. 185—186.

się w tym mieście obozy jeńców radzieckich (komanda) i jeńców włoskich, które dopiero w VII.1944 r. zostały zlikwidowane [63].

Z drugiej strony mimo terroru okupanta było miasto miejscem funkcjonowania konspiracji: Związku Walki Zbrojnej a następnie Armii Krajowej (AK) oraz Tajnej Organizacji Nauczycielskiej (TON).

Znanymi działaczami organizacji TON byli m.in. Aleksander Szubert, Józef Szwed, Stanisław Czopiński, Janina Chmielarska, Alfons Krasnodębski [64].

Okupację hitlerowską przerwało wyparcie 26.VII.1944 r. administracji i wojsk niemieckich z miasta przez oddziały radzieckiej 185 Dywizji Piechoty, oddziały 2 Korpusu Kawalerii i Gwardii i 4 Dywizji Kawalerii Gwardii przy udziale oddziału 34 pp. ppor. Roberta Domańskiego „Jaracha", oddziału Batalionów Chłopskich Piotra Głowackiego. Liczba ludności zmniejszyła się do 5 tys. mieszkańców, a ubytek w zabudowie wyniósł ponad 30%. W pierwszych latach Polski Ludowej 1944—1948 miasto mimo poniesionych strat dość szybko odrabiało straty. W r. 1944 uruchomiono Szkołę Powszechną, Gimnazjum Ogólnokształcące a następnie Prywatne Kooedukacyjne Gimnazjum Kupieckie. W roku następnym reaktywowało działalność większość istniejących przed wojną cechów rzemieślniczych, utworzono Związek Rzemieślników, powołano Klub Sportowy „Gryf". Rozpoczęło działalność Koło Polskiego Stronnictwa Ludowego, działała aktywnie organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej. W r. 1946 w mieście liczącym 6,5 tys. mieszkańców reaktywowało działalność Towarzystwo Miłośników Muzyki i Sceny. W r. 1948 oprócz upaństwowionych większych zakładów przemysłowych i 10 spółdzielni, działały w Międzyrzecu 153 przedsiębiorstwa i 157 zakładów rzemieślniczych. Miasto liczyło 8,5 tys. mieszkańców, posiadało 638 domów drewnianych i 218 murowanych, 14 budynków przemysłowych i 1565 budynków gospodarczych, ogółem 352 budynki murowane i 2083 drewniane [65]. W trudnych latach 1948—1955 upaństwowiono m.in. Liceum Ogólnokształcące, Gimnazjum Handlowe oraz Prywatne Liceum Handlowe a Prywatne Koedukacyjne Gimnazjum Kupieckie wreszcie przekształcono w Państwowe Liceum Ogólnokształcące dla Pracujących. Likwidacji uległo szereg zakładów rzemieślniczych, spółdzielnie przemysłowo-handlowe przekształcono w spółdzielnie pracy, a Fabrykę Maszyn Rolniczych A. Szejnmeila przekształcono na Radzyńskie Zakłady Przemysłu Terenowego. Na miejscu dawnego sierocińca otwarto w r. 1949 zakład pod nazwą „Techniczna Obsługa Rolnictwa". Pomyślny okres dla miasta przypadł na lata 60-te. Miasto Międzyrzec Podlaski jako największy ośrodek miejski w pow. radzyńskim woj. lubelskiego w latach 60-tych wzbogaciło się o stadion miejski, łaźnię, pralnię miejską, pawilon szpitalny, hotel miejski, przychodnię le-

---

[63] J. Doroszuk: Zagłada obywateli polskich pochodzenia żydowskiego (w:) Zbrodnie hitlerowskie w regionie bialskopodlaskim 1939—1944. Lublin 1977 r., s. 138—139. M. Kowalski: Obóz jeńców radzieckich w Międzyrzecu Podlaskim i Rogoźnicy, (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. VII (1978 r.), s. 162—167; Hasło Międzyrzec Podl. (w:) Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939—1945, Informator encyklopedyczny. Warszawa 1979, s. 320; F. Fąfara: Gehenna ludności żydowskiej. Warszawa 1983, s. 298—299.

[64] J. Makaruk: Międzyrzec Podlaski ośrodkiem tajnego nauczania w pow. radzyńskim 1939—1944, (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1974) s. 99—108.

[65] Archiwum Państwowe w Radzyniu Podlaskim Akta miasta Międzyrzeca sygn. 465 niepag.; A. Jelonek: Ludność miast i osiedli, s. 30.

karską i drugą szkołę podstawową. W r. 1965 licząc 12,4 tys. mieszkańców był dość prężnym ośrodkiem przemysłowym, liczącym 17 zakładów przemysłowych, w tym kilka spółdzielni, 2 zakłady przetwórstwa owoców, przedsiębiorstwo budownictwa rolniczego. Był dość dużym lokalnym ośrodkiem oświatowo-kulturalnym posiadającym: Liceum Ogólnokształcące, Liceum Ekonomiczne i 5 innych szkół zawodowych o różnych specjalnościach, kino Bałtyk, Dom Kultury i Towarzystwo Przyjaciół Nauk (1968) i Ludowy Klub Sportowy „Huragan". Było siedzibą dwóch parafii rzymskokatolickich pw. św. Mikołaja i św. Józefa Oblubieńca NMP. Od 1969 r. ukazuje się w Międzyrzecu Podl. organ TPN Rocznik Międzyrzecki, redagowany przez dr Mariana Kowalskiego.

W r. 1975 miasto Międzyrzec Podlaski zaliczony do woj. bialskopodlaskiego, powstałego na podstawie nowego podziału administracyjnego kraju liczył 12.797 mieszkańców i 20,4 km² powierzchni stanowił jeden z sześciu ośrodków miejskich. Stanowił siedzibę władz miejskich i gminnych, jednej z 35 gmin w woj. bialskopodlaskim o 34 sołectwach i 258,9 km² powierzchni [46]. W połowie lat 70-tych i na początku 80-tych miasto Międzyrzec jako 1 z 6 miast w słabo zurbanizowanym woj. bialskopodlaskim posiadało 30 zakładów przemysłowych (w tym Zakłady Mechanizacji Budownictwa „ZREMB", Zakład Podzespołów Radiowych „Omig", Przedsiębiorstwo Mechanizacji Produkcji Zwierzęcej „Meprozet", 8 zakładów gastronomicznych (w tym restauracja „Smakosz", kawiarnia „Oleńka" i 2 bary „Sam" i „Agawa"), ponad 120 punktów sprzedaży detalicznej i 13 punktów usług rzemieślniczych. Był siedzibą Naczelnika Miasta i Naczelnika Gminy Międzyrzec Podlaski. Znajdowały się w mieście posterunek Milicji Obywatelskiej, Urząd pocztowo-telekomunikacyjny, szpital, przychodnia obwodowa, dwie apteki. Posiadał dość bogatą bazę oświatowo-kulturalną w postaci 3 Zespołów Szkół Zawodowych, Zasadniczej Szkoły Rolniczej, 2 szkół podstawowych, 4 przedszkoli, Państwowego Domu Dziecka, Miejskiej Bibloteki Publicznej, Biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Domu Kultury z kinem „Sława", Domu Książki i drugim kinem „Bałtyk", Społecznym Ogniskiem Muzycznym i Klubem Wojewódzkiej Spółdzielni Spożywców „Społem", Klubem Kulturalno-Oświatowym „AMIKUS", Klub Turystki PTTK, rowerowy „Bobo", stanowił trzeci co do wielkości ośrodek polityczny woj. bialskopodlaskiego, gdzie w 40 Podstawowych Organizacjach PZPR było 1224 członków i kandydatów w 33 kołach było 927 członków Związku Socjalisytcznej Młodzieży Polskiej, a hufiec miejski Związku Harcerstwa Polskiego gromadzący 63 drużyny liczył 1639 harcerzy i zuchów.

Znaczącą organizacją była też Liga Obrony Kraju zorganizowana w 23 ogniwa o 1042 członkach z klubem oficerów rezerwy i klubem strzeleckim [67]. Obok funkcjonującego w mieście Ośrodka Sportu i Rekreacji były jeszcze 2 kluby sportowe: Zakładowy Klub Sportowy „Huragan" i Klub Sportowo-Turystyczny „Znicz".

W końcu II poł. lat 80-tych i na początku 90-tych Międzyrzec osiągnął

---

[66] Hasło Międzyrzec Podlaski (w:) Wielka Encyklopedia Powszechna PWN t. II, Warszawa... s. 296. Informator Polska 75, Warszawa 1976 s. 217, Rocznik Statystyczny woj. bialskopodlaskiego. Biała Podlaska 1977, s. 21.

[67] Informator turystyczno-usługowy woj. bialskopodlaskiego, dodatek Tygodnika Demokratycznego Nr 9 z 27.II.1977 r. s. 14. Podstawowe dane statystyczne według miast i gmin za r. 1982, Biała Podlaska 1983, 13—17 i in.

17.647 mieszkańców, zajmował powierzchnię 21 km² i był drugim co do wielkości ośrodkiem miejskim po stolicy województwa. W tym okresie wzbogacił się o nowe ujęcie wody i oczyszczalnię ścieków, magistralę ciepłowniczą „ZREMB", Osiedle Zarowie, pawilon PSS „Społem", Szkołę Podstawową Nr 3, nowy kościół rzymskokatolicki, centralę telefoniczną. Jednocześnie początek lat 90-tych przyniósł ogromne zmiany w dotychczasowej infrastrukturze istniejących na obszarze miasta zakładów. Miasto w r. 1991 osiągnęło liczbę 17.647 mieszkańców i w sposób widoczny uległo rozbudowie.

Miasto Międzyrzec Podlaski obok wybitnych rodów Rzeczypospolitej szlacheckiej takich jak: Zabrzezińscy, Tęczyńscy, Zbarscy, Czartoryscy, Potoccy, których przedstawiciele poprzez stan posiadania związani byli z tym miastem, dostarczyło szeregu wybitnych osobowości z różnych dziedzin życia.

Integralnie z dziejami miejscowości związani byli nie tylko wspomniani już Jan Brożek wybitny matematyk doby staropolskiej i rektor Akademii Krakowskiej, Grzegorz Piramowicz — twórca polskiego elementarza i wybitny działacz Komisji Edukacji Narodowej, ale nie mniej wybitni przedstawiciele nauki w osobach: Adama Kukiela (1747—1834), Henryka Niewęgłowskiego (1807—1881), Bogumira Eichlera (1843—1905). Pierwszy ze wspomnianych A. Kukiel był pedagogiem, kartografem, wybitnym znawcą fizyki, a jako proboszcz międzyrzecki mieszkał w Międzyrzecu Podlaskim od r. 1802 i był założycielem szkoły elementarnej i przytułku dla ubogich [68]. Drugi H. Niewęgłowski, uczestnik Powstania Listopadowego urodził się w Międzyrzecu a zmarł w Paryżu [69]. Wreszcie B. Eichler urodzony i pochowany w tym mieście, był wybitnym działaczem oświatowym, ale w pierwszym rzędzie jednym z najwybitniejszych botaników — florystów, który osiągnął sławę europejską [70]. Synami tej ziemi byli także nie mniej wybitni przedstawiciele polskiego życia politycznego, jak też kulturalno-naukowego w osobach Kazimierza Kierzkowskiego (1890—1942) czy Bernarda Loewensteina (1821—1889). Pierwszy z nich K. Kierzkowski to jeden z najwybitniejszych działaczy niepodległościowych, komendant główny Związku Strzeleckiego w latach 1923—1928, współtwórca narodzin strzelectwa i łucznictwa sportowego w II Rzeczypospolitej, jeden z najwybitniejszych działaczy organizacji „Orzeł Biały" w okresie okupacji hitlerowskiej, zamordowany w Oświęciumiu w r. 1942 [71].

Drugi z nich B. Loewensten to wybitny przedstawiciel międzyrzeckiej żydowskiej społeczności, uczeń L. Rankego i F. W. Schellinga, wybitny rabin i kaznodzieja, przedstawiciel postępowej inteligencji żydowskiej [72].

---

[68] K. Buczek: Kukiel Adam h. Leliwa (1747—1831) PSB, t. XVI, Wrocław 1971, s. 115—116.

[69] B. Konarska: Niewęgłowski Henryk (1807—1881), PSB, t. XXII, 1978, s. 69—70.

[70] B. Hryniewiecki: Eichler Bogumir (1843—1905), PSB, t. VI, Kraków 1948, s. 208—209.

[71] Z. Dłużewska-Kańska: Kierzkowski Kazimierz (1890—1942), PSB, t. XIII, Wrocław-Warszawa-Kraków 1966, s. 436—438; S. Korajska: Kierzkowski Kazimierz (1890—1942), Śląski Słownik Biograficzny, t. III. Katowice 1981, s. 421—423; T. Demidowicz: Rzecz o Kazimierzu Kierzkowskim — wybitnym działaczu sportowym i publicyście, „Podlaski Kwartalnik Kulturalny" Nr 3—4(18), 1992, s. 41—44.

[72] Cz. Lechicki: Loewenstein Bernard (1821—1889) PSB, t. XVII, 1972, s. 520—521.

II. Kształtowanie się układu przestrzennego

Układ przestrzenny miasta Międzyrzec Podlaski jako organizmu miejskiego kształtował się w dwóch zasadniczych fazach. Zapoczątkowało go lokowanie miasta na prawie magdeburskim z rynkiem w centrum, w dobrze obranym miejscu przy tzw. gościńcu łukowskim na gruntach wcześniej istniejącej wsi Międzyrzecze obok dworu właściciela wspomnianego M. Nasuthy.

Zgodnie z przyjętymi zasadami, ówczesne miasto zostało rozmierzone na ponad 100 włókach z rynkiem prostokątnym o wymiarach 102,5 m × 130 m układem ulic 6—8 [73]. Zwane później jako Międzyrzec — Stare Miasto w odróżnieniu od lokowanej później odrębnej jednostki osadniczej w II poł. XV w. było w pełni zorganizowanym organizmem miejskim. Posiadało rynek z ratuszem, jatkami, zabudowaniami wójtostwa, kilkanaście karczm piwnych, gorzałczanych, cerkiew drewnianą prawosławną pw. św. Mikołaja, wystawiony w 1477 r. w miejscu wcześniej istniejącego kościoła drewnianego, z budynkami probostwa i szkołę parafialną. Sąsiadowało z drewnianym dworem właściciela miasta, złożonym z budynku głównego i kilku zaścianków [74].

Międzyrzec zwany Starym Miastem otrzymał cechy ośrodka otwartego o układzie zamkniętym w sensie kompozycyjnym o dość zdecydowanym i regularnym obrysie. Jego obszar od południowego wschodu i południowego zachodu zamykał zespół probostw wraz z nadanymi gruntami stykającymi się z gruntami dworskimi a od północnego wschodu rów oddzielający miasto od gruntów rolnych.

Zmianę przestrzenną w układzie miasta przyniosła lokacja w I poł. XVI w. po prawej stronie rzeki Krzny, drugiego członu miasta nazwanego w odróżnieniu od pierwszego Nowym Miastem. Pierwszy raz wzmiankowane w r. 1546 wytyczone zostało na terenie ograniczonym ze wszystkich stron wodą, od północy i wschodu Krzną i stawem miejskim, od południowego zachodu przebiegiem Wielkiej Krzny (Krzny Południowej) i od południa i południowego wschodu Zną (Krzną) i stawem stołpieńskim.

Główną osią kompozycyjną nowego członu miasta był trakt brzesko-łukowski, do którego dochodziła droga z Wohynia i Parczewa. Centrum stanowił rynek o kształcie zbliżonym do trójkąta, a nawet do nieregularnego trapezu, o długości bloku wschodniego ok. 50 m, północnego 135 m, zachodniego ok. 80 m i południowego ok. 125 m, ograniczony trzema blokami przyrynkowymi. Północny blok przyrynkowy rozciągał się wzdłuż ul. Lubelskiej do stawu na Krznie, aż do granic gruntów dworskich. Maksymalna głębokość parcel dochodziła do ok. 260 m, przy czym ok. 180 m stanowiły działki siedliskowe. Blok południowy ukształtowany został w formie regularnego prostokąta, a długość działek dochodziła do ok. 120 m. Blok zachodni przyrynkowy dzącej do zamku [75]. Układ przestrzenny w II poł. XVI w. Nowego Miasta wykształcił się później, a część traktu przyjęła wówczas funkcję drogi prowa-

---

[73] J. Chomicki: Międzyrzec Podlaski (woj. bialskopodlaskie). Studium historyczno-urbanistyczne... s. 151—156; A. Wędzki: Problem genezy Międzyrzeca Podlaskiego na tle procesu urbanizacyjnego na południowo-zachodnim pograniczu Podlasia (w:) Rocznik Międzyrzecki" t. VI (1974), s. 39.

[74] J. Chomicki: Międzyrzec Podlaski (woj. bialskopodlaskie) Studium historyczno-urbanistyczne... s. 156—159.

[75] Tamże, s. 165—177.

złożony z rynku 3—4 ulicami dopełniał kompleksu zamku „castrum" właścicieli miasta z cerkwią zamkową pw. św. Piotra i Pawła, kościół rzymskokatolicki pw. św. Jakuba z przytułkiem przy rynku Nowego Miasta.

W połowie XVII w. miasto Międzyrzec Podlaski w układzie przestrzennym składało się z dwóch części: Starego i Nowego Miasta. Centrum całego miasta stanowił rynek staromiejski z ratuszem, kramami, układem ulic, cerkwią unicką pw. św. Mikołaja, kościołem rzymskokatolickim pw. św. Mikołaja, zabudowaniami probostwa i przytułkiem, altarią, bożnicą, szkołą, domem rabina ze szpitalem i zabudowaniami wójtostwa.

Drugą część stanowiło Nowe Miasto z odrębnym rynkiem z układem 8—10 ulic, zamkiem, cerkwią unicką pw. św. Piotra i Pawła, kościołem rzymskokatolickim pw. Pięciu Braci Polskich Męczenników z zabudowaniami probostwa szpitalnego, austerią nowomiejską. Jako całość miasto Międzyrzec pod względem przestrzennym zajmowało ponad 200 włók, ponad 300 dymów i układ 16 ulic, w dużej części brukowanych. Rozwój jego podobnie jak i innych miast w Rzeczypospolitej zahamował potop szwedzki a następnie pożary w r. 1673 i 1680. W wyniku doznanych szkód miasto poniosło duże straty w substancji, mieszkaniowej, a liczba domów zmalała do 229 dymów. W układzie przestrzennym nie przyniosła także zasadniczych zmian I połowa XVIII w. Zniszczony ponownie w początkach tego stulecia przez wojska obce i dotknięty różnego rodzaju klęskami, tylko dzięki staraniom właścicieli całkowicie nie popadł w ruinę.

Pomyślny okres przypadł miastu na II połowę XVIII w. Miasto dzięki staraniom ks. Augusta Adama Czartoryskiego, a następnie ks. Adama Kazimierza Czartoryskiego uległo całkowitemu przeobrażeniu pod względem przestrzennym. W wyniku przeprowadzonej „melioracji" wzniesienia murowanych obiektów sakralnych, wybrukowaniu większości ulic, rozbudowie kompleksu międzyrzeckiego pałacu rezydencjonalnego miasto Międzyrzec Podlaski było największym miastem woj. podlaskiego Rzeczypospolitej szlacheckiej. Składając się pod względem przestrzennym z Miasta Starego i Miasta Nowego, posiadając ponad 220 włók, w tym ponad 11 włók pod zabudowę liczył ponad 450 domów i 3,5 tys. mieszkańców.

Pozycję dużego ośrodka miejskiego Międzyrzec Podlaski umocnił w następnym stuleciu (XIX w.). W okresie Królestwa Polskiego zachowując funkcję miasta rezydencjonalnego z klasycystycznym murowanym pałacem ks. Czartoryskich, posiadał 224 włók „pod sobą", liczył 485 domów (w tym 69 murowanych i 4442 mieszkańców. Na wschodzie graniczył ze wsią Wysokie i Rogoźnicą, na południe ze wsiami Stołpno i Wygnanka, na zachodzie ze wsiami Rzeczycą, Jelnicą, Tuliłowem i Żabcami a na północy z gruntami wsi Halasy i Manie [76].

W układzie przestrzennym połączony został traktem bitym brzeskim z Warszawą, Siedlcami i Białą oraz powiększył się o nowe wydzielone grunta na cmentarz dla chrześcijan i kierkut dla Żydów. W okresie międzypowstaniowym 1831—1863 w układzie przestrzennym wzbogacił się o zespół budynków wojskowych — 225, w tym o lazaret składający się z budynku głównego i 2 pawilonów drewnianych wzniesionych w latach 1847—1848, odwach murowany i murowany szpital żydowski (1850). Pożary z r. 1841 i 1845, w tym

[76] AGAD, KRSW sygn. 3194, k. 222—225. Opisanie historyczne i topograficzno-statystyczne,

zwłaszcza drugi, w wyniku którego spłonęło ponad 300 obiektów zahamowały i zubożyły strukturę przestrzenną miasta. Przedłożone plany regulacyjne miasta opracowane z myślą zapobieżeniu na przyszłość tego typu pożarom nie doczekały się realizacji, a układ przestrzenny nie uległ zasadniczemu przeobrażeniu [77].

W końcu lat 50-tych XIX w. nastąpił proces zagęszczenia zabudowy na dotychczasowym obszarze, do tego stopnia, że liczba domów mieszkalnych wzrosła do ponad 600 (w tym 150 murowanych), a liczba mieszkańców do 8704 osób [78]. Stary pałac międzyrzecki przebudowany został na młyn parowy. Układ przestrzenny miasta wzbogacił nowy pałac myśliwski hr. Potockich wzniesiony przez Franciszka Marię Lanciego złożony z budynku głównego, stajni i wozowni. W 1867 r. przybył budynek dworca kolejowego kolei żelaznej warszawsko-terespolskiej, a lata 80-te i 90-te przyniosły wzniesienie szeregu obiektów przemysłowych, w tym budynku gorzelni, wytwórni win, spichlerza i magazynu zbożowego. Ubył młyn parowy, który spalił się w r. 1888, przybyły natomiast aż 4 młyny i 5 browarów. Cerkwie unickie przekształcone na prawosławne uległy także pewnym zmianom architektonicznym. Miasto złożone nadal ze Starego i Nowego Miasta o 3 placach targowych, 1 rynku z układem 20 ulic uległ pod względem przestrzennym niewielkiemu powiększeniu kosztem gruntów dworskich. Liczyło 1251 osad i 7334 morgi. gruntu [79].

Początek XX w. przyniósł dalsze powiększanie miasta o grunty folwarku zadwornego i po dworsku zwanym „Za szosą", ale także dalsze zagęszczenie zabudowy, był to skutek przyrostu domów mieszkalnych do liczby 700 i wzrostu liczby mieszkańców do ok. 17 tys. Nie uległ zasadniczej zmianie układ przestrzenny miasta w okresie II Rzeczypospolitej mimo opracowania stosownych projektów urbanistycznych zmierzających do modernizacji całego układu przestrzennego [80]. Formalne przyłączenie po r. 1931 do miasta wsi Tuliłów o 980 ha, wsi Rzeczycy o 344 ha z gminy Misie oraz wsi Wysokiego o 314 ha, wsi Stołpno o 619 ha, z gminy Zahajki przy niezbędnych inwestycjach nie rozwiązywały problemu zagęszczenia zabudowy miasta. Podobnie jak zmiana użytkowania tzw. Świńskiego Rynku, likwidacja „Końskiego" Rynku, urządzenie dwu targowisk „Na Glinkach" i „Piaskach", wzniesienie murowanego budynku szkoły powszechnej, sierocińca czy budynku straży pożarnej i nowego pałacu przy ul. Lubelskiej w niewielkim stopniu wzmacniało ówczesny układ przestrzenny miasta.

---

[77] J. Chomicki: Międzyrzec Podlaski (woj. bialskopodlaskie) Studium historyczno-urbanistyczne... s. 203—208; K. Dumała: Przemiany przestrzenne miast i rozwój osiedli przemysłowych Królestwa Polskiego w latach 1831—1869, Wrocław 1974, s. 84—86.

[78] AGAD, KRSW sygn. 3833, k. 53—56, 484—486. Akta miasta Międzyrzec Podlaski; F. M. Sobieszczański: Hasło Międzyrzec Podlaski (w:) Encyklopedia Powszechna... s. 563—564.

[79] B. Chlebowski, A. Palmirski: Hasło Międzyrzec Podlaski (w:) Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego..., s. 376—377; J. Chomicki: Powstanie i rozwój układu urbanistycznego Międzyrzeca Podlaskiego od średniowiecza do czasów obecnych, (w:) Rocznik Miądzyrzecki t. XX—XXI (1988—1989), s. 81.

[80] J. Chomicki: Międzyrzec Podlaski (woj. bialskopodlaskie) Studium historyczno-urbanistyczne... s. 212—213.

Okres wojny i okupacji 1939—1944 przyniósł poważne zniszczenie wielu elementów układu przestrzennego. Uległa zniszczeniu dzielnica żydowska zwana Szmulowizną, dwie synagogi i szereg innych budynków gminy żydowskiej.

W wyniku działań wojennych w lipcu 1944 r. uległo spaleniu lub częściowemu uszkodzeniu szereg budynków na obszarze Starego i Nowego Miasta zmniejszając ubytek substancji o ponad 30%.

Dalsze zmiany w układzie przestrzennym nastąpiły po r. 1944 poprzez nieprzemyślane działania „rozbito" jedność kompozycyjną międzyrzeckiego założenia pałacowo-parkowego.

Nie licząc się z historycznym układem urbanistycznym Starego Miasta wzniesiono szereg bloków mieszkalnych na obszarze dawnego getta i dawnego ogrodu przykościelnego przy ul. Warszawskiej i Kościelnej. W wyniku czego prawie zupełnemu zatarciu uległa sieć ulic dawnej Szmulowizny [81]. Na zamknięciu ul. Brzeskiej (obecnie Plac M. Nassuta) w latach 60-tych zlokalizowano przystanek autobusowy, a w latach 70-tych wzniesiono szereg wielkokubaturowych obiektów użyteczności publicznej. Spowodowało to przerwanie starego ciągu komunikacyjnego i skierowanie w ul. Warszawską całego ruchu przechodzącego dawniej przez rynek. Nowo powstałe osiedla wzniesione w latach 70-tych nie zharmonizowano z układem Starego Miasta. Deformacji uległ sam rynek Starego Miasta przez zniszczenie częściowe południowo-wschodniego bloku przyrynkowego. W końcu lat 70-tych i 80-tych na północ i na wschód od cmentarza rzymskokatolickiego dokonując komasacji gruntów „Starego Pola" wzniesiono osiedle domów jednorodzinnych, a następnie w dużej części przystąpiono do wznoszenia spółdzielczego osiedla o blokach 4-piętrowych zwanego „Zarowie" zlokalizowanego między ul. Zarówie, a ul. Leśną. W wyniku tych inwestycji miasto osiągając powierzchnię 21 km² przesunęło się w układzie przestrzennym w kierunku północno-wschodnim gubiąc więź ze Starym Miastem.

III. Wskazówki biblograficzne

W odróżnieniu od innych miast historiografia na temat miasta Międzyrzeca Podlaskiego jest dość zasobna. W pierwszym rzędzie jest to zasługa Towarzystwa Przyjaciół Nauk funkcjonującego od r. 1968 w tym mieście, oraz „Rocznika Międzyrzeckiego", na którego łamach były i są publikowane artykuły i innego rodzaju prace naukowe dotyczące samego Międzyrzeca jako ośrodka miejskiego jak też najbliższych okolic.

Do najstarszych dziejów miasta odnosi się zespół ksiąg znajdujących się w Archiwum Państwowym w Lublinie. Zawiera on dużo istotnych informacji o organizacji miasta począwszy od XVI w. a skończywszy na początku XVIII w. Szereg istotnych informacji na temat miasta w okresie staropolskim zawiera zespół Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych 1815—1867 znajdujący się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Pewne informacje na ten temat posiadają także zespoły Metryki Litewskiej i Archiwum Skarbu Koronnego znajdujące się w tymże Archiwum.

Znaczące materiały do dziejów miasta znajdują się w Bibliotece Czartoryskich w Krakowie i Archiwum Gospodarczym Wilanowskim. Źródła do

[81] Tamże, s. 214—216 i nast.

historii parafii rzymskokatolickich znajdujemy natomiast w Archiwum Diecezjalnym w Lublinie i Siedlcach, a do cerkwi międzyrzeckich w zespole akt Chełmskiego Konsystotrza Grecko-Katolickiego we wspomnianym Archiwum Państwowym w Lublinie.

Bogatsze źródła do czasów nowożytnych i nowszych miasta znajdują się w pierwszym rzędzie we wspomnianym Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Informują one dość szczegółowo o organizacji miasta, o jego stanie posiadania w odniesieniu do I połowy XIX w. (1867). Wiele istotnych informacji częściowo pokrywających się z informacjami dotyczącymi I połowy XIX w. zawierają różne zespoły Archiwum Państwowego w Lublinie. Zespoły dostarczają nam dużo informacji także okresu dotyczącego II połowy XIX w. Pewnych informacji może dostarczyć też kwerenda oddziału Archiwum Lubelskiego w Radzyniu Podlaskim.

Dokładne przejrzenie zespołów znajdujących się w tym oddziale dostarcza nam wiele istotnych danych na temat I połowy XX w. Kwerenda Archiwum Akt Nowych w Warszawie tak I i II oddziału także na pewno dostarczyłoby niezwykle ważnych informacji.

Drugą grupę istotnych źródeł do dziejów tego miasta stanowią różnorodne źródła drukowane dotyczące tak okresu staropolskiego jak też czasów nowożytnych i naszych. Wystarczy wspomnieć o wydawnictwie zatytułowanym: Akty izdawannyje Wilenskoju Archeograficzeskoju Kommissieju t. XX, Wilno 1908 czy: Tabela miast, wsi, osad Królestwa Polskiego wyrażająca ich położenie i ludność alfabetycznie ułożona w Biurze Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, Warszawa 1827.

Odrębne drukowane źródło stanowiła prasa o charakterze ogólnym jak i regionalnym II połowy XVIII w., całego XIX w. i I połowy XX w. Stanowi ona nadal niedocenione źródło do dziejów nie tylko tego miasta.

Specjalny walor w odniesieniu do Międzyrzeca Podlaskiego posiadają źródła kartograficzne i ikonograficzne. Zachowane mapy w AGAD, czy w Archiwum Państwowym w Lublinie, oraz zachowana ikonografia w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego czy Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk posiada swoją niepowtarzalną wartość.

Źródłem, a ściślej mówiąc opracowaniem źródłowych leżącym na pograniczu dokumentu źródłowego a opracowania zaliczyć można wielokrotnie już wspomniane monumentalne ujęcie: Starożytna Polska... M. Balińskiego i T. Lipińskiego... Noty zawarte w Encyklopedii Powszechnej Orgelbranda t. V, Warszawa 1862, czy Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich ... t. VI, Warszawa 1885, także należy zaliczyć do opracowań źródłowych, jakkolwiek niepełnych w odniesieniu do miasta.

Pierwszym opracowaniem poszerzającym wiedzę o Międzyrzecu Podlaskim jako ośrodku miejskim i parafialnym było ujęcie A. Pleszczyńskiego: Opis historyczno-statystyczny parafii międzyrzeckiej, Warszawa 1911. Dużo ważnych informacji zawiera także opracowanie N. J. Tiedorowicza: Siedleckaja uczebniaja direkcja. Opisanje uczebnech zawiednij i gławniejszych mestnostii siedleckoj guberni, t. III. Ujezd radinskij, konstantynowskij i sokołowskij, Siedlce 1906. Wartościowym było też w odniesieniu do dziejów staropolskich, wielokrotnie wspomniane opracowanie A. Wawrzyńczyk: Rozwój wielkiej własności na Podlasiu w XV i XVI w., Wrocław 1951. Do okresu międzywojennego dziejów miasta istotnych informacji dostarczyło B. Międzybłockiego, Monografia pow. radzyńskiego, b.m.w. 1930.

Zasadniczy przełom w badaniach nad historią miasta w różnych aspektach przyniosło powstanię Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim i publikacje na łamach „Rocznika Międzyrzeckiego" szeregu artykułów dotyczących tak okresu staropolskiego, czasów nowożytnych i najnowszych. Szczególnie wartościowe do dziejów najdawniejszych okazały się artykuły P. Aleksandrowicza m.in. art. Miasto Międzyrzec Podlaski w XVII i XVIII w., artykuły K. Szuster i J. Chomickiego. Natomiast do czasów nowożytnych wiele interesujących informacji dostarczają artykuły wspomnianego wcześniej P. Aleksandrowicza, a także J. Warmińskiego, S. Jarmuła oparte na szerokich kwerendach archiwalnych.

Lektura „Rocznika Międzyrzeckiego" dostarcza także niezwykle dużo artykułów do czasów historii najnowszej. Niepublikowane materiały na temat miasta znajdują się w posiadaniu Biura Służby Ochrony Zabytków w Białej Podlaskiej, w tym dwa studia historyczno-urbanistyczne w odniesieniu do tego miasta, pierwsze L. Kozakiewicza, Warszawa 1967 i drugie J. Chomickiego, Lublin 1988, które autor niniejszego opracowania w pełni uwzględnił.

STANISŁAW JARMUŁ

PRÓBY PODNIESIENIA RENTOWNOŚCI DÓBR MIĘDZYRZECKICH PRZEZ ALEKSANDRĘ POTOCKKĄ W LATACH 1844—1860 *

W roku 1844 dobra międzyrzeckie zostały sprzedane. Była to pierwsza w ich dziejach sprzedaż, gdyż dotychczas przechodziły z rąk do rąk w postaci spadku lub wiana. Ich nową właścicielką została Aleksandra Potocka córka Szczęsnego Potockiego i Katarzyny Branickiej urodzona w r. 1817. W roku 1840 poślubiła Augusta Potockiego, wnuka Stanisława Kostki Potockiego, kapitana Wojsk Polskich z r. 1831, późniejszego koniuszego dworu carskiego, właściciela Wilanowa [1].

Pierwsza w dziajach sprzedaż dóbr międzyrzeckich i zmiany organizacyjne

Wartość dóbr w akcie kupna — sprzedaży ustalono na 6 264 000 złp. Po przeliczeniu tej kwoty na ruble wynosiło to 939 000 rubli srebrnych [2]. Akt potwierdzał wszystkie dotychczasowe przywileje i służebności nadane miastu, wsiom czy też poszczególnym właścicielom oraz zobowiązanie wobec bardzo licznej grupy gracjalistów. Jednocześnie Czartoryski pozostawił u nowej właścicielki 1 mln złp w formie pożyczki, z której do swej śmierci pobierać miał po 5% rocznie, a cała suma miała być po jego śmierci wypłacana synowi [3]. Dobra międzyrzeckie sprzedane zostały ze wszystkimi zadłużeniami, o których mowa była w poprzednim rozdziale.

Stałą siedzibą Potockich nie był jednak Międzyrzec, ale Wilanów pod Warszawą. Istniejący do dziś pałacyk, będący czasową siedzibą Potockich wzniesiony został w roku 1852 przez Aleksandrę Potocką, według projektu architekta Lanciego [4]. Jednocześnie ze zmianą właściciela, dobra międzyrzec-

---

* Artykuł niniejszy stanowi część pracy doktorskiej Autora, wykonanej w Zakładzie Najnowszej Historii Polski Wydziału Humanistycznego UMCS w Lublinie pod kierunkiem prof. dr hab. Tadeusza Mencla (Przyp. Red.).

[1] Herbarz szlachty polskiej opracowany przez Seweryna hr. Urskiego. Warszawa 1917, s. 293; A. Potocki wykonał przysięgę na wierność carowi w Krakowie 24 VI 1832. AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 242. Akta osobiste A. Potockiego.

[2] AGAD, AGWil., Procesy Potockich z różnymi 401. Akta w sprawie A. Potockich. Akta Niedziałkowskiego przeciw Jurkom 31 VII/12 VIII 1846, s. 1.

[3] Ibidem, s. 17.

[4] A. Pleszczyński, Opis historyczno-statystyczny parafii międzyrzeckiej, Warszawa 1911, s. 69.

kie weszły w skład wielkich posiadłości Potockich, składających się z kluczy: Wilanów, Nieporęt, Kleczew, Słubice, Osieck, obejmujących łącznie z Międzyrzecem ponad 6 300 włók, z czego sam klucz międzyrzecki liczył przeszło 3 100 włók [5]. Spośród kluczy wchodzących w skład latyfundium Aleksandry i Augusta Potockich, międzyrzecki był największy. Jego obszar stanowił prawie połowę całego latyfundium. Zarządzał nim rezydujący w Międzyrzecu pełnomocnik podporządkowany Dyrekcji Generalnej w Wilanowie.

Po paru latach gospodarowania, A. Potocka zdecydowała się część folwarków z należącymi do nich wsiami i ich powinnościami feudalnymi, oddać w dzierżawę. Krok ten pozwolił jednocześnie na lepsze i sprawniejsze administrowanie pozostałą częścią posiadłości podlegającą bezpośrednio Zarządowi Dóbr. Możliwe też, o czym świadczy poziom ekonomiczny dóbr, że właściciel orientując się w swoich możliwościach zmuszony został do takiego właśnie rozwiązania sprawy. Rozpoczynając na szerszą skalę wydzierżawianie folwarków, właścicielka dóbr zapewniła wpływ stałej kwoty wpłacanej przez dzierżawców do kasy dóbr. Można jednak przypuszczać, że Potocka zdawała sobie sprawę z faktu, iż część zysków z dzierżawionych folwarków zostanie przechwycona przez dzierżawców. W trosce o systematyczne i konsekwentne wywiązywanie się dzierżawców z zawartych umów administracja dóbr dużo uwagi poświęcała na staranny dobór ludzi, którym oddawano poszczególne folwarki w dzierżawę.

W roku 1849 zaplanowano i oddano w dzierżawę 8 folwarków: Krzewicę, Tuliłów, Żabce, Przyłuki, Rogożnicę, Danówkę, Grabowiec i Turów. Wydzierżawione folwarki położone były w płn.-zachodniej części dóbr lub na krańcach dóbr, jak Turów i Danówka, czy też później dzierżawione Łózki.

W latach pięćdziesiątych organizacja dóbr międzyrzeckich przedstawiała się więc następująco:

a) zespół folwarków i wsi bezpośrednio administrowanych przez Zarząd Dóbr,

b) zespół folwarków i wsi wydzierżawionych na okresy od 5 — do 10 lat różnym ludziom gwarantującym w umowach ustaloną spłatę czynszu dzierżawnego.

Pierwsza część klucza składała się w roku 1852 z 9 folwarków i 33 wsi (Tabela 1) zgrupowanych wokół poszczególnych folwarków, które odgrywały wobec nich rolę ośrodków administracyjnych i gospodarczych. One też rozliczały chłopów z danin, czynszów i pańszczyzny.

Grupa folwarków pozostawionych w rękach własnej administracji obejmowała obszar płd.-wschodniej części klucza, z lepszą ziemią i gorzelniami. W ramach reorganizacji związanej z oddawaniem folwarków w dzierżawę dokonywane były też zmiany przynależności wsi do poszczególnych folwarków. Tak np. zamiar oddania w dzierżawę folwarku w Berezie spowodował,

[5] AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 242, Akta osobiste A. Potockiego, nota: wiadomości o przestrzeni dóbr Potockiego w Królestwie Polskim; Wydaje się, że H. Chamerska zaniżyła wartość majątku Potockich podając, że wynosiła ona 1 273 000 rbs. Por. Struktura własności ziemskiej w podlaskich powiatach guberni lubelskiej 1832—1863, społeczeństwo polskie w XVIII i XIX wieku, pod red. W. Kuli i J. Leskiewiczowej. Warszawa 1972, t. V, s. 19.

że zostawiono przy nim tylko wieś Berezę, a Dzieduchy, Rudniki i Przechodzisko związano z folwarkiem Zadworne.

W roku 1852/53 w dzierżawie znajdowało się 9 folwarków 116 wsi (Tabela 2). W następnych latach w ręce dzierżawców przeszły dalsze folwarki. W roku 1854/55 wydzierżawiony został folwark w Drelowie, w 1857 r. w Berezie, a w r. 1859 w Witorożu [6]. W rezultacie, w r. 1860/61 w dzierżawie znalazło się 12 folwarków, czyli 66% ogólnej ich liczby.

Tabela 1

Zespół folwarków i związanych z nimi wsi administrowanych przez Zarząd Dóbr w r. 1852/53

Lp.	Nazwa folwarku	Wsie		
		czynszowe	bojarskie	pańszczyźniane
1	Dołha	—	—	Dołha, Surmacze, Szachy, Utrówka, Sokule
2	Dołhołęka	—	Łuniew, Kożuszki Łuby (czynszowa)	Łukowisko
3	Halasy	—	Strzakły, Jelnica Krzymoszyce	Manie
4	Ostrówki	—	Wygnanka	Ostrówki
5	Zadworny	Szóstka, Rzeczyca, Przechodzisko	Misie, Pościsze (czynszowa)	Stołpno, Sitno, Zahajki, Rudniki, Dzieduchy
6	Żerocin	—	—	Żerocin, Pereszczówka
7	Drelów	—	—	Drelów, Kwasówka
8	Bereza	—	—	Bereza
9	Witoroż	—	—	Leszczanka Witoroż, Strzyżówka
	Razem:	3	9	

AGAD, AGWil., Międzyrzec 7. Inwentarz powinności włościan w dobrach mędzyrzeckich 1852/53, k. 1—48.

[6] AGAD, AGWil., Międzyrzec 429, Kontrola dochodów stałych i zaległości kasy prowentowej dóbr międzyrzeckich 1849—1860, bnk; AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 114. Akta tyczące się dzierżawy folwarku Grabowca w dobrach międzyrzeckich 1849—1863. Umowa dzierżawna z 27 III 1853 mówi, że Potocka zatrzymywała dla siebie porpinację.

Tabela 2

Folwarki i wsie w dzierżawie w r. 1852/53

Lp.	Nazwa folwarku	Wsie pańszczyźniane	Wsie bojarskie
1	Krzewica	Krzewica Wólka Krzymowska	
2	Tuliłów	Tuliłów Sawki	
3	Żabce	Żabce Tłuściec	
4	Przyłuki	Zasiadki Koszeliki	
5	Rogożnica	Rogożnica Puchacze	
6	Danówka	Danówka	
7	Łózki	Łózki	
8	Grabowiec	Grabowiec	Przychody
9	Turów	Turów Worsy	
	9	15	1

AGAD, AGWil., Międzyrzec 7. Inwentarz powinności włościan w dobrach mędzyrzeckich 1851/52, k. 46.

Rozwój gospodarczy Międzyrzeca

Obszar dóbr w latach 1844—1860 nie uległ zmianom. Natomiast widoczne zmiany następowały w liczbie mieszkańców zamieszkujących dobra. Szczególnie szybko wzrastała liczba ludności Międzyrzeca, która do roku 1860 osiągnęła stan 9 175 osób. Nawet jeżeli od tej liczby odejmiemy 504 zameldowanych czasowo, to pozostanie 8 661 stałych mieszkańców miasta [7]. W porównaniu z okolicznymi miastami była to bardzo duża liczba (Tabela 3) nawet jeżeli przyjmiemy zaniżoną liczbę mieszkańców Międzyrzeca.

[7] WAPL, skb, 102, Wykazy ludności miast guberni lubelskiej 1860—65, k. 27; H. Chamerska mówi o 8 102 mieszkańcach Międzyrzeca (Struktura własności op. cit., s. 10).

Tabela 3

Ludność Międzyrzeca na tle innych miast

Lp.	Miasto	Liczba mieszkańców	W roku
1	Lublin	19 054	1860
2	Siedlce	13 606	1867
3	Międzyrzec	8 102	1860
4	Biała	3 786	1858
5	Łuków	3 311	1861

H. Chamerska, Struktura własności ziemskiej w podlaskich powiatach guberni lubelskiej 1832—1863. Społeczeństwo Polski w XVIII i XIX wieku, pod red. W. Kuli i J. Leskiewiczowej. W-wa 1972, t. V s. 10.

Poważną grupę wśród nich stanowili Żydzi, których było w Międzyrzecu 4 384 tj. 56% ogólnej liczby mieszkańców [8]. Porównując ilość mieszkańców w latach 1824 — 4 340, 1848 — 6 648 i 1860 — 8 661 dochodzimy do wniosku, że w ciągu 36 lat ludność Międzyrzeca wzrosła dwukrotnie.

Mimo trudności i ograniczeń wynikających z feudalnych stosunków, obserwujemy w tym czasie stały, systematyczny rozwój miasta. Przeszło połowa jego mieszkańców trudniła się rzemiosłem i handlem. Korzystna sytuacja miasta wynikała między innymi z faktu, że było ono ośrodkiem usługowym i handlowym, wśród dziesiątków wsi potrzebujących rynku zbytu dla nadwyżek swych produktów rolnych i rynku, na którym można było się zaopatrywać w artykuły rzemieślnicze i spożywcze. W ogóle miasto silnie wzrastało, jako jedyny punkt handlowy całej okolicy [9].

Średni przyrost ludności w latach 1824—1860 wynosił około 110 mieszkańców rocznie i doprowadził do tego, że w roku 1864 miasto liczyło 8 734 [10]. Jest rzeczą charakterystyczną że wzrost liczby mieszkańców Międzyrzeca w latach 1848—1860 z 6 648 tj. o 30% jest wyższy od średniej wzrostu ludności w Królestwie Polskim. Wskaźnik bowiem wzrostu liczby ludności w Królestwie Polskim w latach 1850—1865 wynosił 110 natomiast dla Międzyrzeca 130 [11].

---

[8] WAPL, skb. 102, Wykazy ludności miast guberni lubelskiej 1860—65, k. 27; AGAD, AGWil., Międzyrzec 8 i 9, Inwentarze powinności i czynszów mieszkańców Międzyrzeca 1842—1845, bnk.

[9] L. de Verdman Jacgues, Krótka monografia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim. Warszawa 1902, s. 157; Kostrowicka Z. Landau J. Tomaszewski (Historia gospodarcza Polski w XIX i XX wieku. Warszawa 1961, s. 151) piszą, że „obok produkcji miasta spełniały funkcje usługowe w zakresie handlu ,kredytu i oświaty".

[10] WAPL, RGL, skb. 102 Wykazy ludności miast guberni lubelskiej 1860 — 65, k. 15.

[11] I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, op. cit., s. 151.

Pożar, który wybuchł 17 sierpnia 1845 roku w Międzyrzecu, strawił 147 domów murowanych, 181 drewnianych, 1 392 budynki gospodarcze. Wielkość strat miasta oceniona została na 170 013 rbs. W tym czasie miasto Międzyrzec ubezpieczone było na kwotę 246 146 rb.[12].

Pomyślny rozwój miasta w następnych latach wskazywał na fakt, że miasto szybko zlikwidowało skutki katastrofy. Można to zjawisko potraktować jako fakt świadczący o stosunkowo dużej prężności społeczno-gospodarczej w omawianych latach, jeżeli straty wynoszące około 3/5 wartości ubezpieczenia ogólnego, potrafiło nadrobić w tak krótkim okresie czasu.

W roku 1860 w Międzyrzecu zarejstrowanych było 58 rzemieślników prowadzących własne zakłady i 34 kupców [13]. Pomimo, że wykazy te nie były zbyt solidnie sporządzone, to jednak ilość rzemieślników i kupców świadczy o intensywnie rozwijającym się rzemiośle i handlu.

Dla przykładu należy zwrócić uwagę, że kupcy międzyrzeccy prowadzili na szeroką skalę handel sprowadzając artykuły przemysłowe z większych ośrodków miejskich. Od 8 lipca 1848 r. do 2 listopada 1848 r. sprowadzili oni do Międzyrzeca 300 funtów cukru krajowego, 8 391 funtów cukru zagranicznego, 276 funtów przędzy bawełnianej, 202 funty jedwabiu i 1 191 metrów materiałów wełnianych [14].

W ciągu lutego i marca 1850 roku sprowadzono do Międzyrzeca 11 988 funtów cukru zagranicznego i 3 563 funty cukru krajowego. Dane z tych i następnych lat wskazują na stale wzrastający obrót towarowy i rosnące zapotrzebowanie regionu międzyrzeckiego na artykuły przemysłowe. Tezy tej nie podważa spadek sprzedanych na międzyrzeckich jarmarkach artykułów przemysłowych w latach 1845—1860 (Tabela 4), gdyż zasadnicza i stale rosnąca ilość wyrobów przemysłowych sprzedawana była w sklepach międzyrzeckich kupców, u których zaopatrywała się ludność miasta i okolicznych wsi.

Porównanie obrotu towarowego na jarmarkach w Międzyrzecu i jarmarkach innych miast guberni lubelskiej wskazuje na fakt, że w całym omawianym okresie Międzyrzec Podlaski znajdował się pod tym względem w ich czołówce. Na 68 miast guberni lubelskiej zajmował bowiem w roku 1845 dziewiąte miejsce, w roku 1849 piętnaste, w roku 1855 dwunaste i w roku 1860 jedenaste (dwa ostatnie lata na 107 miast) [15].

Można więc mówić o wzrastających obrotach towarowych w Międzyrzecu w latach 1845—1860, a także rosnącym zapotrzebowaniu na towary przemysłowe w tym regionie.

Według wspomnianego wyżej wykazu, w Międzyrzecu w roku 1860 było też 1354 „zarobników" [16]. Pracowali oni u miejscowych rzemieślników, kup-

---

[12] AGAD, KRSWiD 7652, Wsparcie dla pogorzelców Międzyrzeca guberni lubelskiej 1845 — 49. Pismo RGL do KRSWiD 4 16 IX 1845.

[13] WAPL, RGL, skb 102. Wykazy ludności miast guberni lubelskiej 1860 — 65, k. 15.

[14] AGAD, KRPiS 2411, Wykaz Rezultatów Towarów Kontroli Uległych 1848, bnk.

[15] WAPL, RGL, tajne 92. Raporty Lubelskich Cywilnych Gubernatorów z lat: 1846, s. 209; s. 133—135; 1856, s. 117—119; 1861, s. 137.

[16] WAPL, RGL, skb 102, Wykazy ludności miast guberni lubelskiej 1860 — 65, k. 108.

ców oraz w sąsiednich folwarkach i zakładach produkcyjnych dóbr Międzyrzeca. Lokalny miejski przemysł nie mógł się rozwijać ze względu na negatywne stanowisko nowej właścicielki dóbr w tej sprawie. Przykładem świadczącym o tym stanowisku jest kwestia młyna wybudowanego w mieście, przez mieszczanina Tomasza Jurka.

Tabela 4

Obrót towarów na jarmarkach w Międzyrzecu w latach 1845—1860

Lp.	Rok	Przywieziono towar na kwotę rbs	Sprzedano towar na kwotę rbs
1	1845	30 000	20 000
2	1849	20 860	15 000
3	1855	20 199	10 050
4	1860	32 500	11 200

WAPL, RGL (tajne) 92. Raporty Lubelskiego Cywilnego Gubernatora za lata 1845, 1849, 1855, 1860. Wiadomość o obrotach na jarmarkach w miastach lubelskiej guberni.

Młyn został wybudowany na własnym placu i konkurował z młynami dworskimi dzierżawionymi różnym przedsiębiorcom. Dzierżawcy, zdzierający z miejscowej ludności wysokie opłaty za przemiał i oszukujący ją, nie byli zadowoleni z konkurencji. Fakt ten znalazł wyraz w umowach zawieranych z dworem. Aleksandra Potocka poleciła młyn rozebrać, a gdy to nie zostało wykonane, przekazała sprawę do sądu. Właściciel młyna bronił swej słuszności twierdząc, że zakład został zbudowany na własnym placu, a dawne przywileje i ograniczenia nie mają w tym wypadku zastosowania, ze względu na wprowadzenie od 15 VIII 1810 r. cywilnego ustawodawstwa francuskiego. Padały też argumenty o nędzy i krzywdzie mieszczan [17].

Po wielu perypetiach wyrok zapadł 15 maja 1849 r. skazujący Tomasza Jurka na rozebranie młyna. Sąd uzasadnił wyrok przywilejami z lat 1602, 1706, 1802 ustalającymi, że prawa do prowadzenia rzemiosła i handlu mają w Międzyrzecu tylko cudzoziemcy. W dalszym ciągu uzasadnienia w wyroku znalazło się charakterystyczne sformułowanie oparte na prawie magdeburskim, że Międzyrzec jest osadą miejskich rolników [18].

Tomasz Jurek nie podporządkował się wyrokowi i proces trwał jeszcze przez kilkanaście lat [19].

W całej tej sprawie widoczny jest opór mieszczan, mających nadzieję na ostateczne wygranie sprawy oraz dobra znajomość zagadnień prawnych. Nie można też odmówić mieszczanom dobrej orientacji w sytuacji społeczno-go-

[17] AGAD, AGWil., Procesy Potockich z różnymi 215. Akta w sprawie Augustów Potockich, k. 46.

[18] Ibidem, k. 43 i k. 46. „Aby tymczasową egzekucją zobowiązał pozwany do natychmiastowego zniesienia budowli tego wiatraka".

[19] S. Jarmuł Powiat Radzyński w latach 1861—1914, Lublin 1961, s. 41.

spodarczej oraz poczucia krzywdy, co przejawiało się w zeznaniach świadków oraz oskarżonego [20].

W dalszym ciągu właściciel dominium dążył do utrzymania wysokich dochodów z propinacji przez wprowadzenie kategorycznego zakazu przywożenia wódek i piwa do Międzyrzeca z innych miejscowości.

Na skargi, jakie wpłynęły do władz guberialnych od kupców z miast Królestwa Polskiego, burmistrz Międzyrzeca wyjaśnił: „Od zaprowadzenia podatku ofiary 10 grosza w roku 1789 dominium międzyrzeckiemu służy prawo wyłączne propinacji wieczystej. Dlatego dowóz wódki i piwa z obcych miejscowości jest zabroniony" [21].

Ograniczenie feudalne w zakresie przemysłu i handlu wpływały hamująco na rozwój miasta i jego gospodarki. Fakt jednak, że 56% jego mieszkańców stanowili Żydzi, miał pozytywne znaczenie dla jego rozwoju, gdyż Żydów te ograniczenia nie dotyczyły.

Trudności pierwszych lat i próby porządkowania gospodarki

Nowa administracja dostrzegała już na początku szereg istotnych braków i potrzeb w kluczu międzyrzeckim. „Co się tyczy budowli dworskich — pisał rządca dóbr do Wilanowa dnia 21 VI 1844 r. — jakkolwiek stan ich jest zaspakajający, liczba tychże kompletna, potrzeba postawienia nowych jest: spichlerz w Witorożu, holenderńia i owczarnia w Tuliłowie. Co do wiejskich — reperacja i stawianie ich corocznie musi mieć miejsce". „Co do podstawy tych dóbr jest — że mając przeszło 6 000 korcy zasiewu zboża, posiadają dostateczną siłę do obrobienia gruntu, który jakkolwiek jest klasy średniej, jednakowoż podsycany nawozem, uprawiany i zasiany, zaspakajające plony wydać może" [22]. W pierwszym roku gospodarowania kluczem padło ponad 3 000 owiec i ponad 100 sztuk bydła. Ożywienie hodowli wymagało zakupu 1 000 maciorek i 20 tryków. Gorzelnie zostały uznane jako zbyt małe

---

[20] Zeznania Tomasza Jurka: „na własnym placu postawił młyn, aby mieć większe korzyści. Czyn ten nie podobał się Potockiej żeby mieszczanie lepszy byt mieli i lepszy kawałek chleba". AGAD, AGWil., Procesy Potockich z różnymi 215. Akta w sprawie Augustostwa Potockich, k. 46.

[21] WAPL, RGL, skb. 73, Informacja burmistrza miasta Międzyrzeca do naczelnika powiatu radzyńskiego z 19/31 grudnia 1944 r. k. 148. Korzystne w tej kwestii dla obszarników stanowisko zajmowały również nadrzędne cenniki oficjalne. Tak np. Komisja Wojewódzka Polskiego stwierdziła w piśmie z roku 1846: „aby włościanom wolność brania trunków skąd się podoba zostawić warunkowo, tj. aby chcąc ten trunek sprowadzić skądinąd opowiedział się właścicielowi lub dzierżawcy i za uzyskanie dozwolenia zapłacił 1/3 części ceny miejscowej trunku. AGAD, KRPiS 2849. Akta stosunków w dobrach prywatnych 1846, k. 255.

[22] AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 94. Akta tyczące się intraty z dóbr międzyrzeckich 1844—1852. List rządcy dóbr do Zarządu z 21 VI 1844. W latach 1844—1847 odczuwano w większości folwarków braki paszy i zboża. AGAD, AGWil., Międzyrzec 93 i 94. Regestra folwarku Przyłuki 1844—1846, k. 3; Międzyrzec 96, Regestra folwarku Rogoźnica 1844—1845, k. 3; Międzyrzec 132 i 133 Regestra folwarku Żerocin 1845/47, k. 3; Międzyrzec 102. Regestra folwarku Turów 1844/45, k. 3; Międzyrzec 104. Regestra folwarku Witoroż 1843/44, ks. 3; Międzyrzec 128. Regestra folwarku Żabce 1846/47, k. 3.

„Chciałem podnieść intratę z tego źródła przez powiększenie chociaż małej ilości wysiewu kartofli i zacieru w gorzelniach" — pisał w sprawozdaniu administrator dóbr [23].

Potocka rozpoczęła dalsze porządkowanie gospodarki, co prowadziło z konieczności do nowych procesów sądowych. Tak np. zabroniła proboszczom korzystać z lasów. Straż leśna w grudniu 1844 roku wyrzuciła z lasu furmanki proboszcza z Ostrówek. Poszkodowany wniósł sprawę do sądu i tu uzyskał potwierdzenie przywilejów otrzymanych przez parafię od właścicieli dóbr międzyrzeckich w XVII w. Wyrok zapadł w 1846 r. z decyzją korzystną dla proboszcza [24].

W dalszym ciągu trwał proces z włościanami z Pościsza, którzy nie chcieli się podporządkować wyrokowi z roku 1829 oraz decyzjom sądowym z lat późniejszych zapadłych w procesach apelacyjnych. O wrogim stosunku chłopów do dworu i rozluźnieniu dyscypliny w wielu wsiach klucza międzyrzeckiego świadczyć może list rządcy dóbr z roku 1845 [25]. Informował w nim właścicielkę dóbr, że „największa niemoralność włościan jest we wsiach przy szosie położonych. Lud jest zbałamucony różnymi zdarzeniami łatwość do tego dającymi. W Łukowisku także prawie wszyscy hultaje, Żerocińcy złodzieje lasów. Wszyscy z wymienionych są do tego stopnia naród uparty i nieposłuszny, za przekroczenia z ciężkością do władzy doprowadzić ich można".

Nowa właścicielka dóbr musiała problemy sygnalizowane w cytowanym liście rozwiązywać, gdyż od pełnej realizacji powinności feudalnych przez chłopów uzależnione były dochody klucza. Dokonywane w latach 1847—1851 pomiary i regulacja pól wywołały również żywą reakcję chłopów. Szczególnie żywo zareagowali chłopi z Witoroża, Leszczanki i Strzyżówki, którzy odmówili płacenia czynszów i oddawania odsepu. Administracja posądziła o podburzanie chłopów geometrę, który dokonywał pomiarów pól w dobrach międzyrzeckich [26].

Istotnym i pogłębiającym się stale był problem pustek. W 1838 r. było w dobrach 328 gospodarstw opuszczonych, a do roku 1846 liczba ich wzrosła do 363 [27]. Powstawały one jeszcze w latach 1846—1850. Przyczyny powstawania ich były takie same jak w latach poprzednich [28].

---

[23] AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 94. Akta tyczące się intraty z dóbr międzyrzeckich 1844 1852. List rządcy dóbr do Zarządu z 21 VI 1844.

[24] AGAD, AGWil., Procesy Potockich z różnymi 401. Akta w sprawie A. Potockich, k. 65.

[25] AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 87, Akta ogólne dóbr międzyrzeckich 1844—1869. List rządcy dóbr do Zarządu 27 VI 1845.

[26] AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 109. Akta pomiarów i regulacji dóbr i lasów klucza międzyrzeckiego 1849—1864. List rządcy dóbr z 20 VIII 1851.

[27] AGAD, AGWil., Międzyrzec 5, Inwentarz powinności włościan w dobrach międzyrzeckich na rok 1846/47 uformowany, s. 93.

[28] „Po roku 1846 powstały pustki po wsiach, tak nadzwyczajnych śmiertelności, jak z winy włościan dobrowolnie opuszczone" — tak oceniał sprawę administrator dóbr w liście do Zarządu z dnia 16/28 VIII 1864. AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 130. Akta tyczące się uwłaszczenia włościan, in-

Nowa właścicielka dóbr interesowała się tym problemem. Zaczęto sprowadzać różnych osadników, którym udzielano pomocy materialnej z zasobów folwarcznych [29]. Początkowo jednak ilość nowych osadników była mniejsza od liczby tych, którzy porzucali swoje gospodarstwa. Szczególnie ostro wystąpiło to w roku 1844, kiedy do dóbr przybyło 9 osadników, a opuściło je 25. Jednak już w roku 1845 widzimy, że nowych przybyło 20, a opuszczających jest 15. Dostrzeganie tego problemu przez właściciela dóbr i próby przeciwdziałania zjawisku zwiększania się ilości pustek było czynnikiem z całą pewnością pozytywnym i koniecznym. Nie można było myśleć o zwiększeniu rentowności dóbr bez likwidacji tego zjawiska, a przynajmniej ograniczenia jego rozmiarów. W wyniku wszystkich kroków podjętych przez Potocką udało się do roku 1850 zahamować proces powstawania pustek, a w następnych latach część ich zagospodarować.

Czynnikiem, który odgrywa poważną rolę w tworzeniu się pustek i utrudniał skuteczne powstrzymywanie, obok innych, była m.in. postawa administracji międzyrzeckiej, która widziała główną przyczynę tego zjawiska w lenistwie i pijaństwie chłopów [30] a nie w feudalnym wyzysku. Największą liczbę jednak opuszczających gospodarstwa stanowili ludzie, którzy utracili rodziny i sprzężaj. Nie byli oni w stanie odrobić własnej gospodarki i odbyć powinności pańszczyźnianych w folwarku, gdyż przekraczało to ich możliwości.

Chociaż trudno jest ustalić, co się z tymi ludźmi działo, to raczej trzeba się przychylić do poglądu, że znaczna część opuszczała dobra międzyrzeckie i szukała pracy poza ich obrębem.

---

demnizacji od rządu należnej w dobrach międzyrzeckich 1864—1868; W roku 1861 pustki stanowiły średnio 5% ogólnej liczby wszystkich osad w Królestwie Polskim (F. Bortkiewicz: Nadziały i powinności chłopów w dobrach prywatnych Królestwa Polskiego. Warszawa 1958, s. 49).

[29] Rządca dóbr w liście 21 VI 1845 do Zarządu pisał: „Rok ten krytyczny nadwerężył ich stan, zmuszony byłem udzielić zboże na siew i do życia. Co tydzień są nowi przybysze, którym tej pomocy odmówić nie podobna, gdyż inaczej porzuciliby lub umarli". AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 87, Akta ogólne dóbr międzyrzeckich 1844—1869. Można przypuszczać, że to zainteresowanie było raczej trwałe, gdyż jeszcze w roku 1859/60 osiedlono 14 chłopów i dano im zapomogę w postaci 12 wołów. Ibidem 128, Akta tyczące się włościan dóbr międzyrzeckich 1857—1862. Wykaz osiedlonych pustek powłościańskich 1859/60.

[30] W piśmie z dnia 16/28 VIII 1864 administrator tak wyjaśniał odejście chłopów z dóbr:

„3 — był to pijak, drugi i trzeci nie ma sprzężaju,
2 — jeden pijak bez sprzężaju, drugi pijak,
2 — jeden dla braku sprzężaju i bez familii, drugiemu żona umarła,
1 — tylko po weselach chodzi (muzyka),
2 — jeden wrócił z kryminału drugi bez familii,
4 — jeden zwariował, drugiemu umarła żona, trzeci próżniak i bez sprzężaju, czwarty nie ma sprzężaju,
1 — dla braku inwentarza". AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 130, Akta tyczące się uwłaszczenia włocian, indemnizacji od rządu należnej 1864—1868.

Tabela 5

Wykaz wsi z największą ilością pustek w 1846 r.

Lp.	Nazwa wsi	Liczba osad		
		razem	zagospodarowanych	opuszczonych
1	Szóstka	96	78	18
2	Sitno	26	15	11
3	Zahajki	48	35	13
4	Żabce	44	32	12
5	Tłuściec	78	60	18
6	Zasiadki	52	30	22
7	Rogożnica	50	39	11
8	Utrówka	12	7	5
9	Żerocin	72	60	12
10	Witoroż	38	24	14
11	Strzyżówka	28	13	15
12	Leszczanka	24	14	10
13	Drelów	90	70	20
14	Kwasówka	54	38	16
15	Łózki	100	79	21
16	Ostrówki	117	77	40
17	Worsy	61	49	12
18	Bereza	60	45	15
19	Grabowiec	54	26	28
	Razem:	1104	791	313

AGAD, AGWil., Międzyrzec 5. Inwentarz powinności włościan w dobrach międzyrzeckich na rok 1846/47 uformowany, s. 93.

Wielkość powinności pańszczyźnianych

W roku 1845/46 chłopi w całym kluczu odrabiali w jednym tygodniu 2 791 dni pańszczyzny sprzężajnej i 225 dni pieszej (Tabela 6). Ten rodzaj pańszczyzny obciążał każdą osadę chłopską w dobrach w ciągu roku 112 dniami bezpłatnej pracy na pańskim polu. Do tego należy dodać 21 000 dni pańszczyzny rocznej. W sumie ilość dni pańszczyzny wynosiła w roku 1845/46 ponad 177 000 (Tabela 6). W przeliczeniu na 1 393 osady w wsiach pańszczyźnianych dawało to obciążenie średnio 126 dni pańszczyzny na jedną osadę rocznie. Takie ilości pańszczyzny odrabiali chłopi również w roku 1846/47 [31].

[31] AGAD, AGWil., Międzyrzec 5, Inwentarz powinności włościan w dobrach międzyrzeckich na rok 1846/47 uformowany, s. 94.

Tabela 6

Powinności chłopskie w

Lp.	Nazwa wsi	Ilość osad		Pańszczyz. tygodniowa		Pańszczyzna roczna				
		osiedlonych	stek pu-	sprzężajna	piesza	do sochy	do kosy	do żniwa	do piele.	zwózka drzewa
				dni	dni	dni	dni	dni	dni	dni
1	Szóstka	78	18	54	1	320	165	660	82	165
2	Stołpno	29	1	24	6	87	29	232	29	—
3	Sitno	15	11	78	1	33	11	110	11	—
4	Zahajki	35	13	87	3	105	35	312	35	—
5	Tuliłów	38	2	27	—	111	37	312	37	—
6	Sawki	14	2	81	—	42	14	14	112	—
7	Żabce	33	11	123	2	93	31	264	31	—
8	Tłuściec	63	15	108	—	183	61	540	61	—
9	Manie	51	9	108	—	141	47	443	47	—
10	Krzewica	50	—	108	—	147	49	392	49	—
11	Wólka Krzymowska	20	4	54	2	60	20	168	20	—
12	Łukowisko	59	1	156	2	177	59	476	59	—
13	Zasiadki	30	22	84	2	87	29	240	29	—
14	Koszeliki	28	4	60	2	81	27	236	27	—
15	Przychodzisko	42	—	—	—	160	80	320	—	80
16	Rogożnica	39	11	96	1	117	39	328	39	—
17	Puchacze	11	1	30	—	33	11	88	11	—
18	Dołha	29	14	69	—	87	29	236	29	—
19	Surmacze	5	1	12	—	15	5	44	5	—
20	Szachy	18	—	45	—	54	18	144	18	—
21	Utrówka	8	4	21	—	24	8	72	8	—
22	Żerocin	60	12	138	2	180	60	484	60	—
23	Pereszczówka	31	9	69	5	93	31	264	31	—
24	Danówka	14	1	36	24	—	—	—	—	—
25	Witoroż	26	13	59	55	—	—	—	—	—
26	Strzyżówka	13	15	27	31	—	—	—	—	—
27	Leszczanka	14	10	33	35	—	—	—	—	—
28	Drelów	71	14	149	—	213	71	604	71	—
29	Kwasówka	38	16	102	10	114	38	360	380	—
30	Łózki	78	22	168	8	234	78	644	78	—
31	Ostrówki	76	42	165	15	219	73	584	73	—
32	Wólka Łózecka	42	—	—	—	148	74	296	37	74
33	Turów	62	4	145	—	186	62	496	62	—
34	Worsy	49	12	120	2	144	48	388	48	—
35	Bereza	49	11	123	4	147	49	406	40	—
36	Grabowiec	26	28	32	12	66	22	135	22	—
37	Rzeczyca	49	10	—	—	—	42	42	—	—
38	Przychody	—	—	—	—	—	—	233	—	—
39	Wygnanka	—	—	—	—	—	103	257	—	—
40	Misie	—	—	—	—	—	396	295	—	—
41	Jelnica	—	—	—	—	—	286	156	—	—
42	Strzakły	—	—	—	—	—	600	333	—	—
43	Pościsze	—	—	—	—	—	—	—	—	—
44	Krzymoszyce	—	—	—	—	—	69	40	—	—
45	Łuniew	—	—	—	—	—	427	237	—	—
46	Kożuszki	—	—	—	—	—	437	270	—	—
47	Łuby	—	—	—	—	—	—	—	—	—
48	Sokule	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	Razem:	1393	363	2791	225	3901	3770	12155	1299	319

roku gospodarczym 1845/46

Powinności drogowe			Odsep				Czynsz		Danina			
do W-wy		do Bugu	żyto		owies		z pól	z łąk	jaja	kury	grzyby	konopie
mil.	mil.	mil.	korcy	garn.	korcy	garn.	złp	złp	sztuk	sztuk	kopy	garście
37	74	74	—	—	37	24	1 810	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	14	—	229	14	—	—	—	—
—	—	—	—	—	6	—	400	7	—	—	—	—
—	—	—	—	—	16	24	248	52	—	—	—	—
—	—	—	—	—	18	24	300	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	6	24	108	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	15	—	615	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	30	—	840	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	25	—	415	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	23	24	610	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	29	24	156	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	29	—	536	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	14	16	232	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	13	24	220	—	—	—	—	—
20	40	40	—	—	20	16	1 200	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	19	8	400	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	5	8	84	14	—	—	—	—
—	—	—	—	—	13	24	220	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	2	8	36	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	8	24	140	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	3	24	60	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	29	8	670	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	15	—	240	—	72	—	—	—
—	—	—	9	—	9	—	12	—	190	24	—	—
—	—	—	24	30	25	17	120	—	90	38	38	38
—	—	—	11	26	12	3	57	—	110	18	18	18
—	—	—	14	14	14	25	69	—	—	22	22	22
—	—	—	—	—	22	24	556	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	18	10	306	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	39	—	248	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	37	24	611	152	—	—	—	—
18	37	37	—	—	19	24	740	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	29	16	502	124	—	—	—	—
—	—	—	—	—	23	24	539	48	—	—	—	—
—	—	—	—	—	24	—	384	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	12	24	153	—	—	39	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1 184	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	161	—	—	—	—	—
10	10	10	—	—	70	10	727	—	—	—	—	—
60	60	60	—	—	39	4	609	—	—	—	—	—
32	32	32	—	—	83	14	269	—	—	—	—	—
68	68	68	—	—	—	—	1 845	—	—	—	—	—
31	—	—	—	—	—	—	614	—	—	—	—	—
8	8	8	—	—	59	12	255	—	—	—	—	—
48	48	48	—	—	67	22	163	—	—	—	—	—
56	56	56	—	—	—	—	1 788	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	31	—	500	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	450	—	—	—	—	—
388	433	433	60	6	1017	13	22 630	411	462	141	78	78

Tabela 7 i 8 wykazuje wielkość dni pańszczyzny tygodniowej i rocznej z jakiej korzystały folwarki w roku gospodarczym 1852—1853, a więc już po wszelkich zmianach dokonanych przez nowego właściciela.

Tabela 7 przedstawia wielkość pańszczyzny odrabianej na rzecz folwarków zarządzanych bezpośrednio przez administrację dóbr. Ilość tygodniowej pańszczyzny sprzężajnej wynosiła 60 342 dni, natomiast pieszej 6 830 dni rocznie [32].

W skład zespołu pozostającego w bezpośrednim administrowaniu wchodziło 33 wsi. W tej liczbie było 9 wsi bojarskich i 3 wsie czynszowe. Całą zatem liczbę dni pańszczyzny wynoszącą tu ponad 79 000 rocznie odrabiało 21 wsi pańszczyźnianych, w skład których wchodziły 842 osady. Na jedną osadę przypadało w ciągu roku średnio 94 dni pańszczyzny.

Inne w dalszym ciągu były obciążenia wchodzących w skład klucza międzyrzeckiego wsi bojarskich [33]. Miały one dawać podwody na rzecz folwar-

Tabela 7

Powinności w folwarkach administrowanych przez Zarząd Dóbr w r. 1852/53

Lp.	Nazwa folwarku	Pańszczyzna						Odsep korcy	Czynsz złp
		tygodniowa w ciągu roku			roczna				
		sprzężajna	piesza	socha	kosa	żniwa	pielenie		
1	Zadworny	7 644	156	606	244	1 378	160	75	7 052
2	Halasy	4 836	—	496	47	602	47	624	2 238
3	Dołhołęka	5 396	104	1 083	56	960	56	154	2 715
4	Dołha	6 708	—	163	56	468	56	20	992
5	Witoroż	5 252	5 564	67	79	275	—	77	396
6	Żerocin	7 176	468	240	80	640	80	38	670
7	Drelów	10 608	52	306	102	894	102	49	821
8	Ostrówki	8 580	52	507	161	1 029	120	59	1 774
9	Bereza	3 744	416	554	58	742	50	93	2 451
	Razem	59 944	6 812	4 022	883	6 988	671	1 189	19 109

AGAD, AGWil., Międzyrzec 7. Inwentarz powinności i czynszów włościan w dobrach międzyrzeckich w r. 1852/53, k. 1—48.

[32] AGAD, AGWil., Międzyrzec 6, Inwentarz powinności i czynszów włościan w dobrach midzyrzeckich 1947/48, k. 1—48; Włościanie 70 osad Drelowa odrobili w r. 1851/52 r. 14 408 dni pańszczyzny; AGAD, AGWil., Międzyrzec 252, Raporta ekonomiczne tygodniowe folwarku Drelów 1851/52, bnk.

[33] AGAD, AGWil., Międzyrzec 428, Rachunki kasy prowentowej dóbr międzyrzeckich 1854—1862, k. 2—48; W roku 1855/56 wpłynęło do kasy dóbr za niewykonane powinności 9150 złp. AGAD, AGWil., Międzyrzec 405, kontrola kady dóbr międzyrzeckich 1855/56, k. 268.

ków w następujących wymiarach: wsie Halasy 1 336 mil, Dołhołęka 2 456 mil, Bereza 1 994 mile oraz Zadworny 33 mile dróg warszawskich, 77 mil do Puław i 77 do Bugu, Ostrówki 31 mil dróg warszawskich, 51 mil do Puław i 51 mil do Bugu.

Widoczna jest dążność administracji dóbr do maksymalnego wykorzystania chłopskich powinności przez zamianę dni podróży na przejechanie ustalonej ilości mil. Chłop, który wiózł zboże do spływu na Bugu miał przejechać określoną ilość mil i „nie marudził" po drodze.

W związku ze zmianami zachodzącymi w gospodarce wiejskiej w latach czterdziestych i pięćdziesiątych właścicielka dominium międzyrzeckiego wprowadzała także powolne zmiany, które miały zapewnić mu pewny i stały dochód. Jedną z takich zmian było wydzierżawienie 9 folwarków z 18 wsiami i wszystkimi powinnościami chłopów (Tabela 9) z dzierżawionych wsi.

Tabela 8

Powinności w folwarkach dzierżawionych w roku 1852/53

Nazwa folwarku	Pańszcz. tyg.		Tłoki					
	sprzężajna	piesza	socha	kosa	żniwa	pielenie	odsep korcy	czynsz
Krzewica	8 994	—	783	61	821	61	115	714
Tuliłów	7 488	104	153	52	412	51	26	424
Żabce	9 296	936	243	81	688	81	40	648
Przyłuki	7 644	52	151	50	400	50	25	408
Rogożnica	6 480	312	280	120	652	40	41	424
Danówka	1 248	1 872	—	—	—	—	29	464
Łózki	9 048	260	174	58	474	58	29	464
Grabowiec	2 376	298	66	22	356	22	69	135
Turów	14 508	—	285	95	760	95	50	1 142
Razem:	67 082	3 834	2 135	539	4 563	458	424	4 823

AGAD, AGWil., Międzyrzec 7 Inwentarz powinności włościan w dobrach międzyrzeckich 1852/53, k. 46.

Folwark w Krzewicy korzystał jeszcze z transportu chłopskiego. Wsie z nim związane były obowiązane do podwód wynoszących 2 269 mil rocznie. Na rzecz natomiast folwarku w Rogożnicy chłopi mieli odbywać podróże w ciągu 180 dni [34]. W sumie 16 wsi, w skład których wchodziło 551 osad związanych z dziewięcioma folwarkami odrabiało ponad 78 000 dni pańszczyzny w ciągu roku. W rozbiciu zaś na poszczególne rodzaje: 67 082 dni pańszczyzny tygodniowej sprzężajnej, 3 834 dni pieszej i 7 797 dni pańszczyzny roccznej. Na jedną osadę w tej grupie wsi przypadało 140 dni pańszczyzny rocznie.

[34] AGAD, AGWil., Międzyrzec 7, Inwentarz powinności włościan w dobrach międzyrzeckich 1852/53, s. 46.

Rozliczenie pańszczyzny i jej przeznaczenie

Dzierżawcy folwarków w dążeniu do maksymalnego podniesienia dochodów zamieniali dniówki pańszczyźniane na pracę akordową. Wyznaczali chłopom normy w koszeniu, zwózce, oraniu i transporcie. Normy te, były tak obliczone, że wywoływały oburzenie chłopów, którzy musieli przeznaczyć półtorej a nawet i dwie dniówki na wykonanie pracy wyznaczonej na jeden dzień. Jednocześnie ograniczono ilość posiłków w czasie pracy. Poważnym obciążeniem było przesuwanie pańszczyzny tygodniowej z miesięcy zimowych na wiosenne i letnie.

Tak np. folwark w Drelowie wykorzystywał w okresie późnej jesieni, zimy i wczesnej wiosny po 200 — 239 dni pańszczyzny tygodniowo. Natomiast w okresie żniw i prac jesiennych chłopi ze wsi związanych z tym folwarkiem przepracowywali od 330 do 726 dni w każdym tygodniu [35]. Przenoszenie pańszczyzny z zimy na okres letni utrudniało chłopom uprawę własnych pól, dlatego dochodziło do chłopskich protestów. Chłopi z Wors odwołali się do administratora dóbr, a następnie do wójta międzyrzeckiego przeciw dzierżawcy z Turowa. W piśmie z dnia 28 III 1851 r. przedstawili swoje krzywdy: „My niżej podpisani wymienieni ze wsi Worsów włościanie mając wielkie nadużycia i ciężary przez posesora Jabłońskiego czynione jako to: uciska nas swemi ustawami, i tak: u kosy letniego dnia było u nas śniadanie, obiad i podwieczorek, a teraz nie dozwala nam podwieczorka ... Odłogi leżące od lat kilkunastu wydobywa, a które z wielkim utrudnieniem mórg jeden powinności wyrabiamy, tak jak używanego pola, zwózka zboża wszystko po rachubę ... kartofle wywozić za Milanów do folwarku Mogiłek po 5 korcy na furę, ta podróż trwa i nam dni dwa, dzierżawca liczy za jeden dzień pańszczyzny, pańszczyznę zaciąga nam z zimy na lato" [36].

Ilość dniówek pańszczyzny wzrosła w tej wsi o 181 tygodniowo. Inaczej sprawa przedstawiała się w grupie wsi związanych z folwarkami będącymi pod bezpośrednim zarządem dóbr. Obserwujemy tu spodek liczby odrabianych dni pańszczyzny w analogicznych latach o 210 dniówek tygodniowo. Wzrastała natomiast w całych dobrach ilość odrabianej pańszczyzny rocznej. Poza trzema folwarkami, gdzie uległo zmniejszeniu w pozostałych folwarkach została ona znacznie zwiększona. W sumie wzrosła ona z 10 183 dni odrabianej w 1839 r. do ponad 17 000 w 1852 r. Zwiększeniu uległa w zasadzie liczba dni pańszczyzny żniwnej i orki sochą na pańskim polu. Wiązało się to ze stopniową intensyfikacją upraw i wzrostem zapotrzebowania na siłę roboczą w okresach nasilenia robót polowych w okresie żniw i jesieni. Tylko w trzech folwarkach chłopi mieli zmniejszoną tłokę o 717 dni tj. o 22%. Były to wioski należące do folwarków: Łózki, Grabowiec i Turów.

Zmiany zachodzące w latach czterdziestych i pięćdziesiątych XIX wieku w gospodarce Królestwa Polskiego znalazły również odbicie w stosunkach panujących w folwarkach podległych bezpośrednio administracji. W nich też częściowo wprowadzono zmiany pańszczyzny dniówkowej na akordową. Chodziło o zwiększenie efektywności chłopskiego wysiłku. Pańszczyzniany chłop pracował na pańskim polu niechętnie i niezbyt wydajnie. Jego praca wyma-

---

[35] AGAD, AGWil., Międzyrzec 252, Raporta ekonomiczne folwarku Drelów 1951/52, bnk.

[36] AGAD, AGWil., Kontrola Generalna Dóbr 34, Papiery różne 1851—1901, k. 1.

gała stałego nadzoru ze strony administracji dóbr, co jednak prowadziło do zwiększenia kosztów produkcji, a co za tym idzie wydatków, których dwór starał się unikać [37]. W 1853 r. wieś Strzakły zajmująca 34 włóki powinna zaorać po 18 morgów państkich pola za każdą wykorzystaną przez siebie włókę. Na Jelnicy ciążył obowiązek przejechania 1 064 mile z produktami przeznaczonymi na sprzedaż [38]. Aż do uwłaszczenia chłopi z Kwasówki i Pereszczówki dostarczali do folwarków grzyby i leśne jagody. Za te powinności zmniejszono włościanom pańszczyznę o 77 dni tygodniowo. Chłopom z Witoroża za dostarczenie do dworu jaj i konopi zmniejszono pańszczyznę ze 122 dni do 85 dni.

W poprzednim okresie cała gospodarka w dobrach międzyrzeckich oparta była na bezpłatnej pracy chłopskiej. Można pokusić się o próbę odpowiedzi, czy ta kwestia uległa zmianie w czterdziestych i pięćdziesiątych latach, a jeżeli tak, to w jakim stopniu.

Pierwszą część odpowiedzi stanowić może wyliczenie i zestawienie ilości dni pańszczyzny odrabianej przez chłopów zamieszkujących w dobrach międzyrzeckich. Druga jej część zawarta jest w analizie rodzajów prac wykonywanych przez chłopów.

Dokumenty gospodarcze folwarków Żerocin i Ostrówki pozwalają na zorientowanie się, jakie prace wykonywane były na pańskim polu w okresie żniw. Tak np. wdowa po zmarłym włościanie, w lipcu i sierpniu pracowała 25 dni na pańskim tj. po 4 i 5 dni w tygodniu. Z tego 8 dni przy sierpie, 8 dni przy grabieniu, 6 przy robieniu osypki, 2 przy trzęsieniu gnoju i 1 przy wiązaniu jęczmienia [39]. Inny włościan, Łukasz Mikuć pracował po trzy dni w tygodniu przy wszystkich pracach związanych ze sprzętem zboża z pola i przygotowaniu go do siewu (koszenie, grabienie, zwożenie, młócenie, wiązanie, przesiewanie itp.). Ten sam włościan, w zamian za trzy dni pańszczyzny w polu, pracował przy dojeniu krów [40].

---

[37] AGAD, AGWil., Międzyrzec 7, Inwentarz powinności włościan w dobrach międzyrzeckich 1852/53, s. 1—48; Już w latach wcześniejszych administracja dóbr pod tygodniowymi zestawieniami pańszczyzny zestawiała i obliczała efekty tej pracy np. omłócono żyta 6 kop, 9 korcy i 8 garncy. AGAD, AGWil., Międzyrzec 251, Raport ekonomiczny tygodnia wg folwarku Drelów 1844/45, bnk.

[38] AGAD, AGWil., Międzyrzec 7, Powinności włościan w dobrach międzyrzeckich 1852/53, k. 1—48.

[39] AGAD, AGWil., Międzyrzec 296, Tabela pańszczyzny folwarku Ostrówki 1855/56, s. 10.

[40] Ibidem, s. 13; Warto przytoczyć dane ilustrujące rozliczenie i zużycie pracy pańszczyźnianej w folwarku Zadworny w jednym tygodniu 3 VII — 9 VII 1848 r.

Percepty pańszczyzny tyg. 138 dni w tym:

		kosiło na łąkach	— 92
Remanent z ubiegłego tyg.	17 dni	grabiło kopy	— 151
Tłuki kosowej	99 dni	przeredlało ugór	— 16
Tłuki do pielenia	66 dni	do fabryki i lazaretu	— 10
Najmu tygodniowego a 20 gr		sieczkę rżnęło	— 3
		żerdzie woziło	— 1
Do grabienia siana	57 dni	wodę woziło	— 2
		lutarza woził	— 1
	317 dni	mury okaszało	— 2

W folwarku Żerocin w tym samym roku gospodarczym włościanie poza robotami żniwnymi wykonywali następujące rodzaje prac: wożenie piasku, drewna do poczty, siana, bali do Międzyrzeca, wywożenie gnoju na pole, słomy dla owiec oraz pomoc dla murarzy, kopanie piasku, robienie powróseł, remont uszkodzonej bramy, dozór i dojenie bydła, piłowanie drzewa, trzęsienie gnoju, stróżowanie we dworze [41].

W tym samym folwarku w dniach od 5 do 12 lipca 1855 r. włościanie odrobili 150 dni pańszczyzny tygodniowej sprzężajnej, 10 dni pieszej i 74 dni rocznej. Do końca roku zostało dworowi u chłopów 280 dni rocznej pańszczyzny męskiej i 321 dni żeńskiej. W tym okresie, w związku z nasileniem robót żniwnych, najemni robotnicy przepracowali 59 dniówek. Stosunek ilości pracy najemnej do pańszczyźnianej wynosi jak 1 do 4. Było to jednak zjawisko występujące w okresie największego spiętrzenia robót żniwnych. W pozostałych folwarkach stosunek ten był kilka razy zmniejszony na niekorzyść pracy najemnej [42]. W miesiącach późnojesiennych, zimowych i wiosennych włościanie wykonywali wszystkie rodzaje prac gospodarczych [43]. Były wypadki, że pańszczyzna przekraczała pięć dni w tygodniu [44].

Wyliczenia zawarte w pracy M. Różyckiej — Glass wskazują na to, że liczba dniówek przeznaczonych w dobrach międzyrzeckich na cele nieprodukcyjne wynosiła w tym czasie 25 — 30% ogólnej liczby dni pańszczyźnianych odrobionych przez chłopów. Problem ten nie miał specjalnie ujemnego znaczenia dla produkcji rolnej i zwierzęcej, gdyż prace nie mające bezpośredniego związku z uprawą zbóż i hodowlą wykonywano w zasadzie w okresie późnej jesieni, zimy i przedwiośnia [45]. Duża ilość prac wykonywanych na rzecz folwarków w dobrach międzyrzeckich znajduje się w ukazie z 26 listo-

---

słomę woziło	— 2	suszyło i mełło dla owiec	— 6
z siekierami	— 4	prało bieliznę	— 3
drwa woziło	— 2		

AGAD, AGWil., Międzyrzec 283, Raport folwarku Zadworny 1848/49, bnk.

[41] AGAD, AGWil., Międzyrzec 295, Raport pańszczyzny tygodniowej folwarku Żerocin 1855/56 bnk.

[42] Ibidem, bnk; AGAD, AGWil., Międzyrzec 296, Tabela pańszczyzny folwarku Ostrówki 1855/56, s. 10; Międzyrzec 294, Dziennik pańszczyzny tygodniowej folwarku Żerocin 1854/55, k. 11.

[43] AGAD, AGWil., Międzyrzec 296. Tabela pańszczyzny folwarku Ostrówki 1855/56. Np. lepił oborę, wyjazd na dwa tygodnie do Sandomierza, s. 51, 52. Styczeń, luty; cep, młocarnia, przetak, sążnie, chrust, kopiec kartofli, wożenie słomy, żęcie sieczki, s. 54. młócił cepem, faski robił, sążnie, kołki, s. 55.

[44] Ibidem, s. 56. W. Rogoźnicy w r. 1855/56 zarejestrowano wypadki odrabiania przez jednego włościanina 6 dni pańszczyzny sprzężajnej i 2 pieszej, 5 dni sprężajnej i 3 pieszej. AGAD, AGWil., Międzyrzec 96. Regestra folwarku Rogoźnica, k. 50.

[45] M. Różycka Glass, Organizacja i wydajność pracy w rolnictwie wielkiej własności przed uwłaszczeniem w Królestwie Polskim. Wrocław, Warszawa, Kraków 1970, s. 168.

pada 1846 r., który wymienia aż 121 rodzajów daremszczyzny zwanych tłokami i gwałtami [46].

Najbardziej uciążliwymi były gwałty wykonywane „całą ludnością egzystującą w chałupach", kiedy to wszyscy mieszkańcy pędzeni byli do przymusowego najmu po 12 gr na dzień. Pomimo, że ceny za prace i artykuły żywnościowe wzrosły w poważnym stopniu w pierwszej połowie XIX wieku, to płace za przymusowy najem pozostały bez zmian i miały prawie symboliczne znaczenie.

Ukaz 1846 r. — problem najmu

Ukaz carski z roku 1846 głosił w tej sprawie, że wszystkie rodzaje darmoch zostają zniesione, a jeżeli się je utrzymuje, to powinny być zamienione i odliczone od dni obowiązującej pańszczyzny [47].

Przepis ten natrafił na trudności realizacji z różnych względów, a przede wszystkim z uwagi na interes dworu. W powiecie radzyńskim sprawa ta była przedmiotem uwagi władz gubernialnych jeszcze w latach 1847—1848. Okólnik z 11 grudnia 1846 r. znosił w powiecie radzyńskim wykonywaną w ramach darmoch stróżę nocną do folwarków [48], 30 października 1847 r. znoszono tu osiem rodzajów darmoch, o wśród nich 30 dni różnych gwałtów do żniw z wyłączeniem gospodarza „całą ludnością w wieku lat 15 — 60" [49]. Wśród znoszonych darmoch znalazły się i takie: obrabianie przędziwa „ile się urodzi", otaczanie prosa na kaszę, sadzenie i polewanie kapusty. Ukaz carski, okólniki wydane po jego ukazaniu się nie rozstrzygnęły sprawy darmoch. Jeszcze w roku 1848 ukazał się okólnik znoszący w powiecie radzyńskim darmochy w postaci dawania dworowi po jednej kopie słomy prostej [50]. Większość tych prac utrzymywała się jednak aż do uwłaszczenia, chociaż wielkość powinności wsi wobec dworu częściowo zmniejszyła się, gdyż dawne darmochy przeliczano na poczet obowiązującej pańszczyzny. Sprawa ta nie została rozstrzygnięta jednocześnie przez carski ukaz z 1846 roku, a interpretacja jego postanowień była w zasadzie korzystna dla dworu.

W 9 folwarkach dóbr międzyrzeckich (21 wsi pańszczyźnianych, 3 czynszowe i 9 bojarskich) w r. 1854 zatrudnionych było 92 ludzi jako pracowników stałych [51]. Z tej grupy większość pracowała w aparacie administracyjnym i nadzorze. Do grupy 23 ludzi organizujących produkcję rolną i nadzorujących egzekwowanie powinności pańszczyźnianych należy dodać radzkich, pełniących funkcję wójtów od pańszczyzny, z których zarząd dóbr cały czas

[46] Porównaj Z. Kirkor — Kiedroniowa, Włościanie i ich sprawa w dobie organizacyjnej i konstytucyjnej Królestwa Polskiego. Kraków 1912, s. 166.

[47] Dz. Praw Król. Pol., t. 38, s. 283 i 289.

[48] WAPL, RGL, skb. 243, Tabele prestacyjne dóbr powiatu radzyńskiego, k. 37.

[49] Ibidem, k. 43.

[50] Ibidem, k. 36. Jest rzeczą interesującą, że dwie daremszczyzny były szczególnie dokuczliwe dla włościan: prace przy uprawie ziemniaków oraz mycie i strzyżenie owiec. AGAD, KRPiS 2849 Akta stosunków w dobrach prywatnych 1846, k. 198.

[51] AGAD, AGWil., Międzyrzec 428, Rachunek kasy prewentowej dóbr międzyrzeckich z roku 1854/55 opracował w roku 1861 Borkowski, bns.

korzystał. Nadzorowali oni wykonanie prac przez chłopów pańszczyźnianych i w zamian za to zwolnieni byli od pańszczyzny. Zestawienie liczby 43 parobków, fornali, ogrodników i stróżów zatrudnionych w dobrach międzyrzeckich z ogromną ilością bezpłatnej chłopskiej pracy na pańskim, prowadzi do uzasadnionego poglądu, że pańszczyzna aż do uwłaszczenia była podstawą gospodarki wielkiego magnackiego dominium. Dobra międzyrzeckie były jednym z tych, które we wschodniej części Królestwa Polskiego najbardziej kurczowo trzymały się starych feudalnych form gospodarowania opartych na bezpłatnej chłopskiej pracy.

Stopniowo, chociaż bardzo wolno, przebiegająca intensyfikacja uprawy roli i unowocześniania gospodarki, do czego administracja dóbr była zmuszona przez ogólną sytuację gospodarczą, stwarzała potrzebę stałego zwiększenia zapotrzebowania na pracę.

W latach 1844—1856 liczba dniówek wykorzystywanych przez poszczególne folwarki wzrosła znacznie. Ze względu na wagę problemu warto poprzeć to stwierdzenie danymi liczbowymi z kilku przynajmniej folwarków. Tak więc Bereza zużywała rocznie w 1844/45 — 6 009 dniówek, w 1855/56 — 7 809. Dołhołęka: w 1845/46 — 7 133 dniówek, w 1854/56 — 7 904; Zadworny 1844/45 — 7 699 dniówek, w 1855/56 — 9 184; Ostrówki: w 1844/45 — 7 752 dniówek, w 1855/56 — 9 464 [52].

Razem w ośmiu folwarkach, administrowanych bezpośrednio, liczba dni pańszczyźnianych wzrosła w omawianych latach o ponad 10 000 dni. Tylko w Drelowie wystąpiło zjawisko odwrotnie.

Pańszczyzna jednak przestała wystarczać, chociaż zapewniała podstawową ilość pracy. Jednym ze źródeł dodatkowej ilości było organizowanie przymusowego najmu. Stanowił on również jedną z poważnych form zobowiązań feudalnych wsi wobec dworu i z tego względu zasługuje przynajmniej na pobieżne omówienie. Przed rokiem 1846 każda osada miała odrobić pewną ilość dni na pańskim polu w ramach przymusowego najmu. Za dniówkę dwór płacił im od 25 gr do 1 zł 20 gr. Bardzo dużo, bo aż 50 dniówek pieszych przepracowali poszczególni chłopi rocznie we dworze, za które płacono im tylko od 10 gr do 1 złp.[53]. Do tego dochodziło jeszcze, w związku z rozwiniętą hodowlą, strzyżenie owiec po 1 gr od sztuki. Inwentarz powinności czynszu włościan klucza międzyrzeckiego z roku 1839 mówił, że każdy gospodarz z Rzeczycy powinien w ciągu roku przepracować po 5 dni przy wożeniu gnoju w folwarku Zadworny z zapłatą 1 złp i przy żniwie w folwarku Tuliłów 15 gr za każdy dzień [54]. Natomiast w inwentarzu z roku 1846/47 stwierdzono, że „czynszownicy z przysiółka Dzieduchy oprócz wykazanego czynszu obowiązani są odbywać ile potrzeba skarbu wymaga do podbijania dachu za opłatą po groszy dwadzieścia dziennie" [55]. Pomimo ukazu z roku 1846 przymusowy najem był stosowany jeszcze po roku 1850. Tak np. w roku 1852 włościanie z Rzeczycy mieli przepracować w lesie po 5 dnió-

---

[52] M. Różycka Glass, op. cit., s. 285—287.

[53] WAPL, RGL, skb 243, Tabele prestacyjne dóbr powiatu radzyńskiego, k. 43.

[54] AGAD, AGWil., Międzyrzec 1. Inwentarz powinności i czynszów włościan w kluczu międzyrzeckim w 1838/39, bnk.

[55] AGAD, AGWil., Międzyrzec 5, Inwentarz powinności włościan w dobrach międzyrzeckich na rok 1846/47 uformowany, s. 87.

wek płatnych po 1 złp i 5 dniówek przy żniwie płatnych po 15 gr [56]. Nie spotykamy w aktach dóbr międzyrzeckich informacji o sprowadzaniu obcych robotników, co występowało w wielu innych majątkach po roku 1846. Przymusowy najemnik miejscowy był tańszy od sprowadzanego spoza granic guberni i lepiej opłacało się dworowi korzystać z jego usług [57]. Dwór dysponował w praktyce takimi formami nacisku, że chłopi przez długi jeszcze czas nie mogli uwolnić się od tego rodzaju powinności feudalnych, jaką były przymusowe najmy.

Zapłata za przepracowany dzień była formalnie ustalana przez obie strony, lepszą jednak pozycję zajmowała administracja dóbr, która mogła odmówić, zależnemu od dworu chłopu, wielu innych rodzajów „pomocy". Można z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że oficjalne zniesienie darmoch stworzyło sytuację, w której dwór nie tylko utrzymał, ale i rozbudował przymusowy najem otrzymując w ten sposób od chłopów tylko w małym stopniu zmniejszoną przez ukaz ilość pracy.

Drugą formą powinności utrzymanych w dobrach międzyrzeckich aż do uwłaszczenia był bardzo uciążliwy odsep w zbożu (Tabela 10) obejmujący owies i żyto. Podstawą odsepu były wcześniejsze umowy i decyzje administracji dominium. Na nie powoływały się obie strony w wypadku wprowadzenia zmian w odsepie przez którąkolwiek z nich. Realizacja tej formy powinności tworzyła bardzo kłopotliwy dla dworu problem niewywiązywania się chłopów z tego obowiązku. Tak np. księgi administracji dóbr wykazują, że chłopi ze Stołpna nie oddali ośmiu korców odsepu z obowiązujących 14 korcy w roku 1853. W tym samym roku chłopi w Zahajkach nie oddali 4 korcy, w Sitnie 6 korcy, w Dołdze 8, w Witorożu 8 itp.[58]. Administracja prowadziła skrupulatnie rozliczenie w tym zakresie i robiła wszystko, aby egzekwowiać należności, które mimo to rosły. Tak np. Sokule obciążone było w roku 1853 zaległościami w zbożu w wysokości 88 korcy. Stale odżywał stary spór z bojarami", częstokroć — jak pisał rządca dóbr międzyrzeckich — bowiem czynsze i powinności przez egzekucje od nich wydobywać trzeba ..., a najbardziej, że ich dzieci wzrośli już z tą nienawiścią i nieposłuszeństwem dla dworu, a za tem nic obiecującego z ich strony spodziewać się nie można" [59].

Szczególne trudności napotykało oddawanie odsepu w latach nieurodzaju, a do takich należał rok 1853. Chłopi nie tylko nie mogli zrealizować swych powinności, ale nie posiadali nawet zboża na chleb i siewy wiosenne w roku 1854. Na wsi międzyrzeckiej panowała wówczas ogromna nędza, a chłopi

---

[56] AGAD, AGWil., Międzyrzec 7, Inwentarz powinności włościan w dobrach międzyrzeckich 1852/53, s. 5.

[57] D. Rzepniewska, Sezonowi robotnicy rolni w Królestwie Polskim w połowie XIX w. Warszawa 1957, s. 92. Ceny za jeden dzień pracy robotnika najemnego w 1858 r. wynosiły w kopiejkach: mężczyźni w lipcu 32—37, w grudniu 16, kobiet: w lipcu 22—25, w grudniu 10.

[58] AGAD, AGWil., Międzyrzec 155a, Rachunki roczne dóbr międzyrzeckich w naturze i pieniądzach 1852/53, k. 54—55.

[59] AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 94. Akta tyczące się intraty z dóbr międzyrzeckich 1844—1852, dok. 133.

zmuszeni byli do przeznaczenia zboża nasiennego na głodowe racje żywnościowe.

Sytuację chłopów na wiosnę w 1854 r. doskonale ilustruje list, jaki 12 kwietnia 1854 r. skierował Dobrowolski (mieszkaniec dóbr) do Aleksandry Potockiej. Treść listu brzmi: „Ażebym przedstawił JW Hrabinie Pani rzeczywisty obraz nędzy wspomnę, większość włościan nie ma chleba powszedniego. Są tacy, którzy to co powinni zachować na zasiew wiosenny głodem przyciśnieni dawno już spożyli. Są inni, którzy dla wyżywienia się ze swoją rodziną konie i bydło wyprzedali. Są tacy co z mąki razowej używanej do pieczenia chleba, ażeby przewlec swoją nędzę robią napój, sypiąc na wrzącą wodę, którą trochę osoliwszy raz na dzień piją". Również rządca dóbr międzyrzeckich w kwietniu 1854 r. pisał na temat do Zarządu Głównego: „skutkiem klęsk nieurodzaju, a nade wszystko krytycznych czasów okazuje się, że włościanie dóbr międzyrzeckich już są przyciśnięci wielkim niedostatkiem i wzmagającym się głodem ... i jeżeli z domu jeden mężczyzna lub kobieta wyjdzie na zarobek, to za tą zapłatę dzienną nie jest w stanie wyżywić resztę pozostałych w domu familii" [60]. Pełnej jednak realizacji odsepu nie spotykamy nawet w latach najlepszego urodzaju. Rzeczą charakterystyczną jest też, że zaległości chłopskie w zbożu w następnych latach wzrastają.

W całych dobrach chłopi oddawali ponad 1 070 korcy owsa i 58 korcy żyta. Wsie pozostające pod bezpośrednim zarządem dóbr oddawały (Tabela 9) ponad 740 korcy owsa i ponad 50 korcy żyta. Około 340 korcy owsa i 8 korcy żyta wpływało od spichlerzy dzierżawców. Odsep stanowił poważne obciążenie chłopskich gospodarstw i jednocześnie był źródłem dochodu dla folwarków. Za 740 korcy owsa i 50 korcy żyta sprzedanego w Międzyrzecu wpływało do kasy dóbr od 8 do 12 tys. złp rocznie w zależności od lokalnych cen na zboże.

Czynsze i ich egzekwowanie

Trzecią formą dochodów dworu były w dalszym ciągu czynsze wpłacane do kasy dóbr przez chłopów Międzyrzecczyzny (Tabela 10). Stanowiły one pokaźną część stałych dochodów dworu aż do roku 1864. Czynsze przewyższały swoją wysokością wpływy z innych rodzajów działalności gospodarczej dóbr wymagających inwestowania i podejmowania ryzyka. Dwór utrzymywał je, gdyż to był czysty, pewny i raczej stały dochód. Tak np. do kasy dóbr wpłynęło w roku 1855 za sprzedaż wełny i skór surowych 14 317 złp, za dzierżawę młynów wpłynęło 14 333 złp, ale czynsze dawały w tym czasie 17 000 złp do 19 670 złp rocznie [61].

Zwyżkę czynszów obserwujemy po roku 1845 tj. w pierwszych latach po objęciu dóbr przez Aleksandrę Potocką. Było to wynikiem zabiegów

---

[60] AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 88. Akta tyczące się administracji ekonomicznej dóbr międzyrzeckich 1852—1865, k. 14.

[61] AGAD, AGWil., Międzyrzec 429, Kontrola dochodów stałych i zaległości kasy prowentowej dóbr międzyrzeckich 1854/55, bnk.

Tabela 9

Odsep z wsi pozostających bezpośredniej administracji dóbr (według wymiarów z r. 1846)

Lp.	Wieś	owies		żyto	
		korce	garnce	korce	garnce
1	Stołpno	14			
2	Zahajki	16	24		
3	Sitno	6			
4	Manie	25			
5	Łukowisko	29			
6	Dołha	13	24		
7	Surmacze	2	8		
8	Szachy	8	24		
9	Utrówka	3	24		
10	Witoroż	25	17	24	30
11	Leszczanka	14	25	14	14
12	Strzyżówka	12	3	11	26
13	Drelów	22	24		
14	Kwasówka	18	16		
15	Ostrówki	37	24		
16	Bereza	24	—		
17	Rzeczyca	—	—		
18	Wygnanka	73	10		
19	Misie	39	4		
20	Jelnica	86	14		
21	Strzakły	—	—		
22	Krzymoszyce	59	12		
23	Łuniew	67	10		
24	Kożuszki	—	—		
25	Łuby	31	—		
26	Sokule	—	—		
27	Żerocin	29	28		
28	Pereszczówka	15	—		
29	Szóstka	37	24		
30	Przechodzisko	26	16		
31	Rudniki	brak danych			
32	Dzieduchy	brak danych			
33	Pościsze	proces z dworem			
	Razem:	730	331	49	70

AGAD, AGWil., Międzyrzec 4. Inwentarz powinności, czynszów, danin i odsepów dla skarbu międzyrzeckiego od włościan klucza międzyrzeckiego za rok 1845/46, bnk.

organizacyjnych mających na celu usprawnienie gospodarki dóbr przez nowego właściciela. W roku gospodarczym 1846/47 chłopi w dobrach międzyrzeckich wpłacili do kasy dóbr 22 573 złp czynszu małego, 2 738 złp czynszu wielkiego oraz 446 złp czynszu z łąk. Razem czynsze wynosiły 25 657 złp [62]. W roku 1845/46 czynsz wielki płaciło pięć wsi: Szóstka, Rzeczyca, Strzakły, Kożuszki i Przechodzisko. W latach 1846—1851 umowy czynszowe zostały rozwiązane z Kożuszkami i Strzakłami. W rezultacie od roku 1851 do uwłaszczenia przy czynszu zostały Szóstka, Przechodzisko, Rzeczyca oraz oczynszowane po długim procesie Pościsze i Łuby, razem pięć wsi. Jest rzeczą charakterystyczną, że wśród wsi czynszowych znajdowały się wsie bojarskie (Kożuszki, Strzakły, Pościsze, Łuby, Rzeczyca — grupa bojarów), lub te, które w latach wcześniejszych zawierały umowy czynszowe (Szóstka, Przechodzisko).

Wsi pańszczyźnianych w dobrach międzyrzeckich nie czynszowano również i w latach 1858—1861.

W latach pięćdziesiątych nastąpiła stabilizacja czynszów i następnie stopniowy ich spadek spowodowany wzrastającym systematycznie oporem chłopskim. Administracja dóbr nie mogła już radzić sobie z tym ujemnym dla kasy zjawiskiem. Tak np. w roku 1856 do kasy wpłynęło 19 318 złp, ale w roku 1859 — 17 319 złp, w 1860 — 17 023 złp, i w 1861 — 16 985 złp [63].

Czynsze stanowiły bardziej odczuwalne obciążenie dla gospodarki chłopskiej od odsepu. Przy rozpatrywaniu wysokości czynszu należy bowiem brać pod uwagę ceny na produkty rolne, bo za nie tylko mógł chłop otrzymać pieniądze. Lżej było zapłacić czynsz, gdy korzec żyta kosztował 30 złp (np. w r. 1854) a trudniej w następnych latach, gdy za korzec owsa płacono 8 złp a żyta 20 złp (w r. 1861) [64]. Po przeliczeniu czynszów włościańskich na gotówkę okazuje się, że włościanie na oddanie dworowi należności z tego tytułu musieli w dobrach sprzedać rocznie 900 korcy żyta lub 2 300 korcy owsa. Dla porównania można przytoczyć dane z roku 1839, kiedy to chłopi oddali dworowi 600 korcy owsa z tytułu odsepu ze wszystkich wsi należących do dóbr międzyrzeckich. Na zapłacenie czynszów musieli oni sprzedać prawie cztery razy więcej owsa. Stosunkowo niskie ceny na produkty rolne w powiecie radzyńskim (niższe od średnich krajowych) powodowały sytuację, w której każdy grosz przychodził do chłopskiej zagrody z ogromną trudnością. Trzeba też brać pod uwagę fakt, że wszystkie ciężary feudalne w ostatecznym rachunku sumowały się i razem wszystkie jednocześnie rujnowały gospodarstwo chłopskie.

---

[62] AGAD, AGWil., Międzyrzec 5, Inwentarz powinności włościan w dobrach międzyrzeckich na rok 1946/47 uformowany, k. 94.

[63] AGAD, AGWil., Międzyrzec 429, Kontrola dochodów stałych i zaległości kasy prowentowej dóbr międzyrzeckich 1859, 1860, 1861, bnk. Porównaj: K. Gronowski, uwłaszczenie chłopów w Polsce, Warszawa 1976 r., s. 122—127.

[64] Roczniki Gospodarstwa Krajowego, 1860, t. 41, tabela cen bns. Ceny za produkty rolne w Międzyrzecu i Radzyniu Podlaskim należały do najniższych w Królestwie Polskim. Np. w Królestwie Polskim średnie ceny w rbs wynosiły: pszenica 6,20, żyto 3,48, ziemniaki 1,50 za korzec, mleko 0,09 za litr, gęś 0,52 za szt. W powiecie radzyńskim średnie ceny tych artykułów wynosiły 5,40, 3,00, 0,8, 0,01 0,20.

Tabela 10

Czynsz włościan w dobrach międzyrzeckich w latach 1852—1861 (w złp)

Lp.	Nazwa wsi	rok gospod. 1852/53	1854/55	1855/56	1856/57	1858/59	1859/60	1860/61
1	Stołpno	287	291	281	287	291	291	291
2	Zahajki	297	309	309	301	297	291	297
3	Sitno	102	106	98	81	81	81	89
4	Szóstka	1 850	1 850	1 810	2 266	1 850	1 850	1 850
5	Rzeczyca	1 121	1 183	1 276	1 234	1 097	1 131	1 097
	— zagrodnicy — bojarzy	105	105	—	—	—	—	—
6	Rudniki	300	300	300	300	300	300	300
7	Pościsze	2 989	2 969	2 969	2 958	2 836	2 890	2 836
8	Manie	458	308	388	424	344	344	364
9	Jelnica	121	121	121	121	121	117	117
10	Krzymoszyce	614	614	614	614	614	614	614
11	Strzakły	269	269	269	269	269	270	270
12	Przychody	775	775	775	775	775	775	775
13	Łukowisko	508	516	516	542	516	516	524
14	Łuniew	255	255	255	255	255	250	250
15	Kożuszki	163	163	163	183	163	163	163
16	Łuby	1 788	1 788	1 788	1 788	1 788	1 788	1 788
17	Dołha	188	226	266	218	180	180	172
18	Surmacze	44	44	44	44	44	44	44
19	Szachy	140	132	140	132	132	132	140
20	Utrówka	52	44	32	82	28	28	28
21	Sokule	568	740	740	875	874	958	958
22	Witoroż	82	139	157	88	—	—	—
23	Strzyżówka	69	82	82	76	—	—	—
24	Leszczanka	57	82	57	44	—	—	—
25	Żerocin	454	454	414	370	324	356	356
26	Pereszczówka	216	236	212	172	176	176	184
27	Drelów	516	500	720	348	320	—	—
28	Kwasówka	303	293	273	233	182	—	—
29	Ostrówki	793	801	711	597	517	527	527
30	Wólka Łózecka	820	820	820	820	820	820	820
31	Wygnanka	161	161	161	—	—	—	—
32	Bereza	324	340	322	268	—	—	—
33	Misie	727	727	727	727	721	727	727
34	Dzieduchy	200	200	200	200	200	200	200
35	Przechodzisko	1 200	1 200	1 200	1 200	1 200	1 200	1 200
36	Łózki	116	124	108	76	4	4	4
	Razem	19 032	19 267	19 318	18 968	17 319	17 023	16 985

AGAD, AGWil., Międzyrzec 429. Kontrola dochodów stałych kasy prowentowej dóbr międzyrzeckich za odpowiednie lata.

Do ciekawych wniosków dochodzimy również przy porównaniu wysokości czynszu i wartości pańszczyzny rocznej. Otóż po przeliczeniu 20 000 dniówek tego rodzaju pańszczyzny na gotówkę przy dziennej stawce płacy za pracę mężczyzny po 30 kopiejek za dzień, a więc przy uwzględnieniu najwyższej stawki, otrzymamy kwotę około 5 000 rubli rocznie czyli 32 000 złp. Ten rodzaj pańszczyzny odrabiano również i w innych porach roku, kiedy dniówka robocza kosztowała już tylko połowę tej stawki. Odrabiały ją przecież i kobiety, których pracę opłacano niżej od dniówki męskiej. Przy najbardziej skrupulatnym obliczeniu wartości rocznej pańszczyzny jej górną wartość w gotówce można ustalić na 3 500 rubli, a więc tylko półtora raza więcej niż wynosiła wartość czynszu.

Biorąc pod uwagę niską towarowość chłopskiej gospodarki, należy oceniać czynsze, jako ciężar cisnący feudalną wieś w dobrach międzyrzeckich, nie tylko w stosunku do wielkości pańszczyzny. Bez większego ryzyka można stwierdzić, że chłop lżej znosił odrabianie pańszczyzny od płacenia czynszów. Pieniądze bowiem trudniej w ówczesnych warunkach mógł zdobyć.

Słuszną powinna wydawać się myśl, że pańszczyźniana wieś była mocno obciążona świadczeniami pieniężnymi i w ogólnych świadczeniach zajmowały one drugie miejsce po pańszczyźnie, a przed odsepem w zbożu, z tą uwagą, że ich wagę odczuwał chłop feudalny w większym stopniu niż pańszczyznę i odsep.

Produkcja rolna i zwierzęca

Okres po 1831 r. przyinósł wiele zmian w gospodarce rolnej Królestwa nu, a gospodarka bezugorowa objęła do roku 1863 swoim zasięgiem do 40% folwarcznej ziemi [65]. Wprowadzono nowoczesne maszyny, meliorowano podmokłe obszary, zwiększono uprawę roślin, racjonalniej nawożono ziemię obornikiem, a częściowo zaczęto stosować nawozy sztuczne. W dziedzinie popularyzacji metod gospodarowania dużą rolę odegrały wychodzące od roku 1842 Roczniki Gospodarstwa Krajowego, wiele cennych rzeczy popularyzowała Gazeta Handlowa Przemysłowa i Rolnicza, a do Klemensowa zjeżdżali się właściciele folwarków w celu zapoznawania się z postępowymi metodami uprawy ziemi i podnoszenia rentowności gospodarki rolnej. Zmiany te wywierały także wpływ na gospodarkę w dobrach międzyrzeckich po roku 1844.

Aleksandra Potocka po zakupieniu dóbr podjęła kroki zmierzające do uporządkowania administracji i gospodarki międzyrzeckiej. Sprawy te dotyczyły ściągania powinności chłopskich, rewizji zobowiązań dóbr wobec miasta, miejscowego kleru itp. zaniedbanych dóbr. Wynikały one z faktu, że poprzedni właściciel Konstanty Czartoryski od 1828 r. przebywał stale w Wiedniu, a więc z natury rzeczy nie mógł również bezpośrednio zajmować się sytuacją w dobrach i ich stanem ekonomicznym. Potocka uporządkowała również dokumentację klucza, a przede wszystkim rejestry przychodów i wydatków płodów rolnych, pieniężnych oraz powinności chłopskiej. Przykładem może być folwark Dołha, w którym w pierwszym roku władania przez Potocką dobrami międzyrzeckimi strukturę zasiewów i wysokość plonów i inne dochody przedstawiają tabele 12, 13 i 14.

[65] I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, op. cit., s. 94.

Tabela 11

Zasiewy w folwarku Dołha w r. 1844/45

	Zboże	Zasiano mórg	Wysiano		% ogólnej powierzchni zasiewu
			korcy	garncy	
1	żyto ozime	199	99	16	54,3
2	żyto jare	4	2		0,9
3	pszenica	13	7	16	3,3
4	jęczmień	19,5	12	28	05,3
5	owies	118	89	24	32
6	ziemniaki	16	60		4,2
	Razem	369,5	271	20	100

AGAD, AKWil., Międzyrzec 23. Regestra krescencjonalne folwarku Dołha 1844/45. bnk.

Najwięcej, bo 54% uprawnej powierzchni przeznaczono na żyto, następnie 32% na owies. Inne, jak pszenica, jęczmień i ziemniaki zajmowały od 3% do 6% ornej powierzchni. W następnym roku z zasianych 99 korcy żyta zebrano 347 korcy 10 garncy, czyli 3,5 ziarna z jednego, z zasianych 89 korcy owsa — tylko 115 korcy, czyli 1,3 ziarna z jednego.

Tabela 12

Przychody zboża w folwarku Dołha w roku 1845/46

Lp.	Zboże zebrano z własnych pól	korcy	garncy	Inne dochody w zbożu	korcy	garncy
1	żyto ozime	347	10	odsep od wsi: Dołha	10	20
2	żyto jare	1	16	Surmacze	2	8
3	pszenica	13	24	Szachy	7	24
4	pszenica jara	3	35	Utrówka	3	24
5	jęczmień	35	16	zwrot zboża pożyczonego od włościan		
6	owies	115	10	żyto		16
7	groch	2		jęczmień		8
8	rzepak	28		owies	13	
9	siemie konopne	20		pożyczono:		
10	poślady	6	40			

AGAD, AGWil., Międzyrzec 24. Regestra krescencjonalne folwarku Dołha 1844/45, bnk.

W roku 1852/53 w folwarkach klucza będących we własnej administracji uprawiano: żyto jare i ozime, pszenicę, jęczmień, grykę, groch, koniczynę, wykę, rzepak, bobik, konopie, ziemniaki i buraki. Nowymi roślinami, które zdobywały sobie prawo obywatelskie w kluczu były ziemniaki i buraki cukrowe. W omawianym roku zebrano 4 806 korcy ziemniaków i 1 128 korcy buraków cukrowych [66].

Tabela 13

Zbiory w roku 1852/53 w folwarku Dołha

Lp.	Nazwa zboża	korcy
1	żyto	592
2	pszenica	—
3	jęczmień	60
4	owies	129
5	rzepak	3
6	ziemniaki	718

AGAD, AGWil., Międzyrzec 26. Regestra folwarku Dołha za rok 1852/53 s. 20—21.

Według danych za rok 1852/53 najwięcej w dalszym ciągu wysiewano żyta — 1 507 korcy, dalej — owsa 1 534 korce, jęczmienia — 214 oraz pszenicy 144 korce [67]. Stosunek zboża wysiewanego do zebranego w tym czasie wynosił jak jeden do trzy i trzy dziesiąte.

Porównanie danych ze średnimi krajowymi i podlaskimi wykazuje, że wydajność z hektara była w kluczu międzyrzeckim niższa od wydajności zbóż otrzymywanych w tym regionie [68]. Na lata po roku 1853 przypadła ożywiona działalność administracji dóbr w zakresie wyposażenia folwarków w nowoczesne urządzenia i maszyny rolnicze, gdyż pod tym względem nic się przed tym nie działo. W roku 1854 zakupiono młockarnię Lilpopa, dla Halas, Drelowa, Witoroża i Ostrówek 6 sztuk radeł Lilpopa, grace Lilpopa do kretowisk oraz 4 brony żelazne [69]. W dalszym ciągu jednak nie rezygnowano również z bron drewnianych i innych prymitywnych narzędzi rolni-

[66] AGAD, AGWil., Miejdzyrzec 155a, Rachunki roczne dóbr międzyrzeckich w naturze i pieniądzach 1852/53, k. 59; Międzyrzec 228, Speranda i wykazy zasiewów 1853—1859, bnk.

[67] Ibidem.

[68] Rocznik Gospodarstwa Krajowego, t. 41, korespondencja Wiktora Szaniawskiego (korespondent okręgowy) z 1 X 1860, tabela porównawcza.

[69] AGAD, AGWil., Międzyrzec 529, Kontrole dochodów i zaległości kasy prowentowej dóbr międzyrzeckich 1849—1860 (r. 1854/55); Stan z lat wcześniejszych ilustrować może pismo rządcy do Zarządu z dnia 23 I 1849, w którym uzasadnia konieczność zakupienia dla folwarku w Witorożu konnej sieczkarni, gdyż ludzie nie mogą w ręcznej nadążyć rżnąć sieczki dla bydła. AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 134, Akta tyczące się budowli dworskich w dobrach międzyrzeckich; por. też M. Różycka Glass, op. cit., s. 269.

czych używanych powszechnie w latach czterdziestych. Należy przy tym pamiętać, że koszt jednej maszyny Lilpopa wynosił 2 666 złp. Wydatki na ten cel stanowiły więc poważną pozycję w budżecie klucza i były przejawem zrozumienia przez właścicielkę konieczności unowocześnienia kultury rolnej dóbr. W tym samym roku na remonty starych budynków i budowę nowych administracja dóbr przeznaczyła 30 386 złp, co było znacznym wydatkiem w porównaniu z wydatkami na cele inwestycyjne w latach wcześniejszych.

Czy te kroki, jakie podjęła właścicielka dóbr przynosiły realne efekty w postaci wzrostu wydajności? Odpowiedź na to pytanie jest pozytywna. Przede wszystkim zwiększyły się uprawy ziemniaków i buraków cukrowych. Tak np. Ostrówki, których cały roczny zbiór ziemniaków w r. 1852 wyniósł 1000 korcy, w r. 1863 sprzedały 1 500 korcy [70]. W tym samym roku zebrano 7 158 korcy żyta, 1 211 pszenicy, 4 299 owsa, 1 026 jęczmienia [71]. W porównaniu z rokiem 1852/53 stanowiło to wzrost żyta o 42%, pszenicy o 93%, owsa o 333% a jęczmienia o 250%. Nawet gdyby założyć, że rok 1852/53 był niezbyt korzystny dla uprawy zbóż, to jednak takiego wzrostu wydajności nie można tym wytłumaczyć. Dane na temat przyrostu zbóż z innych lat również potwierdzają tezę o stosunkowo szybkim podnoszeniu się wydajności w latach pięćdziesiątych. Obserwacja poczynań administracji w zakresie podnoszenia kultury rolnej w tym czasie pozwala na wysunięcie wniosku, że były to lata, w których w sposób planowy i zorganizowany unowocześniono i usprawniono gospodarkę folwarczną. Procesowi temu podlegała gospodarka rolna całego Królestwa Polskiego, gdzie plony w pierwszej połowie XIX stulecia wzrosły na początku do z 3 — 4 ziaren na 4 — 5 ziaren w połowie XIX wieku [72].

To samo zjawisko występowało w uprawie ziemniaków, których uprawa roczna w Królestwie wzrosła z 3,2 mln korcy w roku 1822 do 16 mln korcy w roku 1864 [73]. Większość ziemniaków z pól folwarcznych przeznaczono do gorzelni na produkcję wódki. W roku 1846/47 przerobiono w dobrach na wódkę 4 590 korcy ziemniaków, czyli 2/3 całego ich zbioru w folwarkach [74]. W roku 1852 z posiadanych przez folwarki 4 980 korcy ziemniaków do gorzelni w Witorożu poszło 3 321 korcy [75]. O intensyfikacji upraw, wprowadzania

---

[70] AGAD, AGWil., Międzyrzec 155a, Rachunki roczne dóbr międzyrzeckich w naturze i pieniądzach 1852/53, k. 59; Międzyrzec 215, Raport roczny dóbr międzyrzeckich w naturze i pieniądzach 1863/64, bnk.

[71] Ibidem.

[72] I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, op. cit., s. 95.

[73] Ibidem s. 92.

[74] AGAD, AGWil., Międzyrzec 155, Rachunek ekonomiczny dóbr międzyrzeckich 1854/55, k. 59.

[75] AGAD, AGWil., Międzyrzec 318. Regestra gorzelni w Witorożu, s. 24—25; „Jak gorzelnie kartoflowe po folwarkach mnożą się każdorocznie, nie tylko po miastach gubernialnych ale nawet po partykularnych i po dworach szlacheckich", Atheneum, Zeszyt V, r. 1847, s. 201; w latach 1848—1864 powiaty: siedlecki, łukowski i radzyński zaliczane były do przodujących w zakresie produkcji ziemniaków w Królestwie Polskim Por. I. Kostrowicka, Produkcja roślinna w Królestwie Polskim 1815—1864, Warszawa 1961, s. 22. Zbiór ziemniaków na jednego mieszkańca wynosił w 1842 r. w powiecie radzyńskim 0,2 i 4,3 w 1864. W 1842 r. było to 75 gorzelni. Ibidem, tabl. III, s. 90—91.

rolnej i zwiększenia ilości dni pracy, zużywanych przez folwarki, również nowych metod i środków agrotechnicznych świadczą obok wzrostu produkcji zmiany w strukturze nakładów pracy. W związku z wprowadzeniem do folwarków młocarni zmniejszyła się ilość dni pracy przeznaczonej do młócenia zboża, żniw oraz uprawy ziemniaków [76], której poświęcono coraz więcej uwagi, wiążąc słuszne nadzieje na podnoszenie poziomu gospodarczego folwarków przez popieranie jej rozwoju. Dostrzegając stopniowy proces podnoszenia poziomu agrotechnicznego i ekonomicznego dóbr międzyrzeckich należy pamiętać, że w wielu majątkach proces tego rodzaju przemian poszedł dalej i był prowadzony z większym nakładem sił i środków finansowych. M. Różycka-Glass [77] wykazała, że nakłady pracy z 1 ha w roku 1849/50 w dobrach międzyrzeckich wynosiły 29 dni i były niższe od nakładów w dobrach wilanowskich i roskich. Wydaje się jednak, że nakłady te były jeszcze niższe, gdyż z podliczenia ogólnej liczby dniówek, jaką dysponował folwark w Ostrówkach w r. 1844/45 11 157 dni na 691,4 ha ziemi ornej wynika, że nie przekroczyły one nawet 16 dni rocznie na 1 ha. W wypadku tego folwarku autorka mówi nawet o 27 dniach pracy przeznaczonych na 1 ha [78].

Liczba koni i bydła nie uległa w omawianych latach radykalnej zmianie. W porównaniu jednak z początkiem lat pięćdziesiątych i w tej dziedzinie widoczny był postęp. Najszybciej rozwijała się hodowla owiec. W roku 1860

Tabela 14

Stan inwentarza żywego i jego wartość 1 VII 1857 w dobrach

Lp.	Folwark	Konie		Bydło		Owce		Osły	
		sztuki	Wartość w złp	sztuki	Wartość w złp	sztuki	Wartość w złp	sztuki	wartość w złp
1	Drelow	37	7 903	138	27 190	—	—	—	—
2	Dołha	10	3 133	14	3 290	1042	7 515	3	60
3	Dołhołęka	9	1 650	86	8 930	—	—	—	—
4	Halasy	18	3 820	142	24 461	—	—	—	—
5	Ostrówki	16	3 230	100	16 250	688	8 007	—	—
6	Witoroż	27	5 346	120	15 424	192	1 230	—	—
7	Zadworny	26	5 346	25	4 944	—	—	—	—
8	Żerocin	20	4 170	77	13 411	840	18 045	—	—
	Ogółem	163	34 598	702	114 900	2762	34 797	3	60

AGAD, AGWil., Międzyrzec 212, oszacowanie inwentarza żywego w dobrach Międzyrzec 1 VII 1857, bnk; Międzyrzec 158. Rachunki dóbr międzyrzeckich w naturze i pieniądzach 1857/58 (bruliony).

[76] Por. M. Różycka-Glass, op. cit., 285—286.

[77] Ibidem, s. 290, s. 202 i 215.

[78] S. Jarmuł, M. Różycka-Glass: Organizacja i wydajność pracy w rolnictwie wielkiej własności przed uwłaszczeniem w Królestwie Polskim (recenzja), Rocznik Lubelski. Lublin 1972, t. XV, s. 266.

na wystawie rolniczej w Lublinie dobra międzyrzeckie dostały nagrodę za pięknie wyglądające owce [79].

Znaczne dochody przynosiła jej stajnia angielska licząca w latach pięćdziesiątych od 50 do 174 koni [80]. W roku 1857 wartość jej oceniano na 68 666 złp. Szczególnie wysoko oceniano angielskie ogiery, których w stajni było siedem o wartości po pięć tysięcy złp każdy. W tym czasie za dziesięcioletnią klacz spoza stajni angielskiej płacono 300 złp, a najlepszą krowę 260 złp [81]. W roku 1853 sprzedano 48 koni rasy angielskiej, a 1860 — 27. Częściowa poprawa hodowli w kluczu międzyrzeckim została jednak w prasie ówczesnej przereklamowana. Autor korespondencji zamieszczonej w Gazecie Rolniczej, Przemysłowej i Handlowej [82] broniącej dobrego imienia nowej właścicielki dóbr mówił o stadninie liczącej aż 300 koni rasy angielskiej, podczas gdy w najlepszym wypadku liczyła nieco więcej niż połowę tej liczby. To samo można powiedzieć o stadach bydła rasy szwajcarskiej. Poprawę stanu hodowli w dobrach stwierdził również W. Grabski, który mówił [83], że lepsze gatunki bydła w południowej części Podlasia hodowane były w dobrach międzyrzeckich A. Potockiej. W zestawieniu jednak z danymi dotyczącymi rozwoju hodowli koni w Królestwie Polskim i na Lubelszczyźnie gospodarka międzyrzecka pozostawała w tyle. Tak np. liczba koni na Lubelszczyźnie wzrosła z 28 630 sztuk w roku 1827 do 69 032 w r. 1858 [84], tj. o 240%. Natomiast w Królestwie Polskim liczba koni w analogicznych latach wzrosła z 271 822 do 452 703 szt. czyli o 170%. W folwarkach dóbr międzyrzeckich pozostających w bezpośrednim administrowaniu zasobu dóbr liczba koni w latach 1844 — 1860 utrzymywała się właściwie na jednakowym poziomie: w roku 1844 — 209 koni, a w latach 1858 —1860 — 200 koni (razem ze stajnią angielską) [85].

Pomimo tych wysiłków, dobra międzyrzeckie nie doszły w latach przeduwłaszczeniowych w hodowli bydła do stanu z końca XVIII w. Chociaż częściowa poprawa nastąpiła w tej dziedzinie w latach czterdziestych, a poważniejsza w pięćdziesiątych, to jednak hodowla bydła już nie stanęła tak wysoko jak w czasach A. K. Czartoryskiego.

Podjęte w latach pięćdziesiątych przez A. Potocką próby ograniczonej modernizacji dóbr międzyrzeckich mogły przynieść i przyniosły częściową poprawę ich stanu ekonomicznego. Zbyt długo jednak dobra międzyrzeckie

---

[79] W. Grabski, Historia Towarzystwa Rolniczego. Warszawa 1904, t. II, s. 253; „Natomiast w dziale inwentarza cechowały strony siedleckie, a głównie powiat radzyński. Tym okolice bliższe Lublina ustępowały". Ibidem.

[80] AGAD, AGWil., Międzyrzec 160. Rachunki ekonomiczne dóbr międzyrzeckich w naturze i pieniądzach 1859/60, bnk.

[81] AGAD, AGWil., Międzyrzec 219. Oszacowanie inwentarza żywego w dobrach Międzyrzec 1857 bnk.

[82] Gazeta Rolnicza, Przemysłowa i Handlowa Nr 48/1850, s. 4.

[83] W. Grabski, op. cit., t. I, s. 277.

[84] Ibidem, s. 284; We wzorowym gospodarstwie Zbójno na 32 włokach w 1850 r. utrzymywano: 2000 owiec, 20 szt. bydła opasowego, 28 krów, 63 woły, 41 szt. jałowizny i 59 świń. Gazeta Rolnicza, Przemysłowa i Handlowa, 1851, s. 4.

[85] AGAD, AGWil., Międzyrzec 219. Oszacowanie inwentarza żywego w dobrach Międzyrzec 1857, bnk.

gospodarowały według starych wzorów, by mogły dorównać wynikom, jakie osiągały inne majątki feudalne, lepiej dostosowane do nowych warunków.

Na marginesie rozwoju hodowli bydła trzeba zauważyć, że głównym celem jej prowadzenia była sprzedaż skór i sztuk rzeźnych. Sprzedaż mleka i nabiału była nieopłacalna ze względu na niskie ceny mleka i niską mleczność krów (2 litry dziennie) [86].

Jest też rzeczą zrozumiałą, że transport mleka do większych miejscowości był w ówczesnych warunkach praktycznie niemożliwy. Wielkie majątki rozwijały więc hodowlę bydła w okresach zapotrzebowania na skóry i mięso w dużych miastach i zagranicą. Uwzględnić tu trzeba też konkurencję obszarników rosyjskich dostarczających bydło rzeźne ze stepów Cesarstwa. Niska stopa życiowa ogółu mieszkańców Królestwa uniemożliwiała większy zbyt mięsa na rynku wewnętrznym [87].

Zmiany w dochodach i wydatkach

Po roku 1844 wszystkie dochody zaczęto dzielić na stałe i niestałe. Do stałych zaliczano dochody z propinacji, dzierżaw, arend czynszów chociaż ich wysokość była zmienna. Do niestałych zaliczano wpływy z produkcji rolnej i zwierzęcej folwarków rejestrowane w kasie prewentowej.

Dochody i wydatki dóbr w roku 1844/45 można przedstawić jedynie orientacyjnie. Wiadomo, że był to rok deficytowy, gdyż oba rodzaje dochodów przyniosły 465 tys. złp, a wydatki przekroczyły 530 tys. złp. Deficyt wynosił więc 66 tys. złp. Można przypuszczać, że deficyt ten był przewidywany przez sprzedającego i kupującego dobra międzyrzeckie, gdyż K. Czartoryski pokrył około połowy deficytu przez dofinansowanie kasy dóbr o 30 tys. złp [88]. Drugą połowę deficytu prawdopodobnie pokryła nowa właścicielka. Dochody stałe stanowiły w roku 1844/45 prawie połowę kwoty, która wpłynęła do kasy dóbr (Tabela 15).

Charakterystyczną cechą dochodów stałych są wysokie wpływy z propinacji i gorzelni wynoszące rocznie ponad 73% ich ogólnej kwoty. Dochody kasy prowentowej razem z odsepami wynosiły około 227 000 złp. Pozostałą kwotę dochodów (około 18 000 złp) stanowiły wpływy tzw. różne. Nie jest możliwe obliczenie wszystkich wydatków dóbr w omawianym roku, chociaż większość z nich można ustalić. Do kasy właściciela dóbr w Wilanowie odprowadzono 226 708 złp (w tym 17 109 złp stanowiły odsetki od kwoty pozostawionej u Potockiej przez K. Czartoryskiego). Można przypuszczać, że właściciel planował i miał zapewnioną pewną kwotę z dóbr bez względu na deficyt. W dobrach ta kwota była wydatkiem odpływającym z ich kasy, dla właściciela natomiast stanowiła czysty zysk z dóbr. Do faktycznych wydatków zaliczamy 107 000 złp wpłaconych jako rata Towarzystwu Kredytowemu

[86] Na Podlasiu krowa dawała przeciętnie 2 l. mleka dziennie. Najwyższą mleczność (3 l.) uzyskiwano w guberni piotrkowskiej. Roczniki Gospodarstwa Krajowego 1860, t. 41, korespondencja W. Szaniawskiego.

[87] „Konsumpcja krajowa jest nędzną i długo takową pozostanie, niech się granice otworzą dla bydła naszego, a odbyt mięsa zapewniony". Ibidem, t. 39, s. 450.

[88] AGAD, AGWil., Zarząd Dóbr i Interesów Augusta Potockiego 94. Akta tyczące się intraty z dóbr międzyrzeckich 1844—1852, k. 50.

Ziemskiemu, 61 000 złp podatków, 47 000 złp za sól i wino na ordynarię (trudno odliczyć ile na wino) oraz ponad 16 000 złp na narzędzia i budynki gospodarcze [89]. O trudnościach finansowych w pierwszych latach może świadczyć list rządcy dóbr z 21 X 1847 r., w którym informował on Potocką, że po zapłaceniu rat Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego i procentów Konstantemu Czartoryskiemu w kluczu brakuje pieniędzy na opłacenie służby [90].

Tabela 15

Dochody stałe w roku 1844

Lp.	Rodzaj wpływu	Kwota złp	% ogólnej dochodów stałych
1	Propinacja	103 000	46,1
2	Gorzelnie	59 993	27,4
3	Czynsze	29 000	13,3
4	Dzierżawy młynów	13 883	6,5
5	Lasy	9 458	4,3
6	Arendy	4 000	1,9
7	Cegielnie	1 100	0,5
	Razem	220,434	100

AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego, 94 (dok. 50).

Podjęte przez A. Potocką kroki organizacyjne i gospodarcze oraz korzystniejsza koniunktura zaczęły przynosić pewną poprawę w postaci wzrostu dochodów stałych (Tabela 16) i prowentowych, gdzie mimo nieurodzajnego roku folwarki pozostające we własnej adminiistracji dały około 120 000 złp dochodu.

Największe wpływy dawała w dalszym ciągu propinacja i gorzelnia. Bardzo wysokie dochody z propinacji i gorzelni stanowiły w latach 1844 — 1862 typowe zjawisko w gospodarce wielkiej i średniej własności Królestwa Polskiego [91]. W dobrach międzyrzeckich dochody z tego działu gospodarki nie uległy w omawianych latach większym zmianom, a po ich wydzierżawieniu były w zasadzie wielkośccią stałą. Zmieniał się natomiast procentowy udział produktów rolnych i zwierzęcych, z lasów, dzierżaw folwarków spowodował zmniejszenie się procentowego udziału wpływów z propinacji do 25% w roku 1853. W gotówce były one jednak nawet wyższe od kwoty uzyskanej wpływów z propinacji w dochodach dóbr. Wzrost wpływów ze sprzedaży z propinacji w roku 1845.

---

[89] Ibidem.

[90] Ibidem. List rządcy dóbr do Zarządu 27 X 1847.

[91] H. Rożenowa, Produkcja wódki i sprawa pijaństwa w Królestwie Polskim 1815—1863. Warszawa 1961, s. 193; W roku 1859 powiat radzyński pod względem produkcji wódki na jednego mieszkańca znajdował się na drugim miejscu w guberni lubelskiej i na piątym w Królestwie Polskim. Ibidem, s. 190.

Stąd też właściciel dóbr stale usprawniał i doskonalił organizację produkcji wódki i jej zbytu [92]. Nie jest zbyt trudno policzyć, ile wódki przypadało przeciętnie na jednego mieszkańca dóbr zważywszy, że zbyt dużej ilości właściciel nie mógł sprzedawać poza granicami swoich posiadłości, gdyż inni właściciele bronili swego terytorium przed napływem z zewnątrz tego produktu. Właściciel nie liczył się ze zgubnymi skutkami, jakie pociągnęła za sobą tego rodzaju działalność. Karczmy na terenie dóbr otrzymywały do 30 000 garncy z gorzelni w Dołdze i Witorożu. Remanenty okowity wskazywały, że cała produkcja gorzelni była na bieżąco rozprowadzana i zużytkowana w karczmach [93].

Pewnym zjawiskiem dodatnim świadczącym o intensyfikacji upraw całej gospodarki jest stopniowy wzrost dochodów ze sprzedaży produktów rolnych i zwierzęcych do wysokości przewyższających dochody z propinacji, podczas

Tabela 16

Dochody stałe dóbr w roku 1852/53

Lp.	Rodzaj wpływów	Kwota złp	% ogólnej kwoty dochodów
1	Propinacje i gorzelnie	136 456	45,2
2	Dzierżawa folwarków	95 830	31,7
3	Czynsze	30 000	9,9
4	Lasy	23 409	7,7
5	Dzierżawa młynów	12 000	4,0
6	Cegielnie	1 417	0,5
7	Różne	3 043	1,0
	Razem:	302 155	100,0

AGAD, AGWil., Międzyrzec 155a Rachunki ekonomiczne dóbr międzyrzeckich r. 1852/53; k. 85.

[92] W roku 1846/47 gorzelnia w Dołdze przerobiła na wódkę 4 590 korcy ziemniaków, 459 korcy jęczmienia i ponad 28 korcy żyta. W gorzelni tej wydano od lipca do października 8 700 garncy wódki, a od listopada do czerwca 7 400 garncy. AGAD, AGWil., Międzyrzec 300. Regestra gorzelni dołżańskiej w kluczu międzyrzeckim za rok 1846/47 służące, s. 12 i 19; Międzyrzec 302—319, Regstra gorzelni dołżańskiej 1844—1859; Regestra gorzelni Witoroż 1844—1852;
W roku 1851/52 w gorzelni Witoroż wyprodukowano 11 480 garncy wódki. Międzyrzec 317. Regestra gorzelni w Witorożu 1851/52, s. 30.

[93] AGAD, AGWil., Międzyrzec 300. Regestra gorzelni dołżańskiej w kluczu międzyrzeckim na rok 1846/47 służące, s. 16—19; Międzyrzec 318. Regestra gorzelni Witoroż w naturze 1844/45, s. 30—37; Dochodów z propinacji nie ograniczały dzierżawy. Zarząd Dóbr ... 113. Akta tyczące się dzierżawy folwarku Drelowa w dobrach międzyrzeckich 1858—1865; Zarząd Dóbr ... 114. Akta tyczące się dzierżawy folwarku Grabowca w dobrach międzyrzeckich 1849—1863, bnk.

gdy przy końcu XVIII wieku stanowiły one jedną trzecią część tego, co dawała dworowi propinacja. Wielkość wpływów czynszowych nie wykazuje w tym czasie większych odchyleń i wynosi w przybliżeniu około 8 do 10% ogólnej kwoty dochodów stałych.

Z każdym rokiem wzrastać zaczynają wpływy z lasów. W latach pięćdziesiątych wpływy za sprzedaż drzewa wzrosły z 5% do 12%. W roku 1856/57 za sprzedaż drzewa wpłynęło do kasy dóbr 33 379 złp [94]. Sama gorzelnia dołżańska zużywała na opał 285 fur drewna miesięcznie. Sprzedawano też duże ilości drewna budowlanego. Mimo prób porządkowania gospodarki leśnej miała ona ccharakter rabunkowy, a działalność administracji koncentrowała się w zasadzie na zwalczaniu masowej kradzieży drzewa [95].

Po przejściowych trudnościach w roku 1853/54, w którym gospodarka międzyrzecka ponosiła konsekwencje nieurodzaju, jaki miał miejsce w tym regionie w roku 1852/53, nastąpił stosunkowo szybki wzrost dochodów klucza. Systematycznie wzrastały dochody stałe (Tabela 17). Na przestrzeni sześciu kolejnych lat wzrosły one o ponad 20%. Kwotę 320 288 złp osiągnięto w roku 1859/60 nie licząc opłat z dzierżawy młynów w związku z planowanym uruchomieniem młyna parowego w Międzyrzecu. Głównym źródłem dochodów stałych były wpływy z propinacji czynszów, lasów oraz rosnące opłaty dzierżawne. Udało się też podnieść Potockiej wpływy za sprzedaż płodów rolnych i zwierzęcych. Szczególnie korzystny dla dóbr pod tym względem był rok gospodarczy 1859/60 (Tabela 18).

W wydatkach dóbr poważną pozycję stanowiły w dalszym ciągu kwoty odprowadzone do kasy właściciela. Tak w roku 1852/53 na ogólną kwotę wydatków 455 tys. złp do kasy warszawskiej przekazano 156 938 złp (33%). Kwotę tę zabierał właściciel nie licząc się z potrzebami klucza. W tym bowiem roku gospodarczym równowagę pozwalały utrzymać kwoty w wysokości 31 000 złp złożone przez różne osoby w depozyt. Bez tej kwoty, budżet był deficytowy, gdyż dochody wynosiły 433 000 złp a wydatki 455 000 złp. Na podatki przeznaczono 74 000 złp, na utrzymanie służby 60 000 złp, na zakup produktów rolnych 38 000 złp (nieurodzaj), na remonty i budowę obór 9 000 złp [96]. Na inwestycje przeznaczono więc tylko 2% ogólnej kwoty wydatków i prawie siedemnaście razy mniej niż odprowadzono do kasy właściciela. Podobna sytuacja panowała również w następnych latach gospodarczych, chociaż były od tej zasady odstępstwa. W roku gospodarczym 1854/55 administracja międzyrzecka zmuszona była do wydania na ten cel 30 586 złp. W tej kwocie mieszczą się wydatki na zakup czterech młocarni Lilpopa dla

---

[94] AGAD, AGWil., Międzyrzec 406. Kontrola kasy dóbr międzyrzeckich 1856/57, k. 63.

[95] Porównaj: Gazeta Rolniczo-Przemysłowa i Handlowa Nr 42 w roku 1853 art. Kretowicza: O lasach prywatnych i ich administracji i użytkowaniu drzewa. W lasach lubelszczyzny rocznie zużycie drzewa równa się jego dwuletniej produkcji. Lasy prywatne zajmują trzy czwarte ogólnej powierzchni lasów, „ani żadnego podziału, ani porządku nie masz zaprowadzonego, ale nadto w wielu miejscach żadnej administracji i ani dozoru żadnego, ale owszem marnotrawstwo tylko drzewa, kradzieże i zniszczenie lasów dostrzegać się dają", s. 6.

[96] AGAD, AGWil., Międzyrzec 155a, Rachunki roczne dóbr międzyrzeckich w naturze i pieniądzach 1852/53, k. 93.

Halas, Drelowa i Ostrówek oraz bron żelaznych dla folwarku w Żerocinie[97]. Razem wydatki na ten cel stanowiły około jednej dziewiątej części wszystkich wydatków. Natomiast wydatki nie związane z produkcją były w dalszym ciągu bardzo wysokie: utrzymanie piętnastu gracjalistów kosztowało 8 405 złp, pobory roczne rządcy dóbr wynosiły 2 500 złp, nadleśnego 1 000 złp, agronoma 2 800 złp, lekarza 2 000 złp, ale fornal brał tylko 80 złp rocznie[98]. Nawet w roku 1861, kiedy gromadziły się różne kłopoty, a szereg problemów czekało na pilne rozwiązanie, właścicielka przeznaczyła dużą część pieniędzy na cele pozagospodarcze np. na posadzkę kościoła w Wilanowie 2 604 złp, na organy — 4 333 złp, na roboty ciesielskie w pałacu wilanowskim — 4 847 złp, malarskie — 6 666 złp itp.[99].

Tabela 17

Dochody stałe dóbr w latach 1854—1860

Rok gospodarczy	Dochody w złp
1854/55	256 650
1855/56	261 171
1856/57	289 113
1857/58	294 735
1858/59	321 735
1859/60	320 228
1860/61	243 325

AGAD, AGWil., Międzyrzec 429. Obliczono na podstawie rachunków dóbr za odpowiednie lata; Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 95. Akta tyczące się intraty z dóbr międzyrzeckich 1852—1864 oraz 100 i 101. Akta tyczące się kasy ekonomicznej dóbr międzyrzeckich 1852—1866. Obliczono z zestawień za odpowiednie lata.

Tabela 18

Budżet dóbr w latach 1858/59—1859/60

Lp.	Rok gospodarczy	Dochód złp		Wydatki w złp	W tym do kasy właściciela	Zostało w dobrach
		całkowity	z folwarków własnej administracji			
1	1858/59	429 073	107 318	257 571	138 620	141 502
2	1859/60	692 748	372 520	593 989	288 955	98 789

AGAD, AGWil., Międzyrzec 428, Rachunki kasy prowentowej dóbr międzyrzeckich 1854—1862; Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 95. Akta tyczące się intraty z dóbr międzyrzeckich 1852—1864.

[97] Ibidem.

[98] AGAD, AGWil., Kasa Jeneralna dóbr JWHr. Augustów Potockich 31.

[99] Ibidem.

Dawało też znać o sobie zadłużenie dóbr, zmuszające do odprowadzenia poważnych kwot na spłatę rocznych rat od sum obciążających ich hipotekę. Potocka kupiła dobra międzyrzeckie obciążone pożyczką Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w wysokości 1 731 800 złp. Do zadłużeń trzeba doliczyć 1 mln złp, które K. Czartoryski pozostawił A. Potockiej z kwoty należnej za sprzedaż dóbr w formie pożyczki.

W ten sposób dobra międzyrzeckie razem z kwotami pożyczonymi u prywatnych wierzycieli obciążone zostały długami wynoszącymi około 3 mln złp, tj. prawie 50% ogólnej ich wartości. W roku 1844/45 procenty wypłacone wierzycielom wyniosły około 125 000 złp. Z każdym rokiem tego rodzaju wydatek zmniejszał się, gdyż Potocka systematycznie spłacała kolejne raty pożyczki, a nowych do roku 1861 nie zaciągała. W roku 1854, w związku z terminami całkowitej spłaty długu Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, odnowiono pozostałe zadłużenie w wysokości 798 000 złp. W ciągu 10 lat zadłużenie zmniejszyło się o około 1 mln złp.[100].

Analiza dochodów feudalnego gospodarstwa międzyrzeckiego nie uwzględnia nakładów pozapieniężnych. Praca chłopów była przecież podstawą działalności gospodarczej klucza [101]. Warto więc i trzeba podliczyć orientacyjnie wkład chłopów pańszczyźnianych w tworzenie dochodu dóbr międzyrzeckich w ostatnim dziesiątku lat przed uwłaszczeniem. Za podstawę obliczeń należy przyjąć dane z roku 1852/53, gdyż są one najbardziej kompletne, a zmian w wymiarach powinności w późniejszych latach nie przeprowadzono. Można nawet mówić, że w latach 1853 — 1860 obserwujemy wzrost liczby dni odrabianej pańszczyzny ze względu na jej gruntowniejsze egzekwowanie. Według obliczeń w r. 1852/53 chłopi odrobili 158 000 dni pańszczyzny, w tym ponad 130 000 sprzężajnej. W przeliczeniu na gotówkę, licząc po 1 złp za dniówkę pieszą i podwójnie za sprzężajne, wartość pańszczyzny można określić na kwotę około 300 000 złp rocznie. Do tej kwoty trzeba doliczyć inne powinności jak czynsze, odsep, daniny, drogi bojarskie, których wartość wynosiła około 40 000 złp. Razem wartość powinności feudalnych w końcu lat pięćdziesiątych można określić na około 340 000 złp.

---

[100] E. Koprianiuk, Towarzystwo Kredytowe Ziemskie w Guberni Lubelskiej 1825—1864. Lublin 1961 (maszynopis w Instytucie Historii UMCS). Tabela powiat radzyński, AGAD, AGWil. Zarząd Główny Dóbr i Interesów A. Potockiego 133, Akta zaciągniętych i udzielonych pożyczek w dobrach międzyrzeckich 1849—1868, bnk.

[101] „Do właściwego zanalizowania podziału dochodu społecznego konieczne jest zrozumienie trzech prostych prawd:

1) że cały dochód wyprodukowany w dobach feudalnych jest dziełem pracy chłopów, 2) że cały dochód pana feudalnego pochodzi z wyzysku), 3) że wreszcie ani gospodarstwo folwarczne, ani gospodarstwo chłopa poddanego nie może być samo w sobie traktowane jako przedsiębiorstwo". W. Kula, Problemy i metody historii gospodarczej. Warszawa 1963, s. 230; J. Leskiewiczowa (Próba analizy gospodarki dóbr magnackich w Polsce) dobra wilanowskie na przełomie XVIII/XIX wieku (Warszawa 1964) analizuje te problemy na konkretnych przykładach.

Problem unowocześnienia gospodarki rolnej

Po pierwszych usprawnieniach organizacyjnych Potocka zorientowała się, że dotychczasowy system gospodarowania nie zmieni zasadniczo sytuacji w kluczu i nie podniesie dochodów. Obserwacja zmian, jakie wprowadzili u siebie inni magnaci, konieczność szukania źródeł zwiększenia dochodów nasuwać musiała nieodparcie myśl, że tak gospodarować nie można.

W związku z tym, administrator dóbr międzyrzeckich otrzymał zalecenia w sprawie wprowadzania płodozmianów, poprawy techniki uprawiania ziemi i stosowania najnowszych zdobyczy agrokultury. W piśmie, jakie przesłał do Zarządu Głównego 28 marca 1854 roku, administrator wystąpił zdecydowanie, jako przeciwnik unowocześnienia gospodarki. Argumenty przytaczane przez niego mówiły o niemocy człowieka wobec praw natury, braku ludzi do pracy, dużych obszarach do uprawy, o braku melioracji i o ryzyku, jakie się podejmuje przy przechodzeniu na nowe formy gospodarowania. „Daleki jestem tego przesądu — pisał administrator — i tamowania z postępem czasu sztuki doskonalenia, ale przypuścić nie podobna, aby kto przeistoczył albo zbadał tajemnicę natury, bo ludzie siać i uprawiać w rozmaity sposób mogą, a Twórca tej sztuki i wszechświatów daje urodzaje, z czego wynika, że próżna jest sztuka doskonalenia bez jego łaski i pomocy. Sztuka agronomii nikogo nie wzbogaciła, a stała się niedostatkiem chleba, a może dalsze jej postępy sprowadzą zupełny brak" [102].

W odpowiedzi pisano z Zarządu Głównego Dóbr do administratora międzyrzeckiego, iż „mają nadzieje (Potoccy — dopisek autora), że znajomość gospodarstwa płodozmianowego przyniesie tę korzyść, że przemiana w ciągu kilku lat bez znacznych nakładów da się uskutecznić — w rezultacie postawi majątek międzyrzecki na stopie, na jakiej inne majątki w kraju ulepszone gospodarstwo mające stanęły" [103].

Następnym przejawem braku zaufania do administratora, było wysłanie przez A. Potocką kontrolera do Międzyrzeca w celu gruntownego zbadania stanu dóbr, ustalenia przyczyn zastoju ekonomicznego i sposoobu wyciągnięcia z niego majątku. Sprawozdanie kontrolującego zawierało gruntowną i rzeczową krytykę gospodarki dóbr, a adresowane było do bezpośredniego administratora folwarków będących w bezpośrednim zarządzaniu.

Podstawowymi przyczynami upadku międzyrzecczyzny — według oceny kontrolera — były następujące czynniki: a) brak siły roboczej, gdyż na skutek powstawania pustek zmniejszyła się ilość włościan i inwentarzy; b) brak koni, co powodowało, że do bronowania roli używano wołów, co kontroler określił jako barbarzyństwo; c) zaniedbany system nawadniający, gdyż z dawniej wykopanych rowów pozostały tylko ślady; d) źle prowadzona hodowla — brak żywności i zupełny brak troski o młode bydło. Kontroler podkreślił też, że pańszczyźniani chłopi nie umieją pracować przy owcach. Krytycznie odniósł się też kontrolujący do płodozmianów, wskazując ich braki na przykładzie folwarków w Witorożu, Ostrówkach, Żerocinie, Drelowie i Dołdze.

---

[102] AGAD, AGWil., Zarząd Główny Dóbr i Interesów Augusta Potockiego 88. Akta tyczące się administracji ekonomicznej w dobrach międzyrzeckich 1852—1865, k. 7.

[103] Ibidem, k. 8.

Wskazując na braki, zalecał także śmiałe i rozsądne wprowadzenie płodozmianów uwzględniających rośliny strączkowe, koniczynę, rośliny nadające się na kiszonkę oraz zakup nowych narzędzi rolniczych [104].

Trafnym niezwykle jest stwierdzenie kontrolującego, iż obecny administrator „aczkolwiek jest uczciwy nie rozumie jednak, że dawnymi metodami majątku poddźwignąć się nie da, bo dziś są inne okoliczności i inne wymagania [105].

W omawianym okresie czasu, obejmującym lata od nabycia dóbr międzyrzeckich przez A. Potocką do wydarzeń poprzedzających bezpośrednio uwłaszczenie, widoczne są próby mające na celu podniesienie ich poziomu ekonomicznego. W latach 1844 — 1853 czyniono to przez kroki mające na celu usprawnienia organizacyjne. W związku z tym, że nie przyniosły one oczekiwanych rezultatów zaczęto szukać innych rozwiązań.

Stopniowo w Zarządzie Głównym dojrzewała myśl, że bez poważniejszych zmian w sposobie gospodarowania, bez szybszego wprowadzania zdobyczy agrotechniki poziom gospodarczy dóbr pozostanie bez zmian.

Przeszkodami w unowocześnianiu gospodarki był stary sposób gospodarowania i świadome przeciwstawianie się administracji międzyrzeckiej, postępowi agrotechnicznemu, a z drugiej próby unowocześnienia dóbr bez nakładów pieniężnych ze strony właściciela. Ożywienie ekonomiczne i częściowa poprawa stanu gospodarki dóbr w latach 1854 — 1860 były wynikiem, między innymi, podjętych przez właścicielkę prób unowocześnienia upraw i hodowli.

---

[104] „Dziś kto koniczyny nie sieje, lub sieje jej zbyt mało porównany być może do tego, kto nawóz wyrzuca za płot." Ibidem k. 13.

[105] Ibidem; Interesujące dane nt. oficjalistów pracujących u Potockich zawiera praca B. Smoleńskiej, Oficjaliści dóbr wilanowskich będąca rozdziałem wydawnictwa społeczeństwo polskie XVIII i XIX wieku. Studia o uwarstwieniu i ruchliwości społecznej, pod red. W. Kuli i J. Leskiewiczowej. Warszawa 1970.

MARIAN KOWALSKI

POCZTÓWKI MIĘDZYRZECA PODLASKIEGO

Początkowo wprowadzenie w obieg kartki korespondencyjnej wysunął 30 listopada 1865 r. na V Konferencji Pocztowej dla Krajów Niemieckich w Karlsruhe — generalny pocztmistrz króla pruskiego Wilhelma I — dr Heindrich von Stephan. Niestety, jego projekt nie uzyskał aprobaty. W cztery lata później — wykładowca ekonomii w Akademii Wojskowej w Wiener-Neustadt dr Emanuel Hermann podjął próbę wprowadzenia w obieg pocztowy kartki odkrytej tzw. „kartki korespondencyjnej" z nadrukowaną wartością opłaty pocztowej (dwóch krajcarów) i możnością wpisania informacji nie przekraczającej 20 słów — łącznie z podpisem i adresem. Projekt ten — po niewielkiej korekcie — został przyjęty przez władze pocztowe i wprowadzony w życie na terenie Cesarstwa Austriacko-Węgierskiego 1 października 1869 r.

Ta pierwsza kartka korespondencyjna — z dużym napisem w górze w języku niemieckim „CORRESPONDENZ CARTE" i węgierskim „LEVELEZÖSI" oraz małym, niemieckim napisem, również w górze: „Miejsce na wiadomości pisemne" i w dole: „Poczta nie bierze odpowiedzialności za treść korespondencji" — weszła do obiegu pocztowego [1].

Wkrótce okazało się, że pretendentów do miana pierwszeństwa odkrycia ilustrowanej kartki pocztowej było wielu. O prymat ubiegali się też Anglicy, Francuzi i Serbowie.

W dużej mierze wpłynęła na to wojna francusko-pruska w 1870—1871 r., powodująca braki w zaopatrzeniu, w tym listów, papieru, kopert, znaczków itp. Żołnierze będący na froncie chętniej posługiwali się kartką w przekazywaniu wiadomości niż listem. Pojawiły się kartki z odpowiednimi ilustracjami żołnierskiego frontowego życia, widokami miast, osiedli itp. Niejednokrotnie wysyłane rodzinom były karty upiększone różnymi rysunkami przez zdolniejszych żołnierzy.

Dziś jest niezmiernie trudno określić, który z wydawców był pierwszym w wprowadzeniu ilustrowanych kart pocztowych (widokówek).

Na łamach „Przeglądu Graficznego" w 1926 roku, s. 391 ukazała się notka anonimowego autora o pocztówkach tamtych czasów. Uważa on, że: „stwierdzenie praw pierwszeństwa przy dokonywaniu tak popularnych wynalazków

---

[1] Zaucha Irena: Genezra i historia karty pocztowej. Problemy prawne i techniczne. (w:) Aksjosemiotyka karty pocztowej (pod redakcją Pawła Banasia). Wrocław 1992. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, s. 66—67.

jak pocztówka, szpilki damskie, agrafki lub ulepszone guziki jest niezmiernie utrudnione, zwłaszcza przy znacznej ilości pretendentów do zaszczytnego tytułu odkrywców..."

Przyjęto więc, że tego rodzaju karty ilustracyjne pojawiły się po 1870 roku, ale korespondentki, o których mowa wyżej były w użyciu od 1869 roku. Podkreślić tutaj należy, że wiele ówczesnych urzędów pocztowych nie posiadało ściśle sformułowanego prawodawstwa dotyczącego tego rodzaju przesyłek pocztowych aż do 1875 roku. Początkowo więc krespondentki można było wysyłać tylko w granicach danego kraju, czy miasta. Dopiero 1 lipca 1875 r. mocą uchwały Powszechnego Związku Pocztowego wprowadzono je w międzynarodowy obieg pocztowy, ale z nadrukiem: „Union Generale de Postes", a po 1878 r. „Union Postale Universale" [2]. Kartki musiały posiadać napisy tylko w językach tych krajów, do których były wysyłane. Wymóg ten dopiero w 1905 roku został zniesiony i ujednolicono wzór kartki pocztowej, a jej stronę ilustracyjną przeznaczono na korespondencję.

*
* *

„Correspondenz Carte" czy też „Levelezösi" w różnych krajach przybrała niebawem najrozmaitsze nazwy.

Po wprowadzeniu w obieg pocztowy kartki korespondencyjnej i powszechnym jej przyjęciu przez społeczeństwo, nakładcy dorabiali się z tytułu ich produkcji wielkich zysków. Wysyłanie życzeń, pozdrowień, a także krótkich wiadomości np. z odwiedzenia jakiegoś miasta, zabytku itp. wkrótce weszło w dobry zwyczaj i należało do dobrego tonu. W tym czasie zapoczątkowane zostało także ich selektywne gromadzenie i kolekcjonowanie. W 1898 roku w Krakowie Związek Polskich Zbieraczy Znaczków Pocztowych założył oddzielną Sekcję Zbieraczy Kart Pocztowych. 26 sierpnia 1899 r. zorganizowano w tymże mieście pierwszą Wystawę Kart Ilustrowanych, na którą nadesłano 30 000 kart. Druga wystawa odbyła się w 1900 r. w Warszawie, na której zgromadzono 60 000 eksponatów. Ogłoszono konkurs lingwistyczny na najtrafniejszą jednowyrazową nazwę karty pocztowej. Nadesłano ponad sto propozycji, oto niektóre z nich: bezkopertka, czytanka, pobismica, ilustrowanka, jawka, ilustrowana karta pocztowa, kartka pocztowa, kartolist, kilkosłówka, korespondentka, kartka korespondencyjna, latawiec, listowstręt, liścik-otwartka, listka, listówka, nagopis, nibylist, niezalepka, otkrytka, otwartka, pisemko, **pocztówka**, pośpieszka, potopówka, quo vadis, ;uovaduska (kwowadiska), śmieszka, wiadomostka, widokówka, zawidek, zwiastunka.

W wyniku tegoż konkursu ustalono, że najbardziej adekwatną do wymogów języka polskiego i faktu jej przeznaczenia będzie przyjęcie pomysłu Henryka Sienkiewiccza, by nazwać ją „p o c z t ó w k ą". Stało się to 27 listopada 1900 r. Nazwa ta uzyskała także aprobatę społeczeństwa, wzbogaciła słownik języka polskiego i utrzymała się po dzień dzisiejszy [3].

---

[2] Tamże, s. 69.

[3] Pocztówka — karta służąca do korespondencji, często z fotografią lub rysunkiem; wysyłana zwykle bez koperty; kartka pocztowa. Pocztówki noworoczne, świąteczne, imieninowe. (w:) Mały słownik języka polskiego (pod redakcją Stanisława Skorupki, Haliny Auderskiej, Zofii Łempickiej). Warszawa 1969. PWN, s. 573.

*
* *

W dotychczasowej literaturze dotyczącej historii pocztówki w Polsce, brak jest nawet wzmianki o pocztówkach międzyrzeckich. Opracowanie niniejsze jest pierwszym w ogóle, dotyczącym pocztówki międzyrzeckiej na przestrzeni lat 1900—1993 [4].

Żmudne badania przedmiotu, a także przeprowadzona kwerenda wielu zbiorów instytucji naukowych, w tym i uniwersyteckich, muzealnych, a także penetracja szeregu zbiorów prywatnych dała bardzo wymierne wyniki [5].

Wobec tego zmuszony byłem oprzeć się o własny zbiór zapoczątkowany jeszcze w 1938 r. w Międzyrzecu Podlaskim, a po drugiej wojnie światowej znacznie uzupełniony, głównie jednak o jakże liczne w stosunku do okresu międzywojeneego wydania Biura Wydawniczego „Ruch" oraz Biura Wydawniczo-Propagandowego i Krajowej Agencji Wydawniczej, Robotniczej Spółdzielni Wydawniczej Prasa, Książka, Ruch w Warszawie, a ostatnio o wydawnictwa Rejonowego Urzędu Poczty w Białej Podlaskiej.

Żadne muzeum na terenie województw bialskopodlaskiego, lubelskiego i siedleckiego pocztówce międzyrzeckiej nie poświęciło swej uwagi, ani nie zorganizowało tematycznej wystawy.

Należy tutaj odnotować cenną inicjatywę Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej w Białej Podlaskiej, która dzięki ofiarowaniu jej w 1982 r. przez naszego członka Jana Makaruka zbioru pocztówek i fotografii urządziła w swych salach wystawienniczych wystawę oraz wydała wspólnie z Podlaskim Towarzystwem Społeczno-Kulturalnym w Białej Podlaskiej we wrześniu 1982 r. jej przewodnik opracowany przez Grzegorza Michałowskiego pt. „Podlasie na starej fotografii" [6]. Niestety na wystawie tej — mimo że jej tytuł dotyczył Podlasia — nie znalazła się ani jedna pocztówka z Międzyrzeca Podlaskiego.

W okresie międzywojennym, tylko dwie pocztówki emitowane przez Zakład Fotograficzny Ch. Kronharca, były opublikowane i to jako materiał ilu-

---

[4] Data wykonania i wprowadzenia do sprzedaży pierwszej pocztówki międzyrzeckiej wykonanej przez Karola Smoleńskiego jest umowna. Przyjąłem ją w przybliżeniu na ok. 1900 r., w porozumieniu z jego córką Jadwigą. Por. Kowalski Marian: Zakłady fotograficzne w Międzyrzecu Podlaskim 1895—1975. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII (1975), s. 102.

[5] Pocztówki międzyrzeckiej nie posiadają największe zbiory w Polsce:

— bibliotek uniwersyteckich w: Krakowie, Lublinie, Łodzi, Poznaniu, Toruniu, Warszawie i Wrocławiu,

— Archiwum Państwowe m. st. Warszawy i Archiwum Dokumentacji Mechanicznej w Warszawie,

— Muzea Narodowe w: Krakowie, Poznaniu i w Warszawie,

— Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Gdańsku i Wrocławiu,

— Muzea Okręgowe w Białej Podlaskiej i w Siedlcach.

[6] Michałowski Grzegorz: Podlasie w starej fotografii. Wystawa ze zbiorów Jana Makaruka. Wydawnictwo Wojewódzkiej Biblioteki Publicznej w Białej Podlaskiej Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego w Białej Podlaskiej. Wrzesień 1982.

stracyjny na łamach miejscowych gazet [7], oraz jedna i to najstarsza, na łamach naszego organu Rocznika Międzyrzeckiego w 1975 r.[8].

Tak więc pocztówka międzyrzecka nie stanowiła przedmiotu zainteresowania bibliotek, szkół, a także kolekcjonerów (kartofilów) i stąd też ulegała bezpowrotnemu zniszczeniu i zapomnieniu.

Pozostało i to stosunkowo niewiele pocztówek z widokami lub zabytkami miasta w albumach rodzinnych względnie w zbiorach ważniejszej korespondencji mieszkańców miasta i okolicy.

Miniona druga wojna światowa, jak żadna inna z dotychczasowych dokonała wyjątkowego spustoszenia i w tej dziedzinie. Wiele posiadaczy korespondencji z osobami represjonowanymi w czasie wojny przez okupantów (w tym szczególnie rodzinnej — świadomie niszczyła i tę prowadzoną na kartkach pocztowych — widokówkach) [9].

W opracowaniu podaję szczegółowe dane ponad czterdziestu pocztówek emitowanych w Międzyrzecu Podlaskim w latach 1900—1993, wiele z nich jest dziś unikalnym, ikonograficznym źródłem, dokumentem historycznym, swoistym dziełem sztuki, utrwalającym w fotografii dawne obiekty historyczne, zabudowę ulic, placów itp.

*
* *

W historii emisji pocztówki międzyrzeckiej należy wyróżnić przede wszystkim miejscowe zakłady fotograficzne, które dysponując odpowiednim sprzętem i materiałem, dążyły do przysporzenia sobie nie tylko sławy, ale także i korzyści materialnych. Wybierali oni co znaczniejsze budowle miejskie lub też obiekty historyczne do utrwalenia na szkle lub błonie filmowej, bowiem tylko te mogły być szybko spieniężone w obrocie wewnętrznym oraz zakupowane przez osoby trzecie i turystów.

Do szczególnego odnotowania w tym zakresie należy Zakład Fotograficzny w Międzyrzecu Karola Smoleńskiego (1866—1948), działającego w naszym mieście w latach 1895—1910 [10]. Do dnia dzisiejszego zachowała się z tego okresu tylko jedna pocztówka z około roku 1900, a przedstawiająca na stronie ilustracyjnej cztery ważne obiekty na Nowym Mieście w Międzyrzecu — pałac Potockich, bramę wjazdową do pałacu, ulicę Lubelską z dzwonnicą cerkwi p.w. św. Piotra i Pawła oraz gorzelnię w majątku dóbr.

---

[7] Pocztówka z fotografią kościoła p.w. św. Mikołaja (w:) Głos Międzyrzecki Nr 18 z dnia 25 grudnia 1930 r. oraz fotografia budynku Szkoły Powszechnej przy ul. Warszawskiej 40 (w:) Głos Powiatu Radzyńskiego Nr 3 z dnia 1 października 1936 r.

[8] Kowalski Marian: Zakłady fotograficzne, o.c., s. 102.

[9] W związku z aresztowaniem przez gestapo w Białej Podlaskiej mego starszego brata żołnierza AK Stanisława (nekrolog zamieszczony w Roczniku Międzyrzeckim t. XXIII—XXIV (1991—1992) s. 233—236), cała jego korespondencja w tej liczbie i prowadzona na pocztówkach w 1942 r. została przez moich rodziców zniszczona w Międzyrzecu Podlaskim.

[10] Kowalski Marian: Zakłady fotograficzne, o.c., s. 98—102.

Według posiadanych danych pocztówka ta jest najstarszą i po dzień dzisiejszy jedyną zachowaną pocztówką Międzyrzeca. Fotografię jej strony ilustracyjnej podałem w swym opracowaniu pt. „Zakłady fotograficzne w Międzyrzecu Podlaskim 1895—1975" [11].

Wprowadzając do obiegu pocztówkę z fotografiami zabytkowych obiektów Nowego Miasta Międzyrzeca, Karol Smoleński dążył nie tylko do zwiększenia własnych dochodów, ale także i chyba to było jego zasadniczym celem rozsławienia swego miasta. Pocztówka ta zachowała się w jednym egzemplarzu. Czy były wydane przez niego inne nie wiadomo.

Tuż po wielkiej zwycięskiej bitwie w dniach 14—16 sierpnia 1915 r. pod Międzyrzecem i Tuliłowem wojsk austriackich z rosyjskimi [12], ukazały się w mieście pocztówki austriackiej cesarsko-królewskiej poczty polowej (Feldpostbuchhandlung der Bug-Armee). I z tego okresu zachowała się tylko jedna pocztówka wykonana przez anonimowego fotografa z wizerunkiem Rynku (dziś plac Bohaterów Miasta), targu miejskiego i części cerkwi p.w. św. Mikołaja [13].

Trzecim emitentem, po K. Smoleńskim i Feldpostbuchhandlung der Bug-Armee, była Spółka Księgarska Polskiej Macierzy Szkolnej w Międzyrzecu, która emisję pocztówki rozpoczęła w latach 1929—1930, wprowadzając do obiegu serię składającą się z dziesięciu sztuk i ujmującą fotografie szczególnie wyróżniających się i znanych zabytkowych obiektów. Nakład tej serii był stosunkowo niewielki i szybko się wyczerpał. Spółka Księgarska Polskiej Macierzy Szkolnej w Międzyrzecu, nie wytrzymując konkurencji z innymi sklepami w mieście, uległa likwidacji. Tę lukę w emisji pocztówki szybko wykorzystał Zakład Fotograficzny Ch. Kronharca, który dotychczas specjalizował się w artystycznej fotografii portretowej, wiele miejsca począł poświęcać fotografii pejzażu i zabytkowym obiektom. Niektóre z nich stanowią kopie pocztówek wydanych uprzednio przez Spółkę Księgarską, wiele natomiast wprowadził własnych [14]. Ch. Kronharc prymat w tej mierze utrzymał do 1943 roku [15].

Tylko niektóre pocztówki Ch. Kronharca posiadały napis na stronie adresowej: „CARTE POSTALE" świadczące o tym, że wykonywane były na takim samym papierze fotograficznym, jaki stosował do zdjęć portretowych. Na stronie ilustracyjnej wprowadził odpowiednie odręczne napisy informujące o danym obiekcie, zabytku, pomniku, czy pejzażu.

Po drugiej wojnie światowej emisją pocztówek w kraju i to na zasadzie wyłączczności — w tej liczbie i dla Międzyrzeca Podlaskiego — przejęło po-

---

[11] Tamże, s. 93—107.

[12] Pocztówka ta mogła się ukazać po sierpniu 1915 r. tj. po zwycięskiej bitwie wojsk austriackich z rosyjskimi pod Międzyrzecem w dniach 14—16 sierpnia 1915 r. Por. Kowalski Marian: Cmentarz wojenny z 1915 roku w Międzyrzecu — Tuliłowie. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V (1973), s. 210—215.

[13] Pocztówkę tę otrzymałem od mgr inż. Ryszarda Bogdziewicza z Lublina, któremu na tym miejscu wyrażam serdeczne podziękowanie.

[14] Przypuszczać należy, że Zakład Fotograficzny Ch. Kronharca, jako jeden z najlepszych w mieście, wykonywał fotografie do pocztówek emitowanych przez Spółkę Księgarską Polskiej Macierzy Szkolnej w Międzyrzecu Podlaskim.

[15] Kowalski Marian: Zakłady fotograficzne..., o.c., s. 103—104.

cząstkowo Biuro Wydawnicze „Ruch" w Warszawie, a następnie Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza Prasa, Książka, Ruch przez podległe jej Biuro Wydawniczo-Propagandowe i Krajową Agencję Wydawniczą w Warszawie.

Nakłady powojennych pocztówek emitowanych dla Międzyrzeca Podlaskiego przez Biuro Wydawnicze „Ruch" i Robotniczą Spółdzielnię Wydawniczą dochodziły do dziesiątków tysięcy sztuk, a niektóre z nich nawet były dodrukowywane. Wysokość nakładów poszczególnych pocztówek podawana była niejednokrotnie na stronie adresowej w miejscu przeznaczonym na znaczek opłaty pocztowej [16].

*
* *

Dzięki pocztówce utrwalone zostały w Międzyrzecu Podlaskim nie tylko dawne budynki, obiekty zabytkowe, zakłady przemysłowe, szkolne ale i pejzaż miasta. Dziś wiele z tych obiektów już nie istnieje, zniszczyła je zawierucha wojenna i inne kataklizmy jakie przechodziło miasto, niektóre zostały przebudowane względnie pobudowane od nowa, upiększone lub unowocześnione i dostosowane do współczesnych warunków i stylu.

Uległa także zmianom treść strony adresowej. Szybko odstąpiono od wysyłania pocztówek tylko z adresem odbiory. Wprowadzono jeszcze przed pierwszą wojną światową, a także w czasie jej trwania sporo miejsca po lewej stronie adresowej na krótką korespondencję. Ta forma strony adresowej pocztówki przetrwała do 1972 roku.

W związku z bardzo znacznym wzrostem usług pocztowych, a także dążeniem poczty do przyspieszenia bezbłędnego dostarczania przesyłek pocztowych adresatom, wprowadzono w 1972 roku na całym świecie, a więc i w Polsce, publiczny cyfrowy kod pocztowy. W Polsce kod ten określa dokładnie miejsce placówki pocztowej (w formie zespołu składającego się z pięciu cyfr) [17]. W kodzie tym:

— pierwsza cyfra określa okręg pocztowy obejmujący jedno lub dwa województwa, druga cyfra wskazuje część okręgu, którym jest określony obszar położony wzdłuż linii komunikacyjnych lub miasto wojewódzkie (obszar ten nosi nazwę strefy kodowej), trzecia oznacza sektory kodowe, którymi są w zasadzie dawne powiaty, a w miastach wojewódzkich umowne części miasta, a cyfra czwarta i piąta określa placówkę pocztową. Oznaczenia kodowe dla miast wojewódzkich zawierają jeszcze dokładniejsze wskazówki adresowe, które pozwalają określić rejon doręczeń, w którym zamieszkuje adresat. (W tych miastach czwartą i piątą cyfrą oznacza się ulice lub ich części).

Stąd też od 1972 roku na wszelkich kartkach pocztowych i innych drukach wprowadzono pod grubą linią ciągłą na stronie adresowej oznaczenie kodowe i pocztę, w formie skrótu, z lewej strony „ozn.kod." i z prawej „poczta". Pozostałe elementy strony adresowej pozostały bez zmiany.

---

[16] Tylko trzy pocztówki międzyrzeckie emitowane były przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW „Prasa" w 1975, 1984 i 1986 r. w nakładach 20.000 szt.

[17] Spis pocztowych oznaczeń kodowych. Warszawa 1972 Wydawnictwo Centralnego Ośrodka i Mechanizacji Poczty Ministerstwa Łączności.

Szczegółowy opis pocztówek międzyrzeckich

Pocztówka wydana w Międzyrzecu przez fotografa Karola Smoleńskiego ok. 1900 r.

Format 140 × 90 mm, 18 czarno-biała (napisany na s.a. w kolorze zielonym).

1. s.a. W górze w środku napis: ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО . CARTE POSTALE

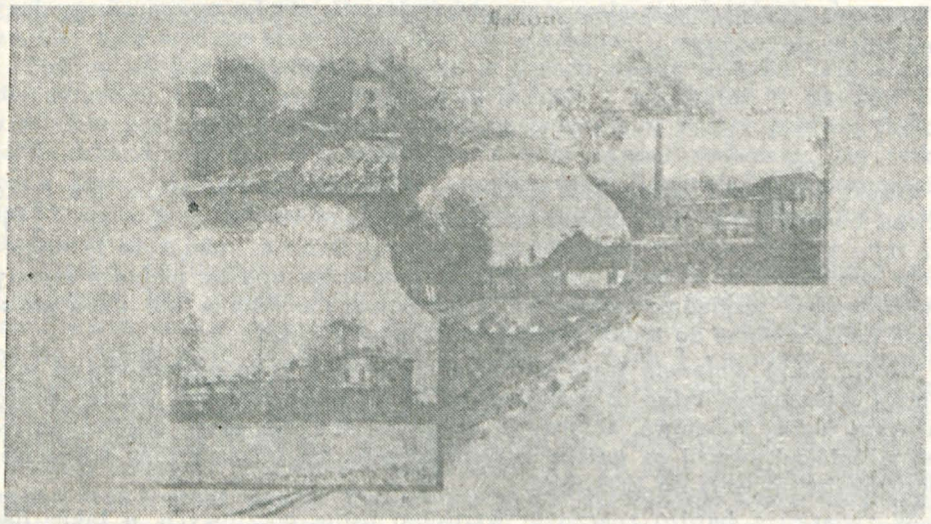

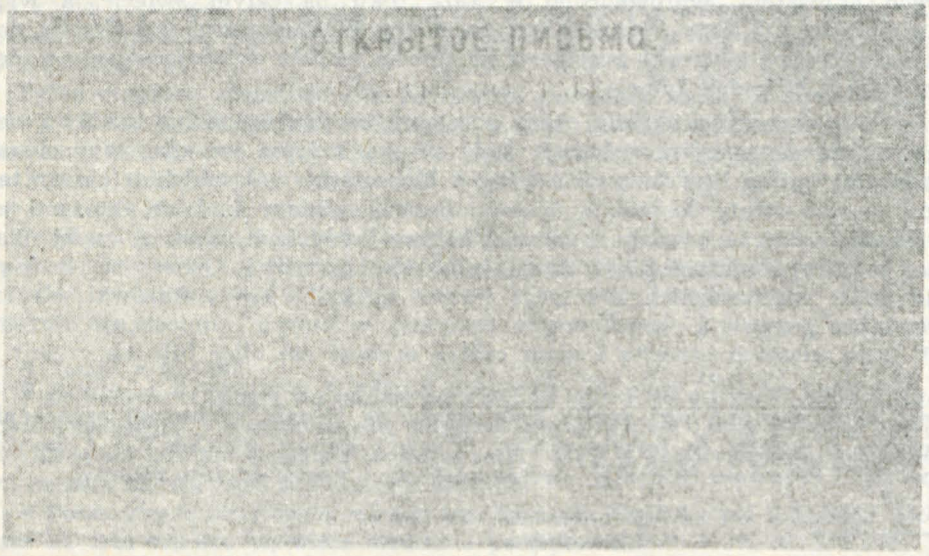

[18] Format pocztówki w zasadzie nie ma zasadniczego znaczenia, jednak tutaj ze względu na stosunkowo małą ilość pocztówek, podaję dokładne ich wymiary. Pragnę zaznaczyć, że rząd Monarchi Austro-Węgierskiej w 1869 r. zezwolił na wpro-

Niżej pięć poziomych linii ciągłych na wpisanie adresata (dwie górne przechodzą przez całą powierzchnię pocztówki, a trzy dolne krótsze umieszczone na prawej połówce, z tym, że jedna zaznaczona podwójnie
na wpisanie miejscowości adresata.

W dole tuż przy brzegu na środku napis: На этой сторонь пишется только абресь

s.il. W górze na środku napis: Międzyrzec. Niżej obiekty znajdujące się na Nowym Mieście.

Z lewej strony w górze fotografia ul. Lubelskiej z widoczną dzwonnicą cerkwi p.w. św. Piotra i Pawła. Nad fotografią napis: „Ul. Lubelska/Nowe Miasto"; niżej front pałacu hr. Potockich z napisem w górze „Pałac". W środku pocztówki w owalu droga z bramą wjazdową do pałacu. W górze napis: „Brama Pałacowa" oraz z prawej strony w górze widok części budynków gorzelni (gorzelnia z jednym kominem). Nad fotografią napis: „Gorzelnia".

Dolna prawa część pocztówki wolna. Poszczególne fotografie ozdobione gałązkami, a w dole ukośnie ułożona gałązka z kwiatami. Z lewej strony w dole sygn. (pierwsza część napisu nieczytelna w skutek wyblaknięcia) K. Smoleńskiego w Międzyrzecu. Wszystkie napisy na s.il. podane odręcznie.

Pocztówka wydana przez Feldbuchhandlung der Bug-Armee w 1915—1916 r. Format 136 × 85 mm, sepia.

---

wadzenie do obiegu kart o formacie 123x83 mm; Leon Besnardeau 66x98 mm, a Wszechświatowy Związek Pocztowy w Bernie 90x140 mm. Ten ostatni format obowiązywał do roku 1925. Obecnie obowiązuje format 105x150 mm.

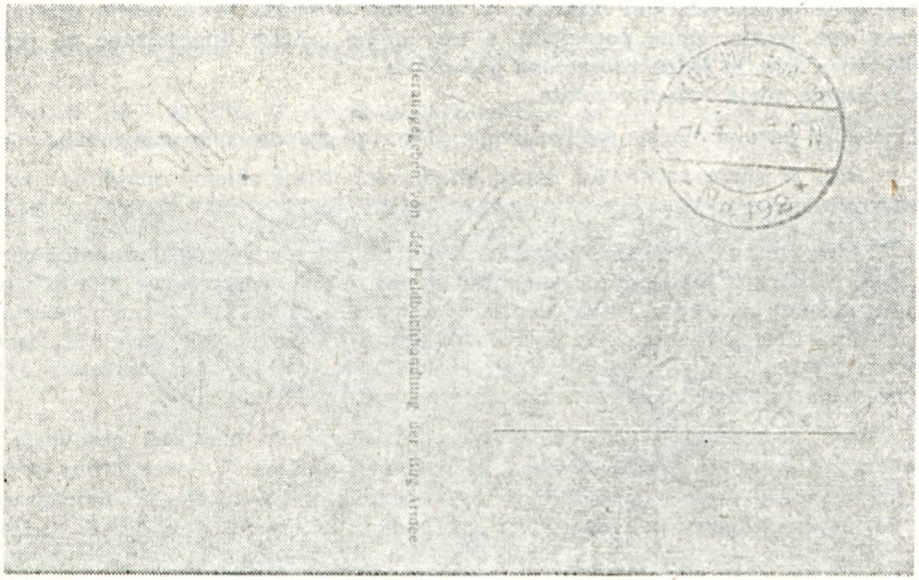

2. s.a. W środku na przepołowieniu linia ciągła i napis: Herausgegeben von der Feldbuchhandlung der Bug-Armee.

Na prawej połówce pięć poziomych linii kropkowanych (w tym na wpisanie miejscowości adresata jedna kropkowana i jedna gruba ciągła).

Na lewej połówce miejsce na korespondencję.

s.il. W górze z lewej strony napis: Markt in Miendzyrzec, niżej fotografia części Rynku ze straganami, w głębi widoczne wieże i kopuły cerkwi p.w. św. Mikołaja.

W lewym dolnym rogu cyfra: 23.

Pocztówki z widokami ważniejszych obiektów miasta Międzyrzeca, wydane nakładem Spółki Księgarskiej Polskiej Macierzy Szkolnej w Międzyrzecu w latach 1929/1930.

Format 140 × 90 mm, sepia lub jasno-niebieski. Seria składa się z 10 egz.

3. s.a. Dla całej serii identyczna.

Na przepołowieniu napis: Nakł. Spółki Księg. Pol. Mac. Szkolnej. Międzyrzec /Przedruk wzbroniony.

Na prawej połówce, cztery poziome linie kropkowane na wpisanie adresata, a na lewej, miejsce na korespondencję.

s.il. Pocztówka zbiorcza z dziewięcioma obiektami miasta, usytuowanymi w trzech poziomych rzędach. Pod każdym obiektem napis:

— w górnym rzędzie z lewej ku prawej: Rynek, Ul. Lubelska, Widok ogólny
— w środkowym: Kościół św. Mikołaja, Pomnik, Kościół św. Józefa
— w dolnym: Poczta, Szkoła Powszechna, Dworzec oraz na środku tuż przy brzegu w dole: MIĘDZYRZEC

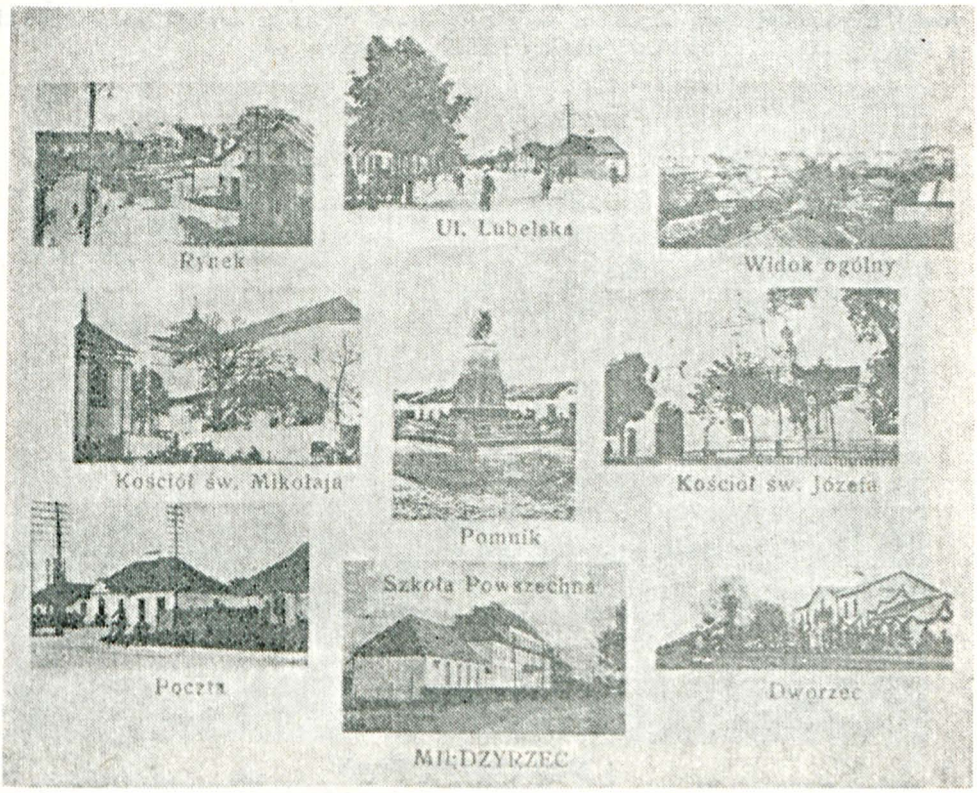
Rynek
Ul. Lubelska
Widok ogólny
Kościół św. Mikołaja
Pomnik
Kościół św. Józefa
Poczta
Szkoła Powszechna
Dworzec
MIĘDZYRZEC

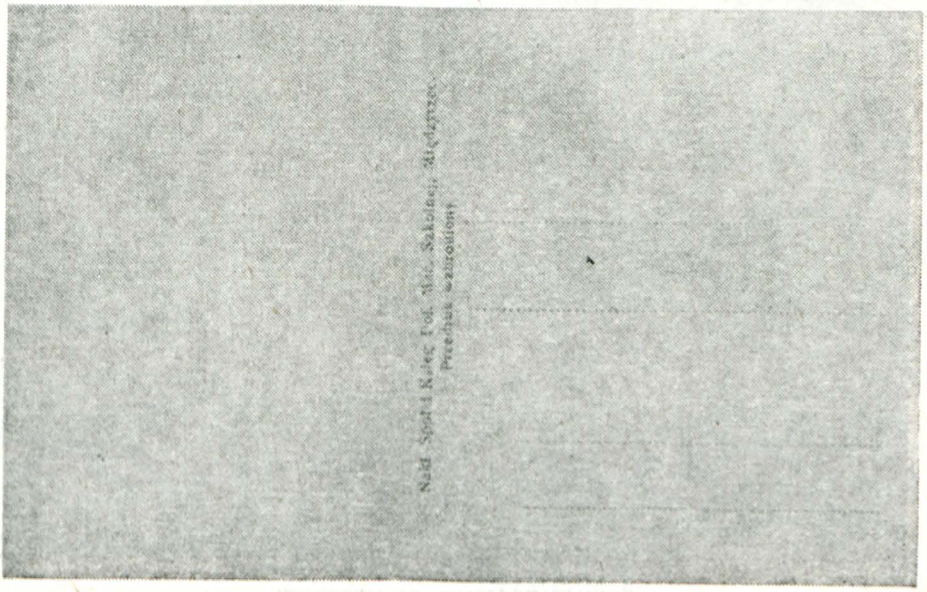

Powyższe widoki obiektów m. Międzyrzeca, stanowią w serii oddzielne pocztówki z następującymi napisami w górnej lewej części (z wyjątkiem pocztówki z Pomnikiem, gdzie napis umieszczony został w dole).

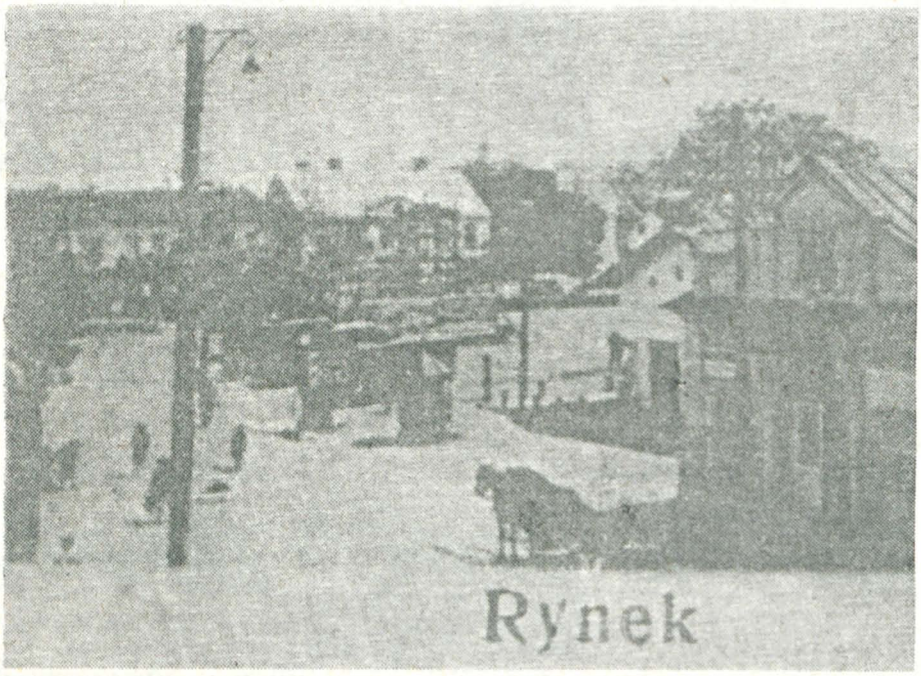

4. MIĘDZYRZEC. Rynek.

5. MIĘDZYRZEC. Ul. Lubelska.

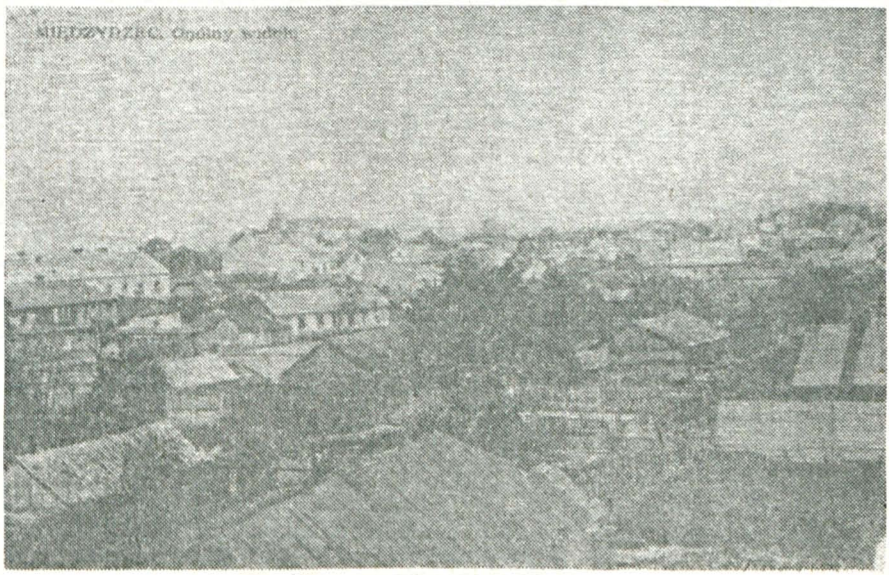

6. MIĘDZYRZEC. Ogólny widok.

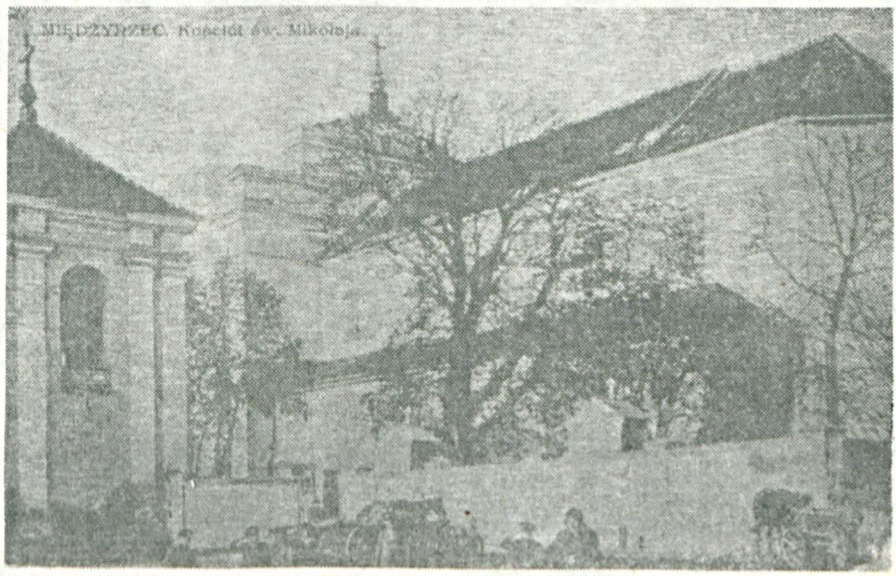

7. MIĘDZYRZEC. Kościół św. Mikołaja.

8. MIĘDZYRZEC. Pomnik poległych 16/XI.1918 r.

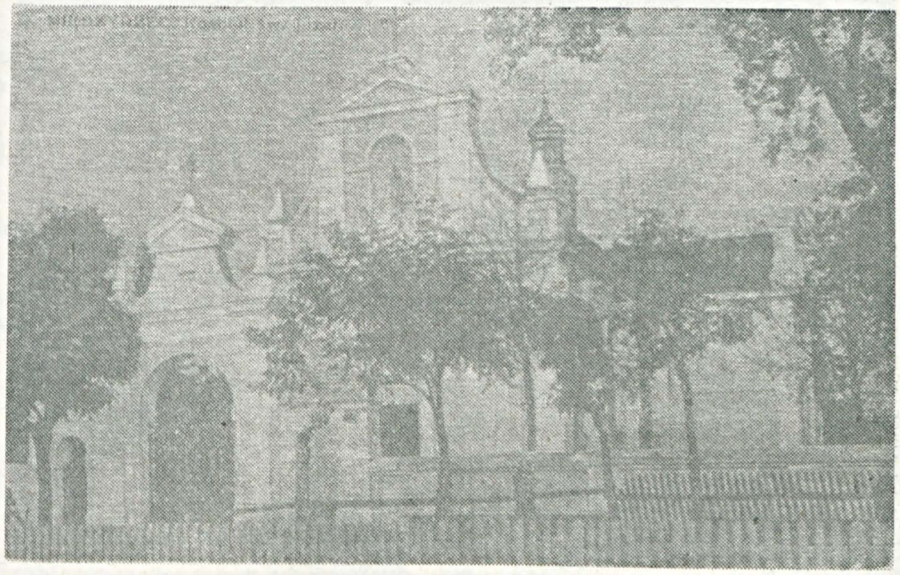

9. MIĘDZYRZEC. Kościół św. Józefa.

10. MIĘDZYRZEC. Poczta.

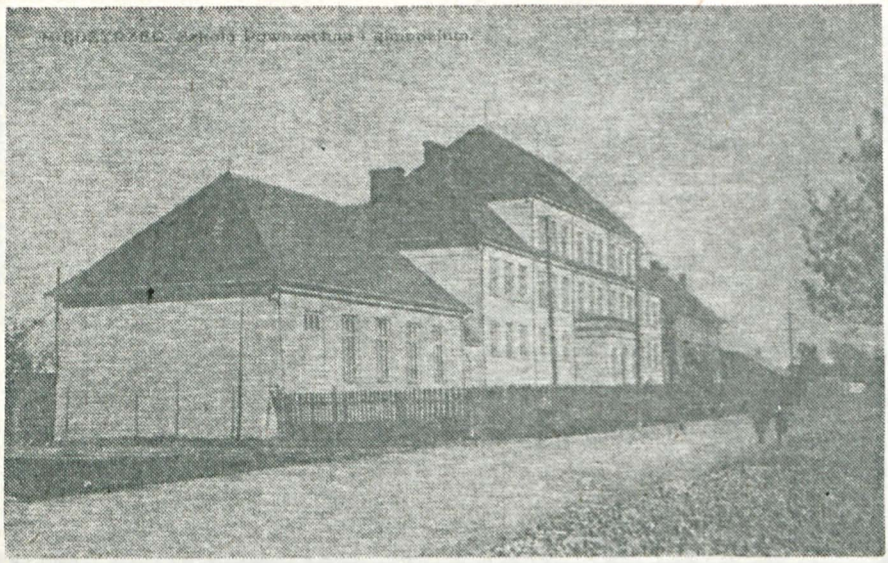

11. MIĘDZYRZEC. Szkoła Powszechna i gimnazjum.

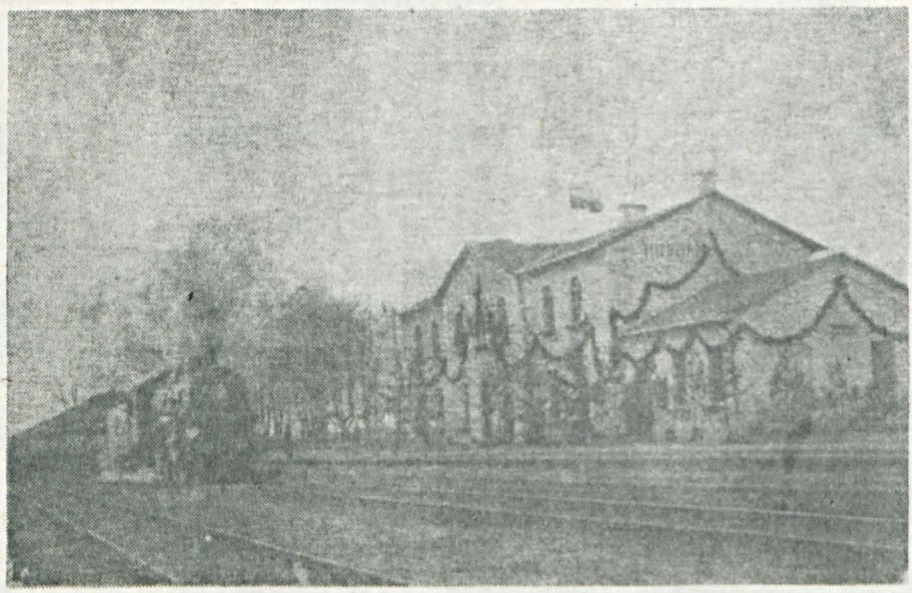

12. MIĘDZYRZEC. DWORZEC.

Pocztówki z widokami ważniejszych obiektów m. Międzyrzeca, wykonane przez fotografa Ch. Kronharca w latach 1930—1939.

Format 138 × 87 mm, czarnobiała.

13. s.a. W górze w środku napis: CARTE POSTALE pod nim pozioma krótka linia. Na przepołowieniu gruba linia oraz na prawej połówce w dole pozioma linia na wpisanie adresata.

s.il. Widok ul. Warszawskiej. W prawym dolnym rogu odręczny napis: Ul. Warszawska/Międzyrzec.

14. s.a. Na przepołowieniu linia ciągła. Na prawej połówce cztery poziome linie na wpisanie adresata.

s.il. Front kościoła p.w. św. Józefa Oblubieńca NMP z bramą wejściową od strony Rynku. W prawym dolnym rogu odręczny napis: Kość. Św. Józefa/Międzyrzec

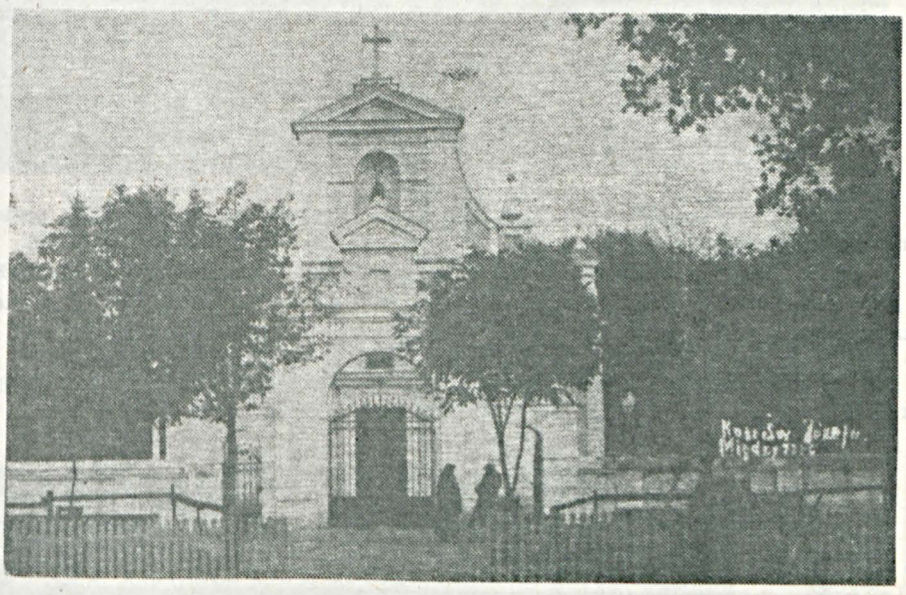

15. s.a. Na przepołowieniu linia ciągła oraz na prawej połówce w górnym prawym rogu wykropkowane miejsce na znaczek opłaty pocztowej. Niżej trzy kropkowane poziome linie ciągłe na wpisanie adresata.

s.il. Kapliczka z krzyżem oraz widok na ul. Kościuszki. W dolnym prawym rogu przy brzegu odręczny napis: Międzyrzec. Kapliczka na Stołpnie.

16. s.a. Na przepołowieniu linia ciągła oraz na prawej połówce w górnym prawym roku wykropkowane miejsce na znaczek opłaty pocztowej. Niżej trzy kropkowane poziome linie ciągłe na wpisanie adresata.

s.il. Fotografia kościoła p.w. św. Mikołaja. W dolnym prawym rogu przy brzegu odręczny napis: Międzyrzec. Kościół św. Mikołaja.

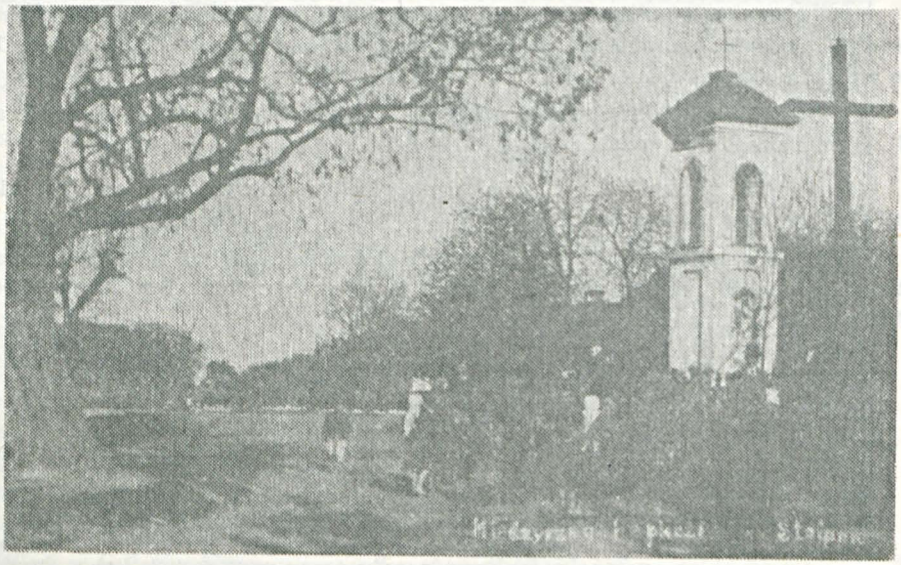

17. s.a. Na przepołowieniu linia ciągła. Na prawej połówce cztery poziome linie na wpisanie adresata.

s.il. Budynek dworca kolejowego odświętnie udekorowanego girlandami z jedliny. Na dachu dworca flaga państwowa. Od strony Łukowa wjeżdża na stację pociąg osobowy.

Uwaga: pocztówka ta jest reprodukcją z serii wydanej przez Spółkę Księgarską. Polskiej Macierzy Szkolnej w Międzyrzecu.

18. s.a. Na przepołowieniu linia ciągła. Na prawej połówce cztery poziome linie na wpisanie adresata.

s.il. Budynek szkoły miejskiej w Międzyrzecu, przy ul. Łukowskiej 11, naprzeciw kościoła p.w. św. Mikołaja.

19. s.a. Na przepołowieniu linia ciągła. Na prawej połówce cztery poziome linie na wpisanie adresata.

s.il. Budynek Szkoły Powszechnej i gimnazjum w Międzyrzecu przy ul. Warszawskiej. Odręczny napis: Międzyrzec. Szkoła Powszechna.

Uwaga: pocztówka ta jest reprodukcją z serii wydanej przez Spółkę Księgarską. Polskiej Macierzy Szkolnej w Międzyrzecu.

Pocztówka wydana przez Biuro Wydawnicze „RUCH" w 1967 r. z fotografią pomnika ku czci poległych za ojczyznę.

Format 145 × 102 mm, czarnobiała.

20. s.a. Na przepołowieniu napis: BIURO WYDAWNICZE „RUCH", w górze znak firmowy „Ruchu", w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu wykropkowane miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 27-1139/ZF „RUCH" (z.34.I.67) s. 1000 egz. (E-7) Cena zł 1,70 (+20 gr) na SFOS, niżej pięć poziomych kropkowanych linii ciągłych na wpisanie adresata w tym linia na wpisanie miejscowości — podwójna).

Na lewej połówce w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI (Pomnik ku czci poległych w latach 1939—1945) fot. Z. Małek.

s.il. Pomnik z ogrodzeniem.

Nakład wznowiono:

20a — w 1971 r. oraz umieszczono nowy napis w miejscu wykropkowanym na znaczek opłaty pocztowej następującej treści: 27-1139 (Foto „Ruch") z. 149.I.71) n. 1000 egz. (K-30) Cena zł 1,70 (+20 gr) na SFBSiI oraz na lewej połówce w górze nowy napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI Pomnik ku czci poległych za ojczyznę) fot. Z. Małek

20b. — w 1974 r. oraz umieszczono nowy napis w miejscu przeznaczonym na znaczek opłaty pocztowej następującej treści: 27-1139 (14.I.74) 1000 egz. (ZF Ruda Śl.) Cena zł 1,70 (+20 gr) na NFOZ oraz na przepołowieniu: BIURO WYDAWNICZO-PROPAGANDOWE i na lewej połówce w górze jak poz. 20a.

20c. — w 1974 r. oraz umieszczono nowy napis w miejscu przeznaczonym na znaczek opłaty pocztowej następującej treści: 27-1139 / III-3-200/III/74 / 2000 egz. / 8 / ZF Ruda Śl. / Cena zł 1,70 (+ 20 gr) na NFOZ oraz na przepołowieniu jak poz. 20b.

Pocztówka wydana przez Biuro Wydawniczo-Programowe RSW Prasa, Książka, Ruch w 1973 r. Fotografia placu gen. Karola Świerczewskiego.

Format 148 × 104 mm, barwna.

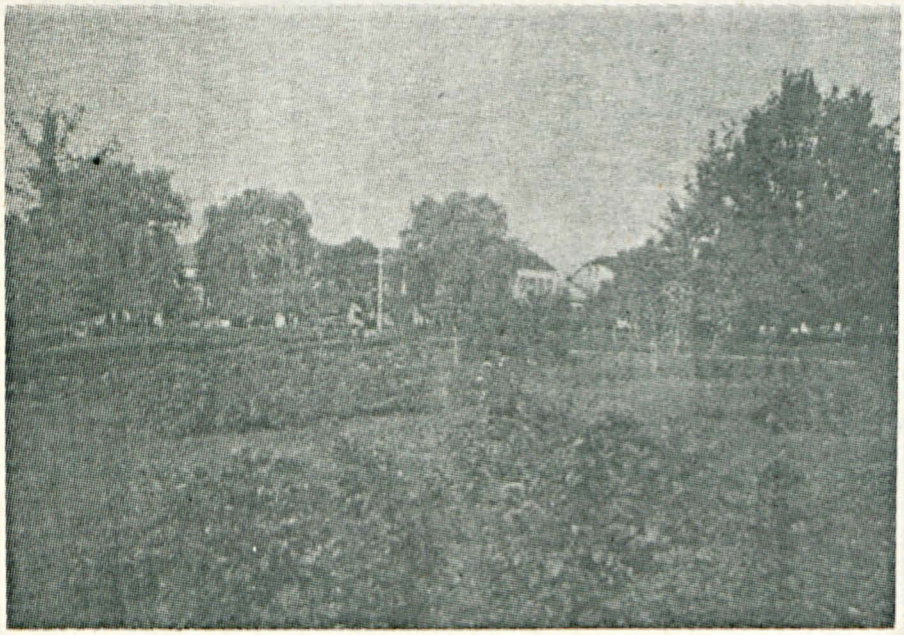

21. s.a. Na przepołowieniu napis: BIURO WYDAWNICZO-PROPAGANDOWE, w górze znak firmy RSW „Prasa" w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczono linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 27-2168 / III / 73 / 10.000 egz. / Zakł. offset. / Z.3313 R 46 / VII-220/72 / Cena zł 1,50 / + 20 gr / na NFOZ. Niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną, grubszą linią napis, z lewej strony: „ozn. kod." i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Plac gen. Karola Świerczewskiego / fot. K. Jabłoński.

s.il. Plac gen. Karola Świerczewskiego.

Pocztówka wydana przez Biuro Wydawnicze „RUCH" w 1973 r. Fotografia południowej części placu gen. Karola Świerczewskiego.

Format 148 × 104 mm, czarno-biała.

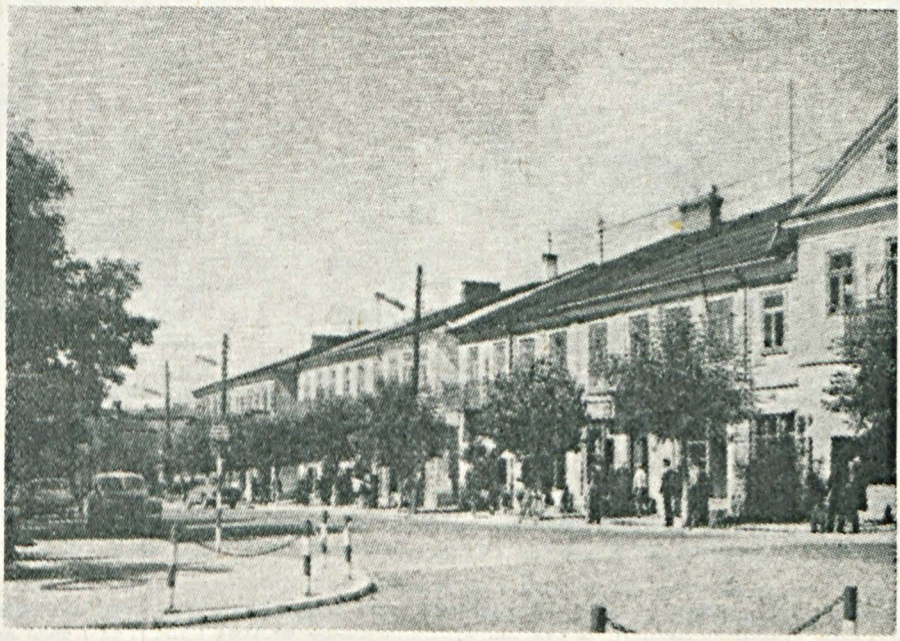

22. s.a. Na przepołowieniu napis: BIURO WYDAWNICZE „RUCH", w górze znak firmowy „Ruchu", w dole, poziomo napis: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu wykropkowane miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 27-1893 / Foto „Ruch" / z.43 I 73 / / n. 1000 egz. / A-25 / Cena zł 1,70 / + 20 gr / na NFOZ, niżej pięć linii poziomych / cztery kropkowane i jedna grubsza ciągła / na wpisanie adresata.

Na lewej połówce w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Fragment placu / gen. Karola Świerczewskiego / fot. J. Korpal.

s.il. Fragment placu gen. Karola Świerczewskiego.

Nakład wznowiono:

22a. — w 1974 r. oraz umieszczono nowy napis w miejscu przeznaczonym na znaczek opłaty pocztowej następującej treści: 27-1893 / 105 II 74 / 3000 egz. / W-8 / / ZF Ruda Śl. / Cena zł 1,70 / + 20 gr / na NFOZ, oraz na przepołowieniu: BIURO WYDAWNICZO-PROPAGANDOWE i w górze znak firmowy RSW „Prasa".

Pocztówka wydana przez Biuro Wydawniczo-Propagandowe RSW Prasa, Książka, Ruch w 1974 r. Fotografia ulicy Warszawskiej.

Format 149 × 103 mm, czarno-biała.

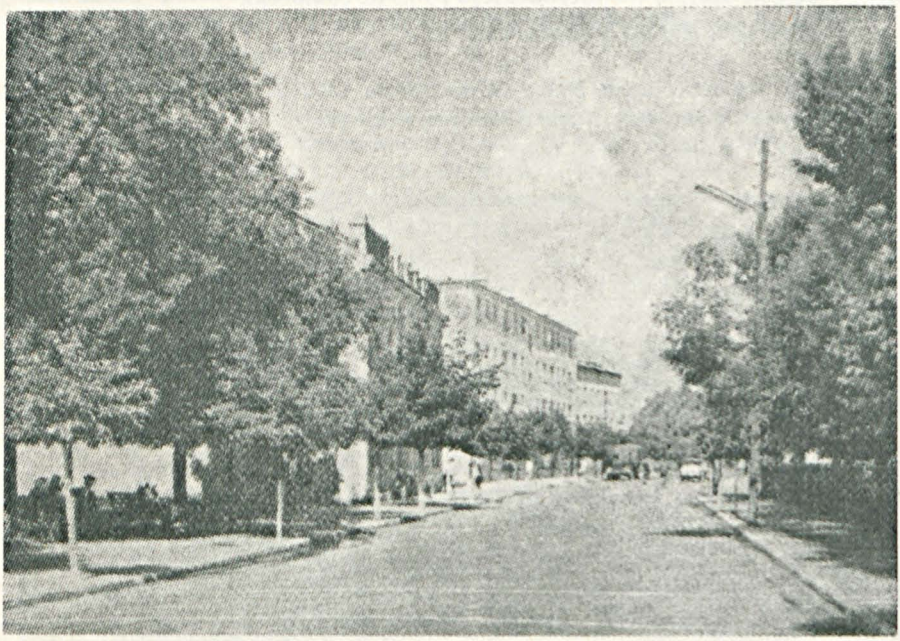

23. s.a. Na przepołowieniu napis: BIURO WYDAWNICZO-PROPAGANDOWE, w górze znak firmowy RSW „Prasa", w dole poziomo napis: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 27-1895 / 105 II 74 / 2000 egz. / W-8 / ZF Ruda Śl. / Cena zł 1,70 / + 20 gr / na NFOZ, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną grubszą linią napis: z lewej strony: „ozn. kod." i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Ulica Warszawska / fot. J. Korpal.

s.il. Ulica Warszawska.

Nakład wznowiono:

23a. — w 1974 r. oraz umieszczono nowy napis w miejscu przeznaczonym na znaczek opłaty pocztowej następującej treści: 27-1895 / III-3-200/III/74 / 2000 egz. / W-8 / ZF Ruda Śl. / Cena zł 1,70 / + 20 gr / na NFOZ.

Uwaga: znane pocztówki z podłużnym stemplem kauczukowym „cena 0,50" odciśniętym w miejscu oznaczonym: + 20 gr".

Pocztówka wydana przez Biuro Wydawniczo-Propagandowe SRW Prasa, Książka, Ruch w 1974 r. Fotografia osiedla mieszkaniowego.

Format 149 × 104 mm, czarno-biała.

24. s.a. Na przepołowieniu napis: BIURO WYDAWNICZO-PROPAGANDOWE, w górze znak firmowy RSW „Prasa", w dole poziomo napis: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 27-1894 / III-3-200/III/74 / / 2000 egz. / W-8 / ZF Ruda Śl. / Cena zł 1,70 / + 20 gr / na NFOZ, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod linią dolną grubszą napis: z lewej strony: „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI (Osiedle mieszkaniowe) fot. J. Korpal.

s.il. Osiedle mieszkaniowe.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1974 r. Fotografia budynku Zespołu Szkół Zawodowych.

Format 148 × 105 mm, barwna.

25. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa", oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

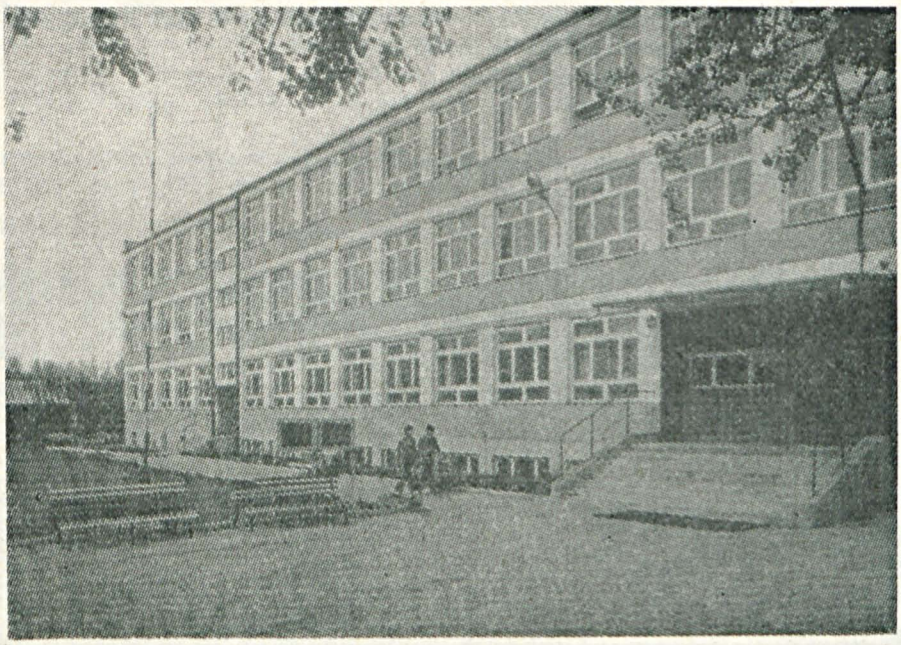

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 27-2380 / 10 000 egz. / / W-7 / F-39 / Fotoizdat / Bulgaria / II-3/128/74/B / Cena zł 3,—, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod linią dolną grubszą napis: z lewej strony: „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Zespół Szkół / Zawodowych / fot. A. Voellnagel.

s.il. Front budynku Zespołu Szkół Zawodowych.

Nakład wznowiono:

25a — w 1976 r. oraz umieszczono nowy napis w miejscu przeznaczonym na znaczek opłaty pocztowej następującej treści 27-2380 / II / 10 000 egz. / J82 / F 34/ Fotoizdat / Bulgaria / II-3 / 1724/76/B / Cena zł 3,—.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1975 r. Fotografia osiedla mieszkaniowego przy ul. Nadbrzeżnej, siedziby Urzędu Miejskiego i osiedla mieszkaniowego przy ul. Szkolnej.

Format 147 × 107 mm, barwna.

26. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-Z-3 / 20 000 egz. / Zakł. Offset. / Z.6753 B/22 / II-3/22171/75 / Cena zł 4,30 / + 20 gr / na NFOZ, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną grubszą linią napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI (Osiedle mieszkaniowe przy ulicy Nadbrzeżnej) Siedziba Urzędu Miejskiego. Osiedle mieszkaniowe przy ulicy Szkolnej. / fot. J. Tymiński — KAW.

s.il. W środku pocztówki duży napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI, w górnej połowie z lewej strony fotografia osiedla mieszkaniowego przy ul. Nadbrzeżnej, z prawej budynku Urzędu Miejskiego, a w dole osiedla mieszkaniowego przy ul. Szkolnej.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1976 r. Fotografia osiedla mieszkaniowego.

Format 149 × 105 mm, barwna.

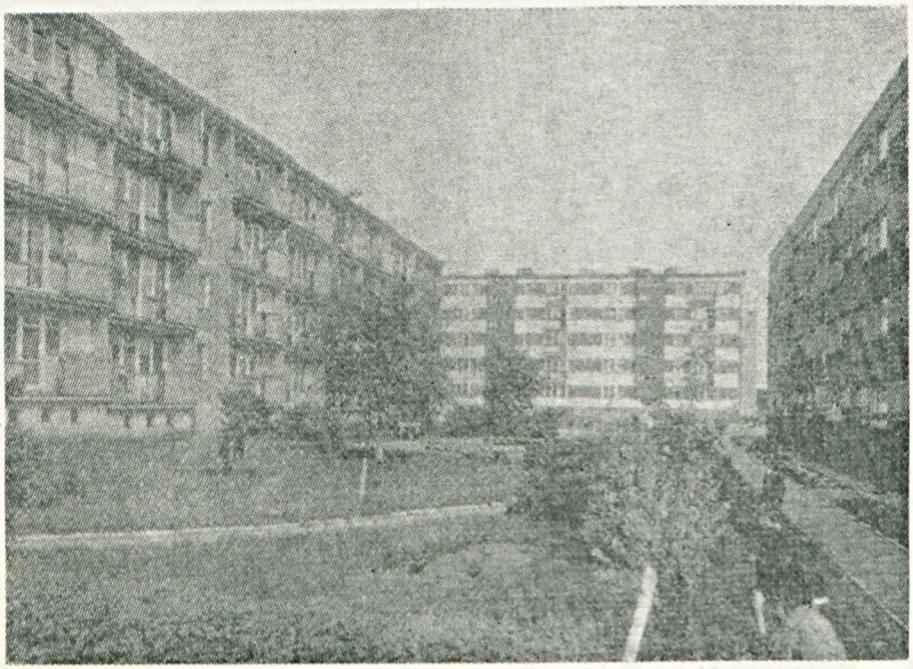

27. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 27-2381 / II / 10 000 egz. / / J 82 / F 34 / Fotoizdat / Bulgaria / II-3 / 1724/76 / B / Cena zł 3,—, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną grubszą linią napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI (Osiedle mieszkaniowe) fot. A. Voellnagel.

s.il. Fotografia budynków osiedla mieszkaniowego.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1976 r. Fotografia — proszkowni mleka w Łosicach, skweru miejskiego w Międzyrzecu Podlaskim, osiedla mieszkaniowego w Parczewie, osiedla mieszkaniowego w Białej Podlaskiej, pałacu z XVII w. w Czemiernikach, pałacu późnobarokowego w Radzyniu Podlaskim i mapy województwa bialskopodlaskiego.

Format 181 × 132 mm, barwna.

28. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-Z-10 / I / 10 000 egz. / / II-3/371/76 / Zakł. Offset. / Z.9443 S-57 / Cena zł 5,80 / + 20 gr / na NFOZ. Nad nim napis: Opłata jak na list. Niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną linią grubszą napis: z lewej strony „ozn. kod" / i z prawej „poczta".

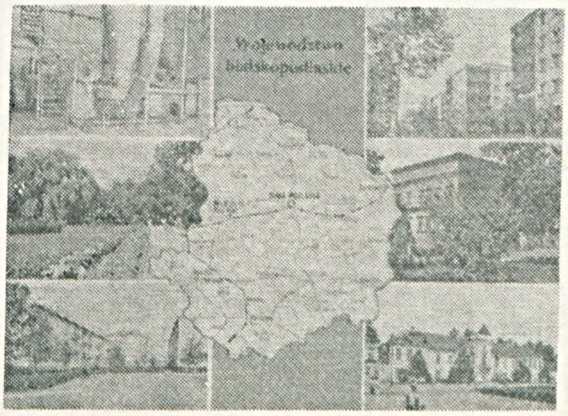

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: WOJEWÓDZTWO BIALSKOPODLASKIE / Obszar 5,4 tys. km², 7 miast i 33 gminy, 285 tys. / mieszkańców. Charakter rolniczo-przemysłowy. / Region rozwiniętej hodowli. Słynna stadnina koni / arabskich w Janowie Podlaskim. Produkcja przemysłowa / skupiona głównie w stolicy województwa. Bialskie Zakłady Przemysłu Drzewnego. Podlaskie Zakłady / Metalowe. Bialskie Fabryki Mebli. Zakłady Przemysłu / Wełnianego „Biawena".

Na zdjęciach: Łosice — Proszkownia Mleka. Międzyrzec / — skwer miejski. Parczew — osiedle mieszkaniowe. / Biała Podlaska — osiedle mieszkaniowe. Czemierniki — / pałac z XVII, XIX wieku — obecnie Dom Dziecka. Radzyń / Podlaski — późnobarokowy pałac. / fot. A. Araszkiewicz — KAW, A. Johann i A. Zborski / / A. Voellnagel / mapa PPWK.

s.il. Pocztówka podzielona na trzy pionowe płaszczyzny. W środkowej w centrum mapa województwa bialskopodlaskiego, nad nią napis: Województwo / bialskopodlaskie. W lewej fotografie proszkowni mleka w Łosicach, skweru miejskiego w Międzyrzecu Podlaskim i osiedla mieszkaniowego w Parczewie oraz w prawej osiedla mieszkaniowego w Białej Podlaskiej, pałacu z XVII, XIX wieku — obecnie Dom Dziecka w Czemiernikach i późnobarokowy pałac w Radzyniu Podlaskim.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1979 r. Fotografia osiedla mieszkaniowego.

Format 148 × 103 mm, barwna.

29. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-179 / I / 10 000 egz. / / II-3 / 2814 / 79 / Zakł. Offset. / Z. 1011 0-13 / Cena zł 2,80 / + 20 gr / na NFOZ, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną linią grubszą napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC / Osiedle mieszkaniowe / fot. Z. Zugaj.

s.il. Fotografia budynków osiedla mieszkaniowego.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1979 r. Fotografia osiedla mieszkaniowego.

Format 148 × 105 mm, barwna.

30. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-181 / I / 10 000 egz. / / II-3 / 2814 / 79 / Zakł. Offset. / Z. 1011 0-13 · Cena zł 2,80 / + 20 gr / na NFOZ, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną grubszą linią napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC / Osiedle mieszkaniowe / fot. Z. Zugaj.

s.il. Fotografia budynków osiedla mieszkaniowego.

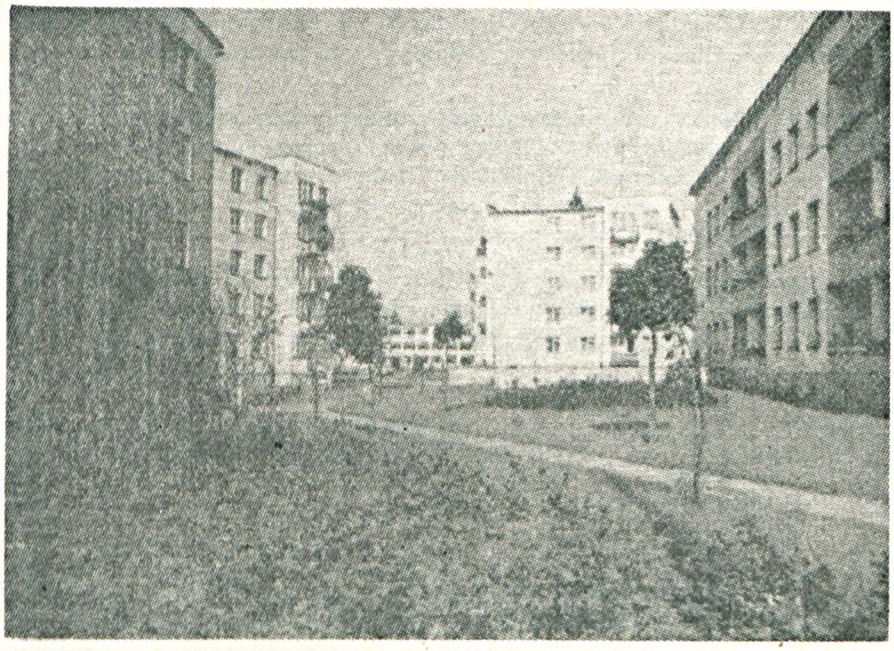

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1980 r. Fotografia siedziby władz miejskich.

Format 148 × 105 mm, barwna.

31. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-47 / I / 10 000 egz. / / II-3 / 2191 / 80 / Zakł. Offset. / Z. 1184 L-71 / Cena zł 2,80 / + 20 gr / na NFOZ, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną linią grubszą napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Siedziba władz miejskich / fot. A. Johann i A. Zborski.

s.il. Fotografia frontu budynku władz miejskich.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1980 r. Fotografia placu gen. Karola Świerczewskiego, siedziby władz miejskich i fragmentu miasta.

Format 148 × 105 mm, barwna.

32. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-Z-27 / I / 10 000 egz. / / II-3 / 1889/80 / Zakł. Offset. / Z. 1311 L-71 / Cena zł 9,80 / + 20 gr / na NFOZ, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną linią grubszą napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Plac gen. Karola Świerczewskiego. Siedziba władz miejskich. Fragment miasta. / fot. A. Johann i A. Zborski.

s.il. Pocztówka podzielona na trzy części, w pierwszej lewej — fotografia środka placu gen. K. Świerczewskiego, w drugiej prawej górnej — front budynku władz miejskich i dolnej — fragment nowej zabudowy miasta, oraz niżej poziomo napis: Międzyrzec.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1982 r. Fotografie — skweru miejskiego, budynku Zespołu Szkół Zawodowych, osiedla mieszkaniowego i placu zabaw dla dzieci.

Format 148 × 105 mm, barwna.

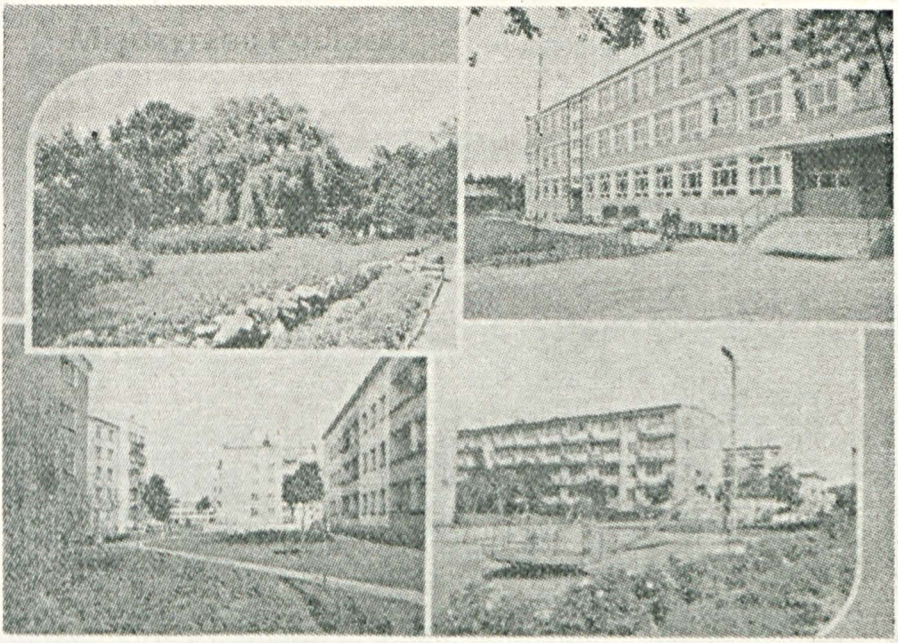

33. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-Z-32 / I / 10 000 egz. / / II-3 / 1094 / 82 / J / M-40 / Cena zł 10.—, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną linią grubszą napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Skwer miejski. Zespół Szkół Zawodowych. Osiedle mieszkaniowe. / plac zabaw dla dzieci. / fot. A. Johann i A. Zborski. / A. Voellnagel. Z. Zugaj.

s.il. Pocztówka podzielona na cztery części. W górze na lewej połówce poziomo napis: Międzyrzec Podlaski, niżej fotografia środkowej części skweru miej-

skiego (pl. gen. K. Świerczewskiego), obok w górze fotografia budynku Zespołu Szkół Zawodowych. Poniżej z lewej strony fotografia budynków osiedla mieszkaniowego i z prawej plac zabaw dla dzieci.

Nakład wznowiono:

33a. — w 1985 r. oraz umieszczono nowy napis w miejscu przeznaczonym na znaczek opłaty pocztowej następującej treści: 1-Z-32 / II / 20 000 egz. / II-3 / 1170 / / 85 / Zakł. Offset. / Z.6181 P.100 / Cena zł 11,50 / na NFOZ, a także na lewej połówce napis na: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Skwer. Zespół Szkół Zawodowych Osiedle mieszkaniowe, / plac zabaw dla dzieci. / fot. A. Johann i A. Zborski, / / A. Voellnagel, Z. Zugaj.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1984 r. Fotografie — ulicy Lubelskiej; Osiedla mieszkaniowego; Kościoła późnobarokowego (1752—1755), przebudowanego w 1818 r. p. w. św. Mikołaja; Dawnego pałacu wzniesionego w XIX w.; i fragmentu miasta.

Format 148 × 106 mm, barwna.

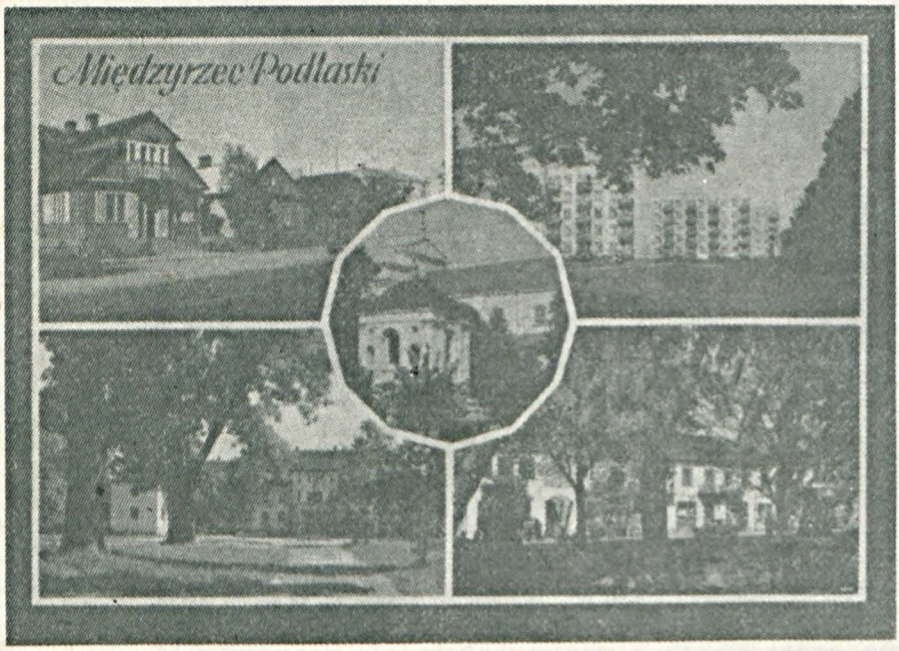

34. s.a. Na przepołowieniu napis KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-Z-37 / 1 //20 000 egz. / / Nr 110 / II-3 / 1287 / 84 / S / Cena zł 11,50 / + 50 gr / na CZMP, niżej cztery linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną linią grubszą napis: z lewej strony „ozn. kod." i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Ulica Lubelska. Osiedle mieszkaniowe. Kościół Św. Mikołaja, / późnobarokowy (1752—1755), przebudowany w 1818 r. Dawny / pałac, wzniesiony w XIX w. całkowicie przebudowany. / Fragment miasta. / fot. L. Surowiec — KAW.

s.il. Pocztówka podzielona na cztery części. Na lewej połówce, w górze napis: Międzyrzec Podlaski na fotografii fragmentu ul. Lubelskiej, niżej pałac Potockich; na prawej połówce w górze budynki osiedla mieszkaniowego i niżej fragment centrum miasta, a w środku w wieloboku fotografia kościoła p.w. św. Mikołaja.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1985 r. Fotografia osiedla mieszkaniowego.

Format 148 × 105 mm, barwna.

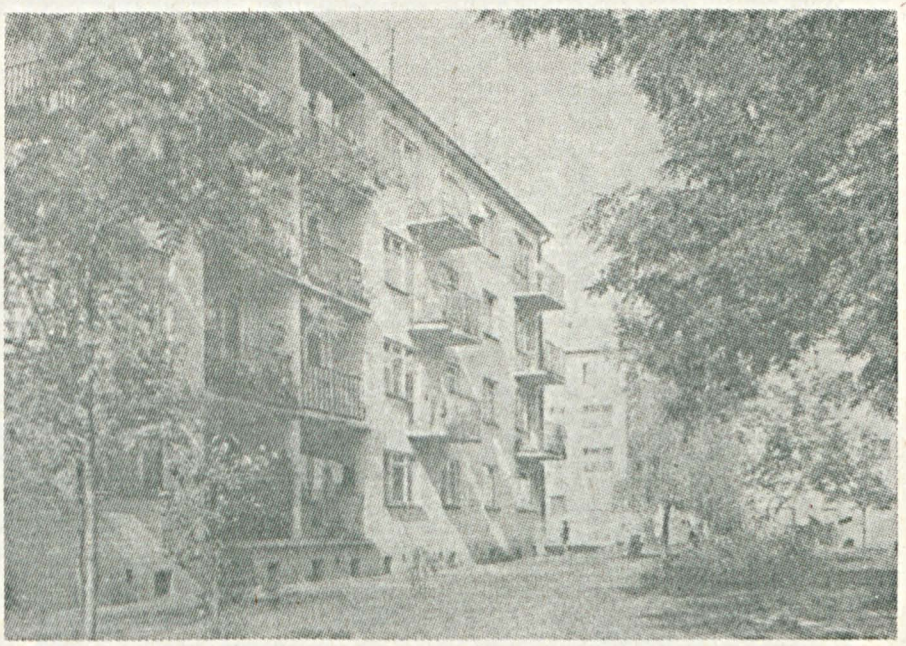

35. s.a. Na przepołowieniu napis KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole pioziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-225 / I / 10 000 egz. / / II-3 / 546 / 85 / Zakł. Offset. / Z.6161 P-100 / Cena zł 8,50 / + 50 gr / na NFOZ, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną linią grubszą napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Osiedle mieszkaniowe. / fot. L. Surowiec — KAW.

s.il. Fotografia budynków osiedla mieszkaniowego.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1985 r. Fotografia kościoła p. w. św. Józefa.

Format 148 × 105 mm, barwna.

36. s.a. Na przepołowieniu napis KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-229 / I / 10 000 egz. / II-3/ / 546 / 85 / Zakł. Offset. / Z. 6161 P.100 / Cena zł 8,50 / + 50 gr / na NFOZ, niżej

cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną linią grubszą napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Późnobarokowy kościół Św. Józefa, pierwotnie / neoklasyczny z l. 1782— — 1784 / fot. L. Surowiec — KAW.

s.il. Fotografia bramy wejściowej i części budynku kościoła p.w. św. Józefa.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1985 r. Fotografia kościoła p.w. św. Mikołaja z dzwonnicą.

Format 148 × 105 mm, barwna.

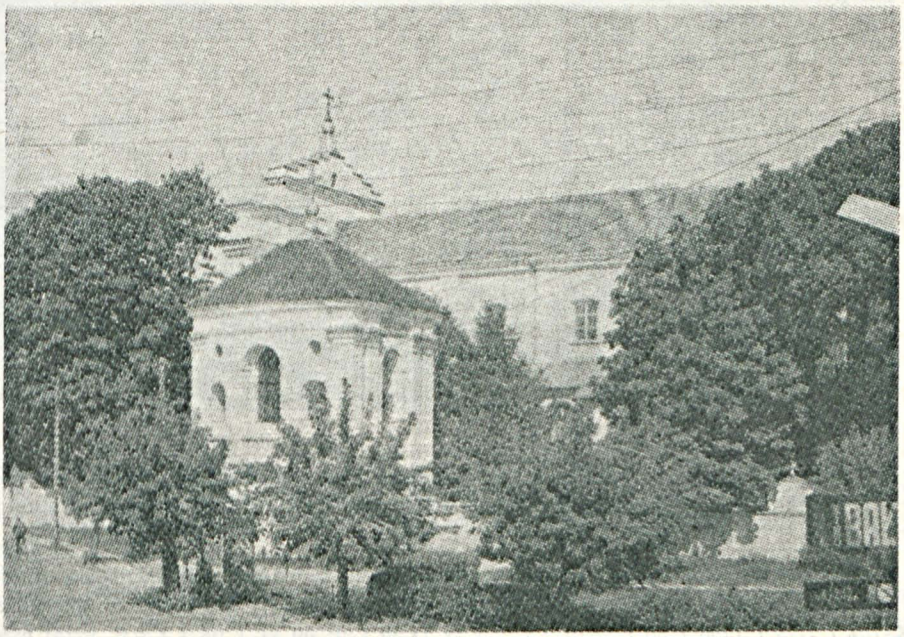

37. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-234 / I / 10 000 egz. / / II-3 / 546 / 85 / Zakł. Offset. / Z. 6161 P-100 / Cena zł 8,50 / + 50 gr / na NFOZ, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną grubszą linią napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Kościół św. Mikołaja późnobarokowy z l. 1752—55, / przebud. w 1818 r. obok dzwonnica. / fot. L. Surowiec — KAW.

s.il. Fotografia kościoła p.w. św. Mikołaja z dzwonnicą.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1986 r. Fotografia fragmentu placu im. gen. Karola Świerczewskiego.

Format 148 × 106 mm, barwna.

38. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA, w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 1-235 / I / 20 000 egz. / K-106 / II-3 / 1700 / 86 / DDR / Cena zł 11,50 / + 50 gr / na CZMP, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną grubszą linią napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Fragment placu im. Gen. Karola Świerczewskiego / fot. L. Surowiec — KAW.

s.il. Fotografia fragmentu placu gen. K. Świerczewskiego z częścią budynku Urzędu Miejskiego.

Pocztówka wydana przez Rejonowy Urząd Poczty w Białej Podlaskiej w 1993 r. Fotografia głównego budynku Urzędu Pocztowego (dawnego zajazdu poczty konnej).

Format 147 × 105 mm, barwna.

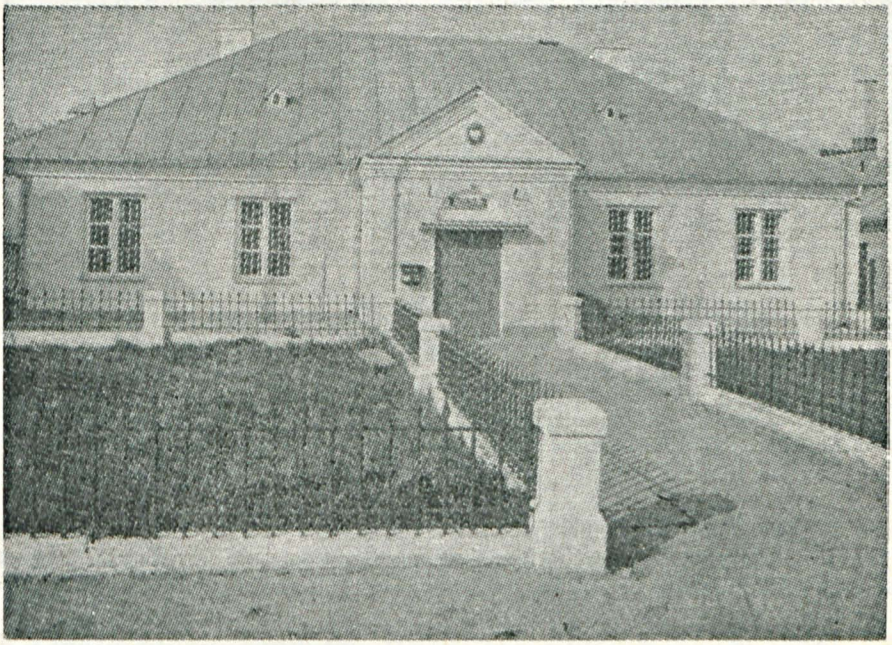

39. s.a. Na przepołowieniu napis: COPYRIGHT BY REJONOWY URZĄD POCZTY / BIAŁA PODLASKA oraz w dole poziomo AGENCJA REKLAMOWA POCZTOWA.

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną grubszą linią napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta"

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Poczta — dawny Zajazd Poczty Konnej / fot. K. Wojciewski.

s.il. Fotografia frontu głównego budynku Poczty z częścią ogrodzonego trawnika.

Pocztówka wydana przez Rejonowy Urząd Poczty w Białej Podlaskiej w 1993 r. Fotografia bramy głównej kościoła p.w. św. Józefa.

Format 148 × 105 mm, barwna.

40. s.a. Na przepołowieniu napis: COPYRIGHT BY REJONOWY URZĄD POCZTY / BIAŁA PODLASKA oraz w dole poziomo AGENCJA REKLAMA POCZTOWA.

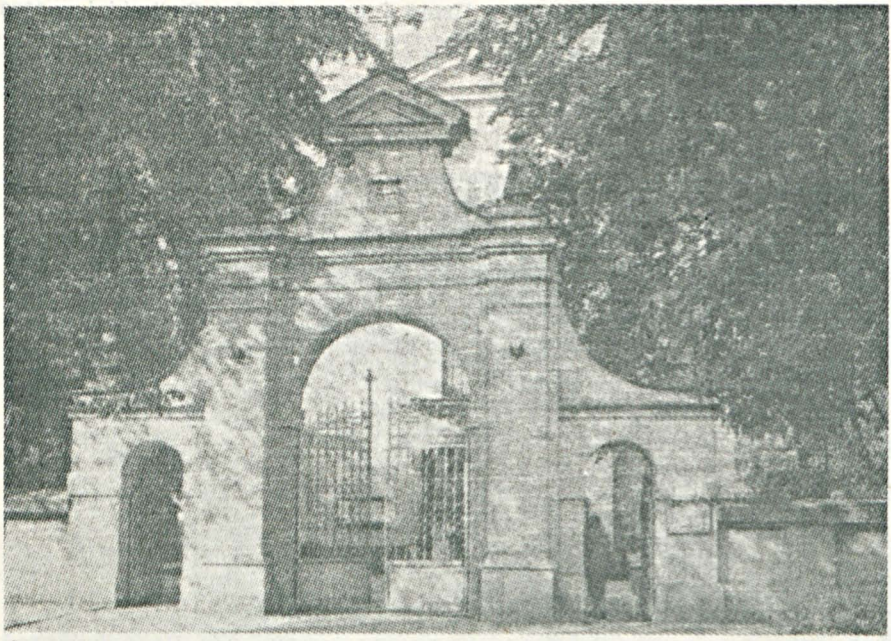

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną grubszą linią napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Kościół późnobarokowy / fot. K. Wojciewski.

s.il. Fotografia głównej bramy wejściowej i części kościoła p.w. św. Józefa.

Pocztówka wydana przez Rejonowy Urząd Poczty w Białej Podlaskiej w 1993 r. Fotografia kamienicy „Pod Filarami" w Rynku.

Format 148 × 105 mm, barwna.

41. s.a. Na przepołowieniu napis: COPYRIGHT BY REJONOWY URZĄD POCZTY / BIAŁA PODLASKA oraz w dole AGENCJA REKLAMA POCZTOWA.

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną grubszą linią napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce w górnym lewym rogu poziomo napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI / Rynek / fot. K. Wojciewski.

s.il. Fotografia frontu kamienicy „Pod Filarami" w Rynku.

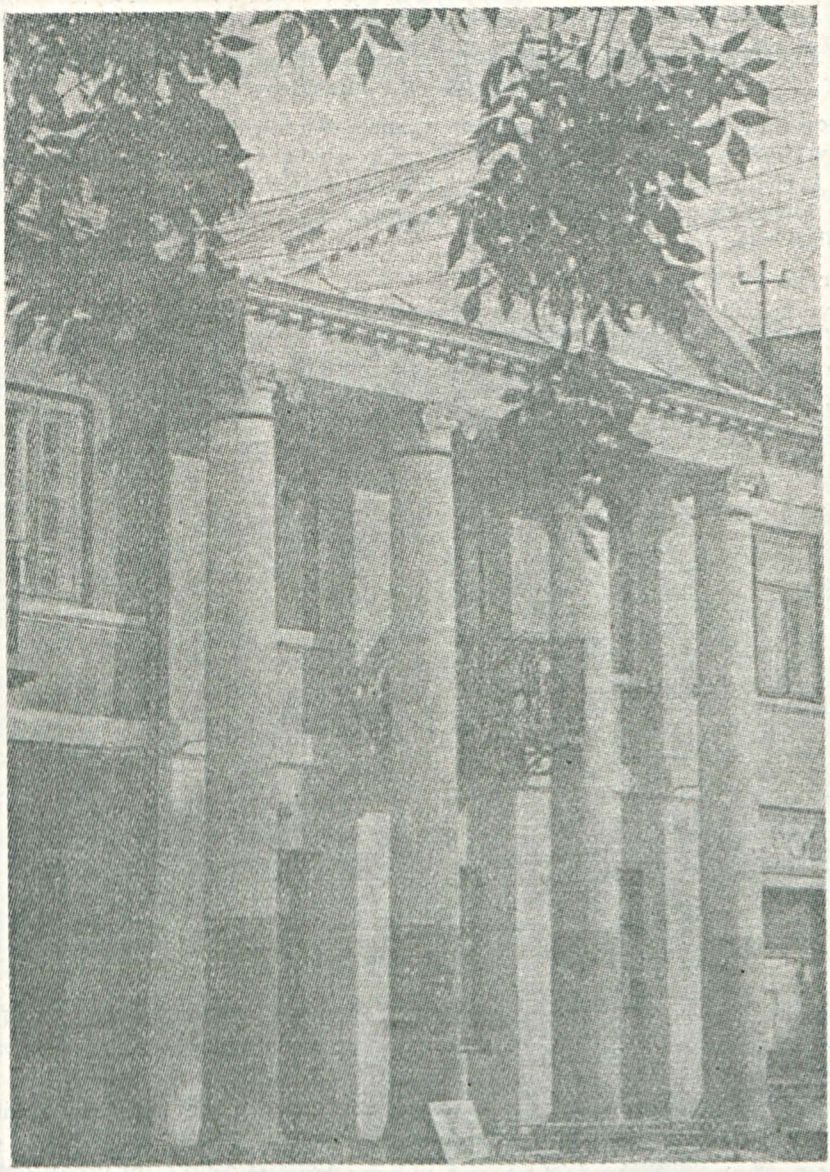

SUPLEMENT

Pocztówki innych miejscowości z oznaczeniami nazw dotyczących m. Międzyrzeca Podlaskiego

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą RSW Prasa, Książka, Ruch w 1975 r. dla m. Łukowa z fotografią osiedla mieszkaniowego, pl. Narutowicza, barokowego kołcioła z XVII w., bloków mieszkalnych oraz mapą m. Łukowa na której m.in. umieszczono ulicę Międzyrzecką prowadzącą do m. Międzyrzeca Podlaskiego.

Format 148 × 105 mm, barwna.

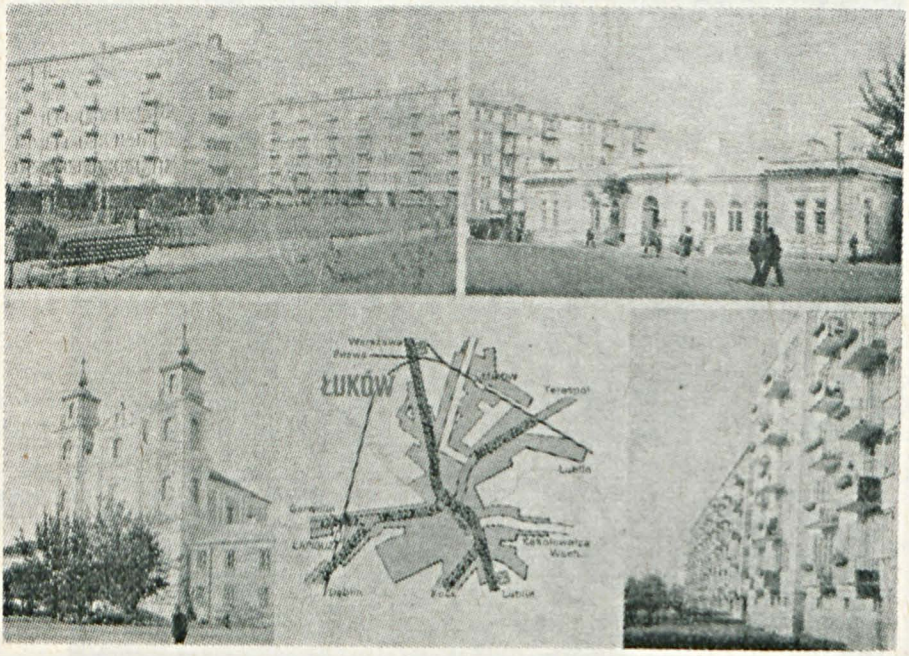

1. supl. s.a. Na przepołowieniu napis: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA w górze znak firmowy RSW „Prasa" oraz w dole poziomo: „Wszelkie prawa zastrzeżone".

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, w którym poziomo napis: 27-Z-61 / I / 10 000 egz. / / B 22 / F 18 / Fotoizdat / II-3 / 1004 / 75 / B / Cena zł 4,50, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną linią grubszą napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce, w górnym lewym rogu poziomo napis: ŁUKÓW / Osiedle mieszkaniowe. Plac Narutowicza. Barokowy / kościół z XVIII wieku. Bloki mieszkalne / fot. J. Tymiński — KAW / plan miasta PPWK.

s.il. Fotografia bloków osiedla mieszkaniowego, pl. Narutowicza, barokowego kościoła, fragmentu ściany bloków mieszkalnych i mapy m. Łukowa, na której wymieniona ulica Międzyrzecka.

Nakład wznowiono:

1a. supl. — w 1985 r. oraz umieszczono nowy napis w miejscu przeznaczonym na znaczek opłaty pocztowej następującej treści: 27-Z-61 / V / 20 000 egz. / N-110 / / II-3 / 368 / 85 / S / Cena zł 11,50 / + 50 gr / na CZMP.

Pocztówka wydana przez Krajową Agencję Wydawniczą w 1988 r. z fotografią pomnika — mauzoleum na cmentarzu więźniów obozu zagłady w Treblince na którym jeden z kamieni ma wyryty napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI.

Format 147 × 104 mm, barwna.

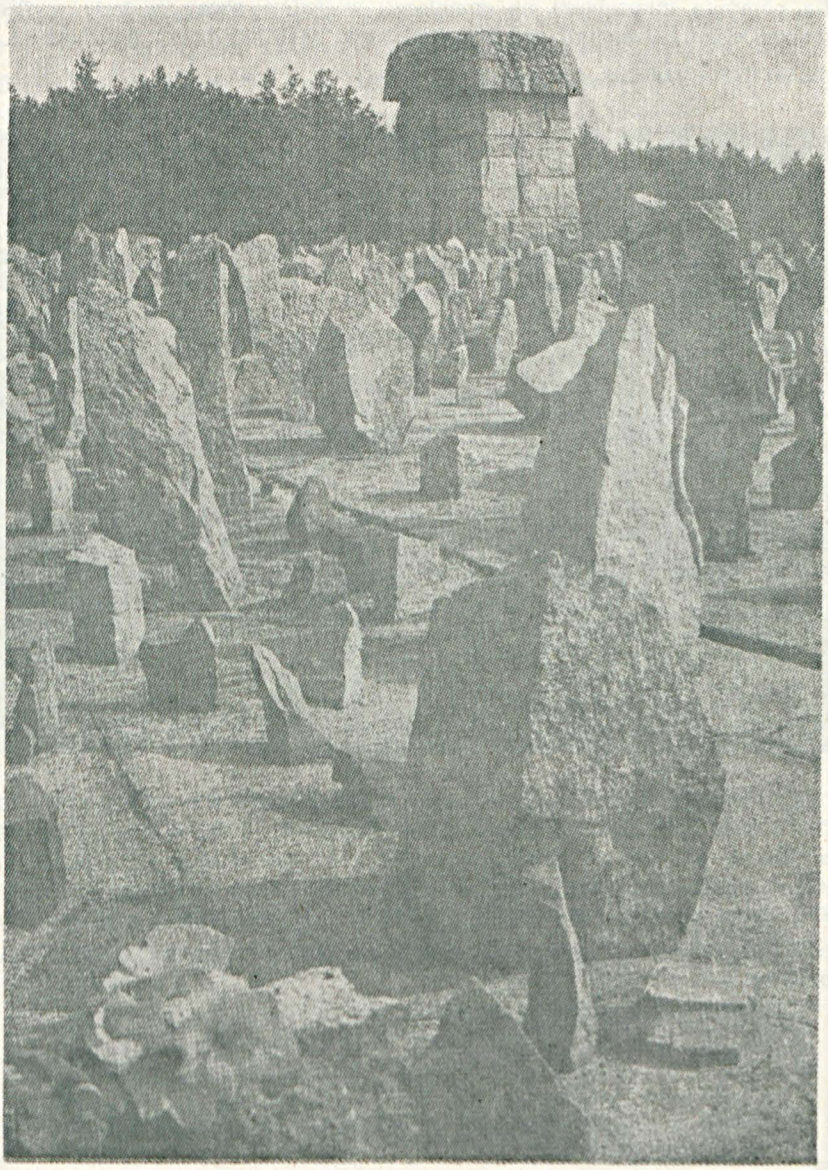

2. supl. s.a. Na lewej połówce w górze napis: TREBLINKA / Pomnik — Mauzoleum na Cmentarzu Więźniów Obozu Zagłady / 1964, proj. Adam Haupt i Franciszek Duszenko / fot. W. Stasiak — KAW, oraz w dole w środku: KRAJOWA AGENCJA WYDAWNICZA / 75-274 / II 20 000 egz. II-3 / 1044 / 88 / Zakłady Offsetowe Warszawa 1988 r. Z-8579 U-110 / Cena zł 27,50 + 50 gr na NFOZ / Wszelkie prawa zastrzeżone.

s.il. Fotografia fragmentu pomnika.

Pocztówka wydana przez Rejonowy Urząd Poczty w Siedlcach w 1993 r. z fotografią pomnika mauzoleum na cmentarzu więźniów obozu zagłady w Treblince, na którym jeden z kamieni ma wyryty napis: MIĘDZYRZEC PODLASKI.

Format 148 × 104 mm, barwna.

3. supl. s.a. Na przepołowieniu napis: COPYRIGHT BY REJONOWY URZĄD POCZTY / SIEDLCE oraz w dole poziomo AGENCJA REKLAMA POCZTOWA.

Na prawej połówce w górnym prawym rogu zaznaczone linią ciągłą miejsce na znaczek opłaty pocztowej, niżej cztery poziome linie ciągłe na wpisanie adresata. Pod dolną grubszą linią napis: z lewej strony „ozn. kod" i z prawej „poczta".

Na lewej połówce w górnym lewym rogu poziomo napis: TREBLINKA / fot. W. Wojciewski.

s.il. Fotografia fragmentu pomnika.

Wykaz skrótów

egz. — egzemplarz
fot. — fotografował
CZMP — Centrum Zdrowia Matki Polki
KAW — Krajowa Agencja Wydawnicza RSW Prasa, Książka, Ruch od 1991 r. Krajowa Agencja Wydawnicza przedsiębiorstwo państwowe
n. — nakład
NFOZ — Narodowy Fundusz Ochrony Zdrowia
ozn. kod. — oznaczenie kodowe
RSW — Robotnicza Spółdzielnia Wydawnicza Prasa, Książka, Ruch.
SFOS — Społeczny Fundusz Odbudowy Stolicy (1946—1958)
SFBSiI — Społeczny Fundusz Budowy Szkół i Internatów
s.a. — strona adresowa
s.il. — strona ilustracyjna
supl. — suplement

Emitenci pocztówek międzyrzeckich

1. Biuro Wydawnicze „RUCH" w Warszawie
2. Biuro Wydawniczo-Propagandowe RSW Prasa, Książka, Ruch w Warszawie
3. Feldbuchhandlung der Bug-Armee
4. Fotoizdat — Bułgaria (na zlecenie Krajowej Agencji Wydawniczej RSW Prasa, Książka, Ruch w Warszawie)
5. Krajowa Agencja Wydawnicza RSW Prasa, Książka, Ruch w Warszawie
6. Krajowa Agencja Wydawnicza
7. Rejonowy Urząd Poczty w Białej Podlaskiej — Agencja Reklama Pocztowa
8. Spółka Księgarska Polskiej Macieży Szkolnej w Międzyrzecu
9. Zakład Fotograficzny Ch. Kronharca w Międzyrzecu
10. Zakład Fotograficzny K. Smoleńskiego w Międzyrzecu

II. MATERIAŁY

JANUSZ NOWAK

KONSTANTY CZARTORYSKI I SPRAWA ZARZĄDU DÓBR MIĘDZYRZECKICH W LATACH 1802—1812

Zagadnienie przejęcia dóbr międzyrzeckich przez Konstantego Czartoryskiego z rąk Adama Kazimierza Czartoryskiego nie zostało do końca wyjaśnione.

Wiadomym powszechnie było, że podział schedy przez Adama Kazimierza i Izabelę Czartoryskich między poszczególne dzieci: Adama Jerzego, wspomnianego Konstantego, Marię i Zofię nastąpiło dnia 14 marca 1812 roku w Puławach [1].

Wiele faktów wskazuje jednak na to, że wpływ na wydarzenia i decyzje gospodarcze dość istotne dla Międzyrzeca miał Konstanty Czartoryski na wiele lat wcześniej przed oficjalnym podziałem majątku w 1812 roku.

Ks. Adolf Pleszczyński pisząc o Konstantym Czartoryskim, zaznaczył, że: „W roku 1802 miał sobie puszczony klucz międzyrzecki, a w r. 1812 (...) otrzymał ostatecznie te dobra na własność" [2].

W miarę porządkowania akt gospodarczych Działu Rękopisów Biblioteki Czartoryskich w Krakowie, widocznym stała się sprawa powiększenia archiwaliów międzyrzeckich. Nie był to przyrost duży o jakim może marzyć historyk, ale tych kilka nowych dokumentów poszerzyć może znajomość przedmiotu o drobne fakty historyczne.

Przy dokładnym przeglądaniu poszczególnych tomów „Rocznika Międzyrzeckiego zauważyć można, że autorzy artykułów dotyczących Konstantego Czartoryskiego i funkcjonowania dóbr międzyrzeckich w pierwszym 40-leciu XIX wieku, dostrzegając działalność młodego księcia w latach 1802—1812

---

[1] Biblioteka Czartoryskich, Kraków (dalej cyt. B. Czart.) Rkps 6010 (d. rkps Gosp. 1525) s. 171. „W schedzie drugiey dla młodszego syna naszego (...) Konstantego Czartoryskiego przeznaczaią i umieszczaią się dobra następuiące, jako to: klucz międzyrzecki teraz w Xięstwie Warszawskim i Departamencie Siedleckim sytuowany przez dawnieyszą zaś Donacyą w roku 1802 nastąpioną, temu Xięciu Konstantemu Czartoryskiemu rezygnowany(...)".

[2] Pleszczyński Adolf, Opis historyczno-statystyczny parafii międzyrzeckiej, Warszawa 1911 s. 65.

w zakresie wydawania lub aprobacji przywilejów, nie podali jednak antecedencji i przyczyn tego stanu prawnego [3].

Nikt też z badaczy na przestrzeni lat nie podał treści dokumentu na podstawie którego, Konstanty Czartoryski mógł w sposób tak bezpośredni wkraczać w kwestie istotne dla Międzyrzeca przed 1812 rokiem.

St. Jarmuł pisząc o dobrach międzyrzeckich za czasów Konstantego Czartoryskiego, wysunął wniosek, że syn księcia Adama Kazimierza zarządzał faktycznie tymi dobrami, biorąc pod uwagę fakt ustanowienia przez niego cechu mularskiego w Międzyrzeczu dnia 20 XII 1802 roku [4].

Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV (1991—92) s. 109—110; Potwierdzenie przywileju dla Żydów międzyrzeckich z 26 IX 1802 r. Rocznik Międzyrzecki t. ten sam s. 110—111; Nadanie nowych przywilejów dla szewców międzyrzeckich z 7 XII 1802 r. Kowalski Marian: Przywileje cechu szewców międzyrzeckich z 1673 i z 1787 roku (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II (1970) s. 142—143; Potwierdzenie ustanowienia cechu kowalskiego w Międzyrzecu z 17 XII 1802 r. Kowalski Marian: Przywileje międzyrzeckiego cechu kowalskiego z XVII i XVIII wieku (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V (1973) s. 207—209; Ustanowienie cechu murarskiego w Międzyrzecu z 20 XII 1802 r. Kowalski Marian: Ustanowienie cechu murarskiego w Międzyrzecu dnia 20 grudnia 1802 roku (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I (1969) s. 185—191.

W polityce rodzinnej Adama Kazimierza i Izabeli Czartoryskich, fakt takiego posunięcia wobec Konstantego nie był odosobniony. Po 1800 roku Książę-generał i jego żona skupieni byli na sprawach przywrócenia świetności Puław, odbudowania biblioteki i organizacji muzeum pamiątek narodowych w postaci Świątyni Sybilli i Domku Gotyckiego w myśl hasła „Przeszłość Przyszłości". Adam K. Czartoryski przebywał często w Sieniawie oddając sprawy klucza puławskiego, zbiorów bibliotecznych i muzealnych, szczególnie około roku 1810 synowi Adamowi J. Czartoryskiemu.

Wracając do Międzyrzeca musimy uznać, że Książę-generał po 1802 roku w zasadzie nie wystawiał żadnych przywilejów regulujących życie, czy sprawy gospodarcze w Międzyrzecu. Jedynym wyjątkiem w tym względzie może być zalecenie dane synowi Konstantemu w 1808 roku odnośnie wypuszczenia w dzierżawę Kazimierzowi Lemnickiemu staroście janowskiemu folwarku Krzewica, posesorowi i dzierżawcy dóbr Maścibrody i wsi Białka od 1798 r.

Z treści dokumentu przytoczonego niżej (Aneks 2) widać wyraźnie, że ingerencja Adama K. Czartoryskiego w sprawy Międzyrzeca była raczej dyskretna i dotyczyła w tym wypadku bardziej Lemnickiego i jak można przypuszczać, z zachowaniem wszelkich praw autonomii decyzji syna Konstantego.

Oprócz wspomnianych przywilejów i potwierdzeń dokumentów wydanych przeważnie w 1802 roku, dosyć istotny był przywilej Konstantego Czartoryskiego nadający Żydom międzyrzeckim grunt pod cmentarz przy trakcie brzeskim, ogłoszony w Puławach dnia 5 września 1810 r.[6].

---

[3] Por. Potwierdzenie przywileju dla mieszczan międzyrzeckich z 23 IX 1802 r. Jerzy Chomicki: Nieopublikowane przywileje Międzyrzeca Podlaskiego.

[4] Jarmuł Stanisław: Dobra międzyrzeckie za Konstantego Czartoryskiego (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII (1975) s. 18.

[5] B. Czart. rkps Ew. 1505.

[6] Chomicki Jerzy: Nieograniczone przywileje... oc. s. 117—118

Kluczem do wyjaśnienia tych wszystkich wątpliwości prawno-rodzinnych i kompetecyjnych było „oświadczenie" Konstantego Czartoryskiego dokonane 14 czerwca 1802 r. w Puławach w obecności świadków, potwierdzające przyjęcie od ojca Adama K. Czartoryskiego wymienionych dóbr, w tym klucza międzyrzeckiego (Aneks nr 1).

Nie znamy natomiast głównego dokumentu wydanego pod tą samą datą, a mianowicie tzw. „zapisu donacyjnego", gdzie jako wystawca występował Adam Kazimierz Czartoryski.

O „zapisie" takim wspomina w treści „oświadczenia" Konstanty Czartoryski na mocy, którego uzyskał klucz międzyrzecki.

Problem tutaj zarysowany wydaje się istotny dla wyjaśnienia funkcjonowania gospodarczych kluczy Czartoryskich i służąc wyświetleniu polityki rodu Czartoryskich w omawianym okresie, czeka na swego badacza.

Aneks Nr 1

„Ja niżey podpisany Konstanty Xiążę Czartoryski orderów Rosyiskiego Świętey Anny pierwszey Klassy y Świętego Jana Jerozolimskiego kawaler, w przytomności uproszonych przyiaciół, iako świadków tabularnych, którym ani ich sukcessorom podpisy te szkodzić nie mogą, tym moim dobrowolnym, rewersalnym i assekuracyinym Zapisem Jaśnie Oświeconemu Xiążęciu Jegomości Adamowi na Klewaniu i Żukowie Czartoryskiemu, Generałowi Artyleryi Woysk Jego Cesarsko-Królewskiey Apostolskiey Mości Oycu y Dobrodzieiowi moiemu danym, y służącym zeznawam.
Iż gdy tenże Jaśnie Oświecony Xiążę Jmć Adam Czartoryski, Oyciec y Dobrodziey moy, powodowany Oycowskim dla mnie syna względami, końcem zapewnienia moich dochodów, dobra swoie dziedziczne, Klucz Międzyrzecki, w Gallicyi Zachodniey (sic) w cyrkułach Bialskim y Radzyńskim leżące, z pod wieczystego Prawa swoiego y własności wyłączyć, y za osobnym Zapisem Donacyinym w dacie dzisieyszey sporządzonym, mnie Synowi oddać łaskawie raczył. Ja przeto zeznawaiący, dar ten oycowski, z tą przyimuiąc wdzięcznością do iakiey tylko urodzony affekt synowski pobudzać może, żebym wzaiemnie z moiey strony interessom Jaśnie Oświeconego Xiążęcia Jmci Oyca y Dobrodzieia moiego, nie ubliżał tey dogodności, którą zawsze z dobrem Jego łączyć winien iestem, oświadczam y zapewniam nayuroczyściey, iż z intrat dóbr rzeczonych Klucza Międzyrzeckiego, po potrąceniu złotych polskich sto tysięcy na coroczny dla mnie dochód z łaski (...) Oyca przeznaczonych, iako też po odtrąceniu podatków monarchicznych, wyderkaffów duchownych, opłat gracyalistów w tych dobrach, nie mniey officyalistów mieyscowych, y innych wydatków gruntowych (co wszystko według osobney Tabelli ja sam iako teraźnieyszy wyrażonych dóbr dziedzic zastępować y zaspokaiać obowiązany będę), resztuią od tychże intrat pozostałe y wyrachowane quantum, to iest złotych polskich sześćdziesiąt tysięcy do Kassy (...) Oyca y Dobrodzieia moiego, za kwitami moc do odbierania maiącego corocznie z góry w dniu dwudziestym czwartym miesiąca czerwca, poczynaiąc od roku teraźnieyszego tysiącznego osiemsetnego drugiego punktualnie, y bez spóźnienia, aż do naydłuższych day Boże dni życia (...) nayukochańszego Oyca y Dobrodzieia moiego wnosić obowiązany będę, tak ja sam iako teży suksessorowie moi, a to pod wolną rehabicyą tych dóbr, y z nich wolnym wyborem intrat summie iak

wyżey do skarbu (...) Oyca moiego corocznie zaręczoney odpowiadaiących. W przypadku dopełnionego z strony moiey zawodu, na skutek czego y pewność dotrzymania ninieyszego obowiązku oraz za Hypoteką powyższey summy do skarbu (...) Oyćca y Dobrodzieia moiego wnosi y opłacać się corocznie maiący, też same dobra Klucz Międzyrzecki, y z nich intraty poddaię y zapisuię.

Nad to, ponieważ przez donacyą powyższą dobra rzeczone Klucz Międzyrzecki, za tymczasowy tylko udział maiątku z łaski (...) Oyca y Dobrodzieia mam sobie offiarowany oświadczam przeto, y tak za siebie, iako y za moich sukcessorów nayuroczyściey zaręczam, iż też dobra Klucz Międzyrzecki przy następnym dziale do ogólney massy fortuny, w swym istotnym walorze porachowane y włączone być powinny, a ieżeliby tymże działem wybór rzeczonego Klucza Międzyrzeckiego, bądź bratu moiemu, bądź któreykolwiek z sióstr moich przeznaczony został, ja od donacyi teraz mnie na dobra rzeczone służącey odstąpić obowiązany będę. Dopóki więc tenże przyszły ogólny dział nie nastąpi, dopóty ja Konstanty Xiążę Czartoryski wraz z sukcessorami moiemi rzeczonego Klucza Międzyrzeckiego, y jego przyległości, pod żadnym tytułem w obce ręce alienować, y komukolwiek bądź odprzedawać nie będę mocen. — Co wszystko ninieyszym rewersalnym y assekuracyinym zapisem ziścić y dotrzymać wręczaiąc, forum competens in casu renitentae temu moiemu opisowi, tak dla siebie, iako i moich sukcessorów do odpowiedzi naznaczam, y tenże dokument dla większey mocy y pewności przy uproszonych przyiaciołach iako świadkach, oraz przy zwykłey pieczęci moiey podpisuię ręką własną y w potrzebie do Ksiąg Urzędowych zapisać czyli intabulować pozwalam. Działo się w Puławach dnia czternastego miesiąca czerwca roku tysiącznego ośmsetnego drugiego.

Konstanty X. Czartoryski

(obok pieczęć z czerwonego laku)

Jako uproszony świadek podpisuię się

Józef Orłowski

(pieczęć z czerwonego laku)

Jako uproszony świadek podpisuię

Tadeusz Zaleski

(pieczęć z czerwonego laku)

---

* Bibl. Czartoryskich, Kraków, rkps. Ew. 1505, oryg. s. 4. (Na odwrocie dokumentu ręką Adama K. Czartoryskiego: „Rewers syna mego Konstantego").

Aneks Nr 2

[Zalecenie Adama Kazimierza Czartoryskiego dla syna Konstantego o wypuszczeniu w dzierżawę folwarku Krzewica Kazimierzowi Lemnickiemu staroście janowskiemu. Puławy 10 VI 1808 r.]

(Kopia uwierzytelniona podpisem Feliksa Bernatowicza)

„Przychylaiąc się do przełożeń mi uczynionych, y oświadczeń Syna mego JO. Xięcia Jmci Konstantego Czartoryskiego obliguię Go, aby folwark Krzewice (sic) do klucza Międzyrzeckiego należący puścił w dzierżawną possessyą W. Jmc Panu (Kazimierzowi) Lemnickiemu staroście janowskiemu, a to od Ś. Jana roku bieżącego 1808, któremu z mojej strony chcąc okazać też same względy, jakich doznawał ode mnie przy possessyi folwarku Maścibrodzkiego, summę zł. polskich pięć tysięcy (...), na dopłatę do teyże possessyi rokrocznie dla niego przeznaczam, y takową, aby z summy ogólney, przez syna mego do Kassy mojej opłacaney rokrocznie do dalszey woli y dyspozycyi mojey była potrącaną, mieć chcę i zalecam. Datum Puławy, die 10 miesiąca Junij 1808 roku.

Adam X. Czartoryski

Zgodno z kopiją znaydującą się w Kancellarij zaświadczam

Felix Bernatowicz"

---

* Bibl. Czartoryskich, Kraków, rkps, Ew. 1505, s. 2.

MARIAN KOWALSKI i LECH JABŁOŃSKI

WSPOMNIENIE O PŁK. JÓZEFIE BORZĘCKIM 1795—1875

Józef Borzęcki h. Półkozic pochodził ze starej szlacheckiej rodziny osiadłej od wielu lat na Lubelszczyźnie. Gniazdem rodzinnym była miejscowość Borzęcinek w parafii Krzczonów k/Bychawy. Z czasem ród osiedlał się po całym terytorium Lubelszczyzny. Jeden z nich — Marcin w drugiej połowie XVIII wieku zamieszkał w folwarku dóbr międzyrzeckich w Rogoźnicy k/Międzyrzeca i tu założył rodzinę.

11 sierpnia 1791 r. zawarł związek małżeński z Klarą Paszkowską. 11 lipca 1795 r. urodził się im syn Józef [1]. Dom ten nacechowany był atmosferą wielkiego patriotyzmu i w tym duchu wychowywany był Józef. Chłopiec zapewne zafascynowany zwycięstwami odnoszonymi na wielu frontach przez Napoleona I, mając zaledwie czternaście lat — 9 maja 1809 r. wstąpił ochotniczo do Wojska Polskiego w Księstwie Warszawskim. Otrzymał przydział do „szwadronu przewodnich".

Po bardzo krótkim przeszkoleniu, szwadron, w którym służył zostaje skierowany do walki przeciw Austrii. J. Borzęcki mimo młodego wieku, bierze czynny udział w starciach zbrojnych pod Pniewem i Wrzawami (12 czerwca 1809 r.), a następnie pod Sandomierzem (15—16 czerwca 1809 r.).

11 sierpnia 1809 r. zostaje przydzielony do formowanego nowego 6 p.p. wojsk galicyjsko-francuskich. 23 grudnia tegoż roku — mimo bardzo młodego wieku został za odwagę okazaną w boju i męstwo mianowany podporucznikiem i skierowany początkowo do 17 p.p., a 28 lutego 1811 r. do 12 p.p. Wkrótce, bo już 15 czerwca 1811 r. otrzymał przydział do 5 p.p. płk Cypriana Zdzitowieckiego.

W tym pułku odbył kampanię napoleońską w 1812 roku przeciw Rosji. W Kurlandii i Prusach bierze ppor. J. Borzęcki czynny udział w walkach między innymi pod: Bowskiem (18 lipca), Dynaburgiem (30 lipca), Gausen-

---

[1] Datę urodzenia J. Borzęckiego podajemy taką jaka figuruje w „Stanie służby wojskowej" tj. 11 lipca 1795 r. Natomiast wielu biografów podaje 11 sierpnia 1795 r. między innymi S. Kotarski: Członkowie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego pochodzący z Podlasia. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV (1972), s. 149; lub też ograniczają się tylko do podania roku urodzenia tj. 1795, w tym Stefan Pomarański: Borzęcki Józef. (w:) Polski Słownik Biograficzny, Kraków t. II, s. 365; Jerzy Sroka: Podlaski Słownik Biograficzny. Józef Borzęcki 1795—1856. (w:) Słowo Podlasia 1986 Nr 4(301).

burgiem (28 września), Linden, Fomsdorfem, Neugatem (7 listopada) i Tylżą (28 grudnia).

Od 17 stycznia do 29 grudnia 1813 r. bierze ze swym pułkiem udział w obronie Gdańska. W walce przeciwko nieprzyjacielowi po raz pierwszy zostaje ranny. Za wybitne zasługi, męstwo, organizowanie pomyślnych wypadów na wroga tzw. „wycieczek" zostaje 12 czerwca 1813 r. mianowany przez gen. Rappa porucznikiem. Po upadku twierdzy gdańskiej dostał się ale na krótko do niewoli. Zwolniony, jak zresztą prawie wszyscy oficerowie wrócił do domu rodzinnego w Rogoźnicy k/Międzyrzeca.

Niestety tutaj nie zagrzał długo miejsca, bowiem już w lutym 1815 r. wstąpił ponownie do Wojska. Tym razem otrzymał przydział do 4 p.p. lin., w którym pełnił służbę do końca swojej wojskowej kariery [2].

W latach 1817—1823 był adiutantem dowódcy batalionu. 26 marca 1822 r. otrzymuje kolejny stopień wojskowy — kapitana, a za dwudziestoletnią nienaganną służbę w wojsku tj. od 15 lutego 1810 r. do 24 maja 1830 r. — Znak Honorowy „Za długoletnią nieskazitelną służbę".

Kpt. J. Borzęcki w 1830 r. był uczestnikiem i współorganizatorem spisku podchorążych zorganizowanym powstanie zbrojne w Warszawie przeciwko Rosji [3].

6 lutego 1831 r. został awansowany do kolejnego stopnia wojskowego — majora i przesunięty na krótko do pułku weteranów czynnych, w którym przebywał do 13 marca tegoż roku, następnie zpowrotem zostaje przesunięty do swego dawnego 4 p.p. lin. i wyznaczony na stanowisko dowódcy 2 batalonu.

Po wybuchu Powstania Listopadowego ppłk. J. Borzęcki należał do grona oficerów popierających zbrojną walkę narodowo-wyzwoleńczą o wolność całość i niepodległość narodu. Bierze czynny udział w bitwach z Rosjanami — w Warszawie (29 listopada 1830 r.) [4], — pod Dobrem (17 lutego 1831 r.)

---

[2] Dla upamiętnienia bohaterskich walk 4 p.p.lin., w latach trzydziestych XX w. wmurowano w ścianę budynku dawnych koszar Sapieżyńskich w Warszawie przy ul. Zakroczymskiej 6 pamiątkową tablicę z następującym napisem: DAWNE KOSZARY / PUŁKU CZWARTEGO / PIECHOTY LINIOWEJ KTÓRY W BOJACH / O NIEPODLEGŁOŚĆ / W R. 1830—1831 / OKRYŁ SIĘ WIEKOPOMNĄ / CHWAŁĄ.

[3] Na budynku dawnej Szkoły Podchorążych w Parku Łazienkowskim w Warszawie, w setną rocznicę Powstania Listopadowego 29.XI.1930 r. — odsłonięto tablicę pamiątkową poświęconą pierwszemu zrywowi walki zbrojnej z zaborcą. Na tablicy został umieszczony następujący napis: ROKU 1830 (DNIA 29-go LISTOPADA / O GODZINIE 7-ej WIECZORNEJ / PODCHORĄŻOWIE / TU SKOSZAROWANI / POD PRZEWODNICTWEM / PODPORUCZNIKA / PIOTRA / WYSOCKIEGO / PORWALI ZA BROŃ / ROZPOCZYNAJĄC / WALKĘ NARODU / O NIEPODLEGŁOŚĆ.

[4] Dla upamiętnienia zwycięskiego boju stoczonego z Rosjanami przez część 4 p.p.lin. w setną rocznicę Powstania Listopadowego 29.XI.1930 r. ustawiono w Warszawie na skwerze przed Ogrodem Krasińskich głaz z wykutym na nim napisem:
ROKU / 1830 DNIA 29-go / LISTOPADA O GODZINIE / WIECZORNEJ CZĘŚĆ BATALIONU / PUŁKU 4-go PIECHOTY LINIOWEJ / STOCZYŁA ZWYCIĘSKĄ WALKĘ / Z BATALIONEM GWARDII / ROSYJSKIEJ PRZECHYLAJĄC / NAÓWCZAS SZALĘ / POWSTANIA / NARODOWEGO.

i tam zostaje po raz drugi ranny, — pod Grochowem, na przedpolach Warszawy (25 lutego), ranny trzykrotnie [5], wreszcie 14 i 26 maja 1831 r. w bitwie pod Ostrołęką.

W obronie Warszawy ppłk J. Borzęckiemu powierzono dowództwo lunety Nr 59, położonej na północ od szańca wolskiego — reduty 56 bronionej ze wszystkich sił przez gen. Józefa Sowińskiego. W wyniku tych, jakże zaciekłych ze znacznie przewyższającym nieprzyjacielem w ludziach i sprzęcie — Wola przedpole Warszawy — została doszczętnie zniszczona. W jej obronie zginął gen. J. Sowiński, dnia 6 września 1831 r.[6].

Nieruchomości / Koła Grochów / 1937 r.

Ppłk J. Borzęcki za powtarzające się zasługi, odwagę, męstwo w boju i bezgraniczne oddanie sprawie polskiej został nagrodzony Krzyżem Złotym Orderu Wojskowego Polskiego.

Powstanie chyliło się ku upadkowi, a po dwudniowym bardzo krwawym szturmie 6 i 7 września 1831 r., załamaniu się obrony Woli i wysadzeniu w powietrze 6 września reduty Ordona [7] — Warszawa skapitulowała. Główne siły powstańcze, w tej liczbie i 4 p.p. lin., 5 października 1831 r. przekroczyły granicę Prus. Ppłk J. Borzęcki ze swym sztabem na krótko stocjonuje w miejscowości Tiegenhof (dziś Nowy Dwór Gdański), a następnie — po rozformowaniu i złożeniu broni — w czerwcu 1832 r. przybył przez Alzację do Francji.

W Besancon był członkiem Loży Masońskiej, następnie działał wśród Karbonariuszy. Przeniósł się potem do Bourges, a wkrótce do Paryża, gdzie naj-

---

[5] Dla upamiętnienia stoczonej z Rosjanami bitwy pod Grochowem na przedpolach Warszawy odsłonięto na symbolicznych mogiłach poległych obrońców Olszynki Grochowskiej w Warszawie następujące tablice:

W 1936 r.:

PRZECHODNIU, POWIEDZ WSPÓŁBRACIOM / ŻE WALCZYLIŚMY MĘŻNIE I UMIERALI BEZ TRWOGI, / ALE Z TROSKĄ W SERCU O LOSY POLSKI, / LOSY PRZYSZŁYCH POKOLEŃ — O WASZE LOSY / KU CZCI BOHATERÓW OLSZYNKI GROCHOWSKIEJ, / POLEGŁYCH DN. 25 LUTEGO 1831 R. / T-wo Przyjaciół Grochowa / w XX lecie swego istnienia / 1936 r.

W 1937 r.:

KRWAWY POSIEW / NA POLACH GROCHOWA / PRZERADZAJĄCY SIĘ / W / POTĘŻNY PRĄD SIŁY / ODRODZIEŃCZEJ NARODU / W NASZYM POKOLENIU / WYDA PLON / NIEPODLEGŁOŚCI OJCZYZNY / KU CZCI POLEGŁYCH / W 1831 R. / BOHATERSKICH OBROŃCÓW / OJCZYZNY. / Zrzeszenie Własności Nieruchomości / Koła Grochów / 1937 r.

[6] W tym miejscu na reducie wolskiej w Warszawie (ul. Wolska 140 A) w 1915 r. umieszczony został krzyż, na którego postumencie wyryto następujący napis: TU ZGINĄŁ / śp. / GENERAŁ JÓZEF SOWIŃSKI / BRONIĄC WARSZAWY / 6 WRZEŚNIA 1831 R.

[7] Dla upamiętnienia miejsca wysadzenia w powietrze reduty Ordona w 101 rocznicę Powstania Listopadowego (28.XI.1937 r.), ustawiony został głaz w Warszawie przy ul. Mszczonowskiej róg Włochowskiej z wyrytym następującym napisem: TU DNIA 6-go WRZEŚNIA / ROKU 1831 W WALCE / Z PRZEMOCĄ MOSKIEWSKĄ / ZOSTAŁA WYSADZONA W POWIETRZE / REDUTA ORDONA / OBROŃCOM OJCZYZNY — CZEŚĆ!

pierw działał wśród zwolenników tzw. Komitetu Lelewela, a następnie w Zjednoczeniu Emigracji.

J. Borzęcki należał do czynniejszych działaczy Towarzystwa Demokratycznego Polskiego w Paryżu. Brał udział w próbach wzmocnienia polskiego ruchu zbrojnego przeciw zaborcom. Wyjątkowo aktywnie zaangażował się w wypadki roku 1848 (Wiosna Ludów). W tymże roku został dowódcą Legionu Polskiego utworzonego we Francji i w sile ok. 900 żołnierzy wyruszył spod merostwa w Paryżu na wschód przez Westwalię do Polski na spodziewaną wojnę z Rosją. Zatrzymany został w Strasburgu i internowany do Magdeburga [8].

Po zwolnieniu z internowania, jesienią tegoż roku, przebywał w Sambcrze na terenie Galicji — wydelegowany przez lewicę Centralnej Rady Narodowej do pertraktacji z Węgrami o utworzenie na ich terytorium Legionu Polskiego.

Na początku 1849 r. otrzymał awans na stopień pułkownika i stanowisko zastępcy dowódcy oddziału polskiego na terenie Górnych Węgier przez Ludwika Henryka Rembowskiego.

Po upadku powstania węgierskiego i rozwiązaniu oddziału Rembowskiego w 1849 r. płk J. Borzęcki powrócił do Francji. Najprawdopodobniej, krótko potem, osiedlił się w Wielkim Księstwie Poznańskim.

Zmarł 27 lipca 1875 r. w Brzostkowie pow. Jarocin [9].

*
* *

O życiu rodzinnym Józefa Borzęckiego wiemy niewiele. Wiadomo że w czasie działań powstańczych 13 lutego 1831 r. zawarł związek małżeński w Warszawie w kościele parafialnym p.w. św. Jana Chrzciciela na Starym Mieście z swą daleką kuzynką — Katarzyną Borzęcką mającą 25 lat, urodzoną w Borowinach woj. mazowieckim, c. Maurycego, sekretarza Komisji Rzą-

---

[8] Według innych źródeł został zatrzymany w Aschersleben.

[9] Datę zgonu i miejsce pochówku J. Borzęckiego podajemy za Teodorem Żychlińskim „Kronika żałobna rodzin wielkopolskich od 1863 do 1876 roku z uwzględnieniem ważniejszych osobistości zmarłych w tym czasie w innych dzielnicach Polski i na obczyźnie. „Poznań 1877, s. 31—32 *„Borzęcki Józef pułkownik umarł 27 lipca 1875 roku.* Dnia 27 lipca umarł w Brzostkowie śp. Józef Borzęcki pułkownik WP. Zmarły w roku 1831 walczył w szeregach sławnego 4-go pułku piechoty. Był potem kilkanaście lat na wygnaniu. Powrócił i wziął udział w ruchu 1848 roku, za co był internowany w Magdeburgu. Odtąd bawił w Księstwie i wydał tu córkę za dra Hoffmanna. Czynny, usłużny, wesoły, ceniony był powszechnie. Tak znikają jeden po drugim Ci, którym dane było, świetniejszej chwili za Ojczyznę walczyć.

Kurier Poznański Nr 171 z 1875 roku."

Wielu biografów podaje tylko rok zgonu 1856 i wzmiankę, że zmarł w Dunkierce we Francji, między innymi Marian Tyrowicz: Towarzystwo Demokratyczne Polskie 1832—1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Warszawa 1964; Stefan Kotarski: Członkowie..., o.c., s. 149; Jerzy Sroka: Józef Borzęcki..., o.c., Słowo Podlasia Nr 4(301).

dowej Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego i Julianny z d. Cochrone [10].

Nie znana jest autorom bliższa rodzina J. Borzęckiego. Jedynie z „Kroniki żałobnej rodzin wielkopolskich od 1863 do 1876 roku z uwzględnieniem ważniejszych osobistości zmarłych w tym czasie w innych dzielnicach Polski i na obczyźnie", opracowanej przez T. Żychlińskiego wiadomo, że córkę swą wydał za dr Hoffmana. Czy miał poza nią inne dzieci nie wiadomo.

*

* *

Józef Borzęcki — wierny syn Ziemi Międzyrzeckiej był człowiekiem bardzo energicznym, czynnym, angażującym się bez reszty w działalność na rzecz odzyskania utraconej niepodległości Polski. Cenił własną osobę i nad wyraz honor, patriotyzm i walkę zbrojną przeciwko zaborcom.

Całe jego życie przeplatane było jakże burzliwymi dziejami narodu polskiego pierwszej połowy XIX wieku i walką na różnych frontach polskich oddziałów zbrojnych o wolność, całość i niepodległość.

Ważniejsza bibliografia

Archiwum i kartoteka p. Zbigniewa Zacharewicza z Krakowa.

Baczko Bronisław: Towarzystwo Demokratyczne Polskie. Dokumenty i pisma. Warszawa 1954.

Callier Edmund: Bitwy i potyczki stoczone przez wojsko polskie w roku 1831. Poznań 1887.

Feldman Józef: Sprawa polska w 1848 roku. Kraków 1933.

Gembarzewski Bronisław: Rodowody pułków polskich i oddziałów równorzędnych 1717—1831. Warszawa 1925.

Grajewski Henryk: Komitet Emigracji Polskiej z 1848 roku. Łódź 1960.

Kalendarz Pielgrzyma Polskiego rok: 1839, 1840.

Kotarski Stefan: Członkowie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego pochodzący z Podlasia. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV (1972).

Kowalski Marian: Polskie Ordery i Odznaczenia Państwowe XVIII—XX w. (w druku w Wyd. im. Ossolińskich we Wrocławiu).

Krosnowski Adolf: Almanach Historique ou souvenir de l'Emigration Polonaise. Paryż 1837/38 i 1847/48.

Księga zaślubionych w parafii p.w. św. Jana Chrzciciela w Warszawie. R. 1831, Nr 42.

Lewak Adam: Zbiory Biblioteki Rapperswilskiej. Warszawa, t. 1 z 1929, t. 2 z 1938.

Lista członków Towarzystwa Demokratycznego Polskiego z wyrażeniem miejsca pobytu. b.m.w. 1846—1847.

---

[10] W chwili zawarcia związku małżeńskiego w Warszawie w kościele p.w. św. Jana Chrzciciela w księdze „Akta małżeństwa" Józef Borzęcki był kawalerem, w stopniu majora 4 p.p.lin., miał lat 38, był synem Marcina porucznika WP zmarłego w Kulbachach gub. grodz. i tam mieszkającej Klary Borzęckiej z d. Paszkowskiej. Zapis ten figuruje pod Nr 42 w w/w księdze z 1831 r.

Lista ogólna członków Towarzystwa Demokratycznego Polskiego sporządzona 29 maja 1834 roku. b.m.w. 1834.

Lista Polaków w Minden. (w:) Biuletyn I Legionu Rzeczypospolitej Polskiej.

Łuczakówna Helena: Wiktor Heltman 1796—1874. Poznań 1935.

Pawłowski Bronisław: Źródła do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830—1831. Warszawa 1931—34.

Pomarański Stefan: Borzęcki Józef. (w:) Polski Słownik Biograficzny. Kraków, t. 2.

Potrykowski Alfons: Tułactwo polskie we Francji. Dziennik emigranta. Kraków 1974.

Rocznik Wojskowy Król. Pols. 1821 i lata następne.

Russjan Lucjan: Polacy i sprawa polska na Węgrzech. (w:) Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Warszawa 1934.

Rzepecki Kajetan: Pułk czwarty. Poznań 1923.

Sroka Jerzy: Podlaski Słownik Biograficzny. Józef Borzęcki 1795—1856. (w:) Słowo Podlasia 1986, Nr 4(301).

Stan służby w rodowodach 4 p.p. i w aktach Komisji Rządowej Wojny. (w:) AGAD, vol. 1987 a.

Tokarz Wacław: Wojna polsko-rosyjska 1830—31 r. Warszawa 1930.

Tyrowicz Marian: Towarzystwo Demokratyczne Polskie. 1832—1863. Przywódcy i kadry członkowskie. Warszawa 1964.

Więckowska Helena: Zbiory batignolskie Towarzystwa Przyjaciół Polski w Londynie. Warszawa 1833.

Xięga pamiątkowa w 50-letnią rocznicę powstania roku 1830, zawierająca spis imienny dowódców i sztabsoficerów tudzież oficerów, podoficerów i żołnierzy armii polskiej w tymże roku Krzyżem Wojskowym „Virtuti Militari" ozdobionych. Lwów 1881.

Żychliński Teodor: Kronika żałobna rodzin wielkopolskich od 1863 do 1876 roku z uwzględnieniem ważniejszych osobistości zmarłych w tym czasie w innych dzielnicach Polski i na obczyźnie przez... Poznań 1877.

MARIAN KOWALSKI

PAMIĄTKI SIENKIEWICZOWSKIE

1. Medal wdzięczności ofiarowany przez Bronisława Kozakiewicza Henrykowi Sienkiewiczowi

Dzięki niestrudzonej i patriotycznej działalności kulturalno-literackiej i publicystycznej Bronisława Kozakiewicza [1] we Francji w końcu XIX i początku XX wieku jak również nawiązaniu przyjacielskich stosunków z Henrykiem Sienkiewiczem — dzieła Wielkiego Pisarza tłumaczone były przez niego lub też wspólnie z J. L. Janaszem („Quo vadis") oraz z A. Wodzińskim („Trylogia" i „Krzyżacy") na język francuski.

Niezależnie od tłumaczeń, B. Kozakiewicz współdziałał w wystawieniu teatralnym w teatrze Porte Saint Martin w Paryżu „Quo vadis" w 1901 r., a razem z Maurycym Bernhardtem w 1904 r. w teatrze również w Paryżu Sary Bernhardt, „Ogniem i Mieczem". Ponadto wydatnie przyczynił się do przyznania Henrykowi Sienkiewiczowi przez Rząd Francji w 1904 r. Orderu Legii Honorowej — najwyższego odznaczenia francuskiego.

B. Kozakiewicz stał się na terenie Francji nie tylko tłumaczem dzieł H. Sienkiewicza, ale też przedstawicielem pełnomocnym we wszystkich sprawach zlecanych i szczerze Jemu oddanym osobistym powiernikiem. Poza tym B. Kozakiewicz w 1907 r. brał aktywny udział w przygotowywaniu międzynarodowej ankiety „Prusse et Pologne", w związku z projektowanym przez rząd pruski wywłaszczaniem ludności polskiej w poznańskiem, a w czasach I wojny światowej i po niej, działał w sprawie zbliżenia polsko-francuskiego.

B. Kozakiewicz niezmiernie uradowany był otrzymaną przez Henryka Sienkiewicza w 1905 r. Nagrodą Nobla za powieść „Quo vadis". Towarzyszył Pisarzowi w podróży do Sztokholmu po jej odbiór.

W dowód tej wielkiej i serdecznej przyjaźni, a także w hołdzie Wielkiemu Pisarzowi B. Kozakiewicz zlecił odlanie w srebrze i brązie, medalu, w znacznym powiększeniu wykonanego z natury w 1898 r. przez utalentowanego polskiego rzeźbiarza Wincentego Trojanowskiego, działającego i two-

[1] Bronisław Kozakiewicz s. Ksawerego (1856—1924) zasłużony tłumacz literatury polskiej na język francuski, wychowanek Szkoły Polskiej w Paryżu, położył duże zasługi na polu zbliżenia polsko-francuskiego w końcu XIX i początku XX wieku. Tłumaczył dzieła wybitnych pisarzy polskich, głównie Henryka Sienkiewicza, Bolesława Prusa, Wacława Siemiradzkiego, Elizy Orzeszkowej i innych, sam lub wspólnie z J.L. Janaszem i A. Wodzińskim. Kozakiewicz był serdecznym przyjacielem H. Sienkiewicza i jego przedstawicielem pełnomocnym w Paryżu. Zmarł w Paryżu prawdopodobnie 26 kwietnia 1924 r.

rzącego w Paryżu — z napisem na stronie odwrotnej „AUTOROWI „QUO VADIS" w SERDECZNYM UPOMINKU TŁÓMACZ BRONISŁAW KOZAKIEWICZ" [2].

Przypadek zrządził, że natrafiłem na jego ślad po raz pierwszy w lipcu 1993 r. w Sklepie Numizmatycznym Jerzego Koziczyńskiego w Warszawie, przy ul. Jana Pawła II (odlany w srebrze) oraz będąc w listopadzie tegoż roku w Muzeum Emeryka Huten Czapskiego w Muzeum Narodowym w Krakowie przy ul. Oleandrów 12 — zauważyłem w zbiorach tenże sam odlany w brązie [3].

Ponieważ medal ten w literaturze numizmatycznej i bibliograficznej H. Sienkiewicza nie był dotychczas znany, opis jego łącznie z fotografią strony głównej i odwrotnej podaję poniżej.

s.g. Popiersie w lewo, z lewej strony popiersia w polu sygnatura artysty: W. Trojanowski „WT", z prawej w czterech wierszach napis: WOLA / OKRZEJSKA / IV MAJA / MDCCCXLVI HENRYK SIENKIEWICZ „LITWOS".

s.o. Postać kobieca z palmą i krzyżem w lewej ręce, pisze na ścianie „QUO VADIS", niżej napis: AUTOROWI „QUO VADIS" / W SERDECZNYM UPOMINKU / TŁÓMACZ BRONISŁAW KOZAKIEWICZ.

Z lewej strony postaci, pomnik z napisem: ROMA. W odcinku u dołu sygnatura artysty: W. Trojanowski / Paryż 1900.

Medal lany w srebrze i brązie o Ø 117,8 mm.

---

[2] Kowalski Marian: Portret Henryka Sienkiewicza w medalierstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII (1986), s. 117 oraz tenże: Portret Henryka Sienkiewicza w medalierstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce. (wydanie II). Międzyrzec Podlaski 1989, s. 6.

[3] Stanowi to także wzbogacenie uhonorowania przez osoby prywatne wielkiego dzieła literackiego H. Sienkiewicza, a Szkole Podstawowej Nr 1 im. H. Sienkiewicza w Międzyrzecu Podlaskim przysporzy nowych wartości. Medal ten poza wymienionymi w tekście miejscami nie jest znany w Polsce, w tej liczbie i w muzeach Heneryka Sienkiwicza w Oblęgorku, Poznaniu i Woli Okrzejskiej.

2. Popiersie Henryka Sienkiewicza wykonane przez Jana Skiwskiego w 1916 r.

Będąc w Bibliotece Instytutu Badań Literackich PAN w Warszawie przy ul. Nowy Świat 72 zauważyłem piękne popiersie Henryka Sienkiewicza ustawione na poczesnym miejscu naprzeciw głównych drzwi wejściowych.

Popiersie to bardzo mię zainteresowało. Począłem się bliżej przyglądać, a stwierdziwszy na prawym ramieniu sygnaturę artysty rzeźbiarza „JAN SKIWSKI / 1916" stwierdziłem, że jest ono nie znane literaturze, i nie ujęte w mym opracowaniu pt. „Portret Henryka Sienkiewicza w medalierstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce" [4].

Opis: Popiersie wykonane w brązie patynowanym na kolor czarny, ustawione na postumencie. Głowa Pisarza zwrócona 3/4 w lewo, bez nakrycia, włosy gładko zaczesane, koszula z muszką, marynarka z wykładanym kołnierzem, kamizelka pod marynarką z widocznymi dwoma guzikami.

Sygn. Na prawym ramieniu: „JAN SKIWSKI / 1916". Brąz cyzelowany i patynowany na kolor czarny. Popiersie ustawione na postumencie o wys. 8 cm, szer. 18 cm i dł. 26 cm. Wysokość popiersia 45 cm, szer. w ramionach 45 cm.

Nr ewid. Biblioteki: PAN Dz. XXI-g/55 IBL 7 1787

3. Tablica pamiątkowa ku czci Henryka Sienkiewicza w Wadowicach

W dotychczasowych opracowaniach dotyczących uhonorowania życia i twórczości Henryka Sienkiewicza w medalierstwie i rzeźbie [5] pominięta została tablica pamiątkowa umieszczona na elewacji frontowej bazyliki rzym.-kat. p.w. Najświętszej Marii Panny w Wadowicach, przy Rynku 1.

W opracowaniu Józefa Szczypki pt. „Jan Paweł II. Rodowód", wydanym przez Instytut Wydawniczy PAX [6] podano między innymi, że na frontonie bazyliki jest umieszczona tablica pamiątkowa ku czci Wielkiego Pisarza. Niezwłocznie napisałem do proboszcza tejże parafii list, prosząc o bliższe dane. Posłużyły mi one do pełnego jej opisu oraz wzbogacenia wiedzy o życiu i twórczości Henryka Sienkiewicza — patrona między innymi Szkoły Podstawowej Nr 1 w Międzyrzecu Podlaskim.

Opis: Z lewej strony tablicy okrągły medalion odlany w brązie z wizerunkiem głowy Henryka Sienkiewicza. Pod medalionem daty urodzenia 4.V. / 1846 i zgonu 15.XI. / 1916

Z prawej strony poziomo napis:

HENRYKOWI SIENKIEWICZOWI
POWIEŚCIOPISARZOWI
NAJLEPSZEMU SYNOWI KOŚCIOŁA
I OJCZYZNY
KATOLICKI ZWIĄZEK POLEK
W WADOWICACH 15.XI.1925 R.

---

[4] Kowalski Marian: Portret Henryka Sienkiewicza w medalierstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce. (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. XVIII (1986) ss. 114—188; Toż. Wyd. II. Międzyrzec Podl. 1989.

[5] Kowalski Marian: Portret Henryka Sienkiewicza w medalierstwie rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce. (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. XVIII (1986), s. 114—188; Toż wydanie II. Międzyrzec Podlaski 1989 r. ss. 80.

[6] Szczypka Józef: Jan Paweł II. Rodowód. Warszawa 1991, s. 10

Niesygn., czarny granit, napisy żłobione, pozłacane. Medalion odlany w brązie. Wymiar tablicy 75 × 130 cm.

Tablica została odsłonięta i poświęcona w dziewiątą rocznicę zgonu tj. w dniu 15 listopada 1925 r. (1916—15.XI.—1925) i w rok po sprowadzeniu z Szwajcarii do Polski zwłok Wielkiego Pisarza.

4. 500 000 zł banknot Narodowego Banku Polskiego z wizerunkiem głowy Henryka Sienkiewicza, emisji z 20 kwietnia i 16 listopada 1993 r.

W numizmatyce polskiej wizerunek głowy Henryka Sienkiewicza na obiegowym banknocie został umieszczony po raz pierwszy.

Banknot ten o nominale 500 000 zł wchodzi w skład serii „Wielcy Polacy". Początkowo, wprowadzony został przez Narodowy Bank Polski z datą 20 kwietnia 1990 r., a następnie z nowymi zabezpieczeniami w papierze i druku — 16 listopada 1993 r. Seria ta emitowana jest od 1974 r. i na jej banknotach umieszczone zostały wizerunki następujących osób: Józefa Bema, Fryderyka Chopina, Marii Curie-Skłodowskiej, Jarosława Dąbrowskiego, Mikołaja Kopernika, Tadeusza Kościuszki, Stanisława Moniuszki, Ignacego Jana Paderewskiego, Władysława Reymonta, Henryka Sienkiewicza, Stanisława Staszica, Ludwika Waryńskiego, Karola Świerczewskiego, Romualda Traugutta, Stanisława Wyspiańskiego, pierwszych monarchów polskich — Mieszka I i Bolesława Chrobrego i godła PRL.

Banknoty te są prawnym środkiem płatniczym w Polsce, posiadają numerację siedmiocyfrową, jednolity wymiar (138 × 63 mm) oraz na stronie głównej napis: RZECZPOSPOLITA POLSKA, a na odwrotnej NARODOWY BANK POLSKI. Wprowadzone zostały do obiegu i powszechnego użytku:

— emisja z dnia 20 kwietnia 1990 r. z podpisem prezesa — Władysława Baki i głównego skarbnika — Jerzego Lasockiego — 1 sierpnia 1990 r. (Dotychczas ukazały się następujące oznaczenia serii: A, B, C, D, E, F, G, H, K, L, M, N, P, R, S, T, U, W, Y, Z oraz AA, AB, AC, AD) [7].

— emisja z dnia 16 listopada 1993 r. z podpisem prezesa — Hanny Gronkiewicz-Waltz i głównego skarbnika — Wiesława Biernatowicza — 24 stycznia 1994 r. (Dotychczas ukazały się następujące oznaczenia serii: A, B, C, D, E, F, G, H, K, L, M, N, P, R) [8].

---

[7] Zarządzenie Prezesa Narodowego Banku Polskiego z dnia 18 lipca 1990 r. w sprawie ustalenia wzoru banknotu nominalnej wartości 500 000 zł. (MP Nr 29 z dnia 31 lipca 1990 r. poz. 228).

[8] Zarządzenie Prezesa Narodowego Banku Polskiego z dnia 6 stycznia 1994 r. w sprawie ustalenia wzorów banknotów nominalnej wartości 500 000 zł i 1 000 000 zł oraz terminu wprowadzenia ich do obiegu. (MP Nr 3 z dnia 18 stycznia 1994 r. poz. 16).

5. Plakieta ofiarowana Henrykowi Sienkiewiczowi — mistrzowi polskiego słowa — przez Wincentego Trojanowskiego w 1900 r.

Plakieta w kształcie leżącego prostokąta o górnej krawędzi zaokrąglonej łukiem ku górze. Na nim wizerunki dwu stron medalu wybitego w 1900 r. ku czci H. Sienkiewicza *.

Z prawej strony — strona główna medalu z popiersiem H. Sienkiewicza i z lewej strona odwrotna z niewiastą trzymającą w lewej ręce krzyż i gałązkę palmową, a prawą pisze tytuł dzieła „QUO VADIS".

Powyższe wizerunki obu stron medalu przedzielone w górnej częścic godłem Jagiellonów (orzeł w koronie na tarczy herbowej z literą S na piersi) i dwoma gałązkami palmowymi dotykającymi górnych krawędzi s.g. i s.o. medalu, a w dolnej ustawiony pionowo kłos zboża. Poniżej poziomo napis:

MISTRZOWI
POLSKIEGO SŁOWA
PRACĘ TĘ POŚWIĘCA
WINCENTY TROJANOWSKI

---

* Hoesick Ferdynand: U Henryka Sienkiewicza (w:) Tygodnik Ilustrowany „Sport" R. VII Nr 15. Warszawa d. 31 marca / 13 kwietnia 1901 r., s. 6, tamże: Katalog wystawy sienkiewiczowskiej, gdzie w rozdziale IX. Dary jubileuszowe, s. 22 medalion ten figuruje pod poz. 327, ale o nazwie „Medal Sienkiewicza roboty Trojanowskiego (dar autora)".

Wizerunek medalu i jego pełny opis podałem w opracowaniu pt. Portret Henryka Sienkiewicza w medalierstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce: (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII (1986), s. 117.

MARIAN KOWALSKI

MATERIAŁY ŹRÓDŁOWE DO DZIEJÓW STOWARZYSZEŃ OCHOTNICZYCH STRAŻY POŻARNYCH ZAWARTE W WYDAWNICTWIE CESARSKO-ROSYJSKIEGO TOWARZYSTWA POŻARNICZEGO „POŻARNYJ KALIENDAR" (BIAŁA, MIĘDZYRZEC, PARCZEW)

W opracowaniu dotyczącym historii ochotniczych straży pożarnych województwa bialskopodlaskiego [14], a także w rozprawie pt. „75 lat Międzyrzeckiej Ochotniczej Straży Pożarnej 1904—3.V.—1979" [2] i opracowaniu pt. „Jubilatka" zamieszczonym w czasopiśmie Zarządu Głównego Związku Ochotniczych Straży Pożarnych [3] umieściłem dane dotyczące historii ochotniczych straży pożarnych istniejących w województwie bialskopodlaskim.

Niedawno otrzymałem „Muzealny Rocznik Pożarniczy" t. 1 (1990), w którym Tadeusz Olejnik zamieścił opracowanie pt. „Materiały źródłowe do dziejów stowarzyszeń ochotniczych straży ogniowych w Królestwie Polskim zawarte w wydawnictwie Cesarsko-Rosyjskiego Towarzystwa Pożarniczego POŻARNYJ KALIENDAR" Cz. I. W opracowaniu tym znalazły się m.in. dane źródłowe straży pożarnych, których zarys historii podałem w cytowanych na wstępie artykułach.

W Kalendarzu wydanym w latach 1899—1913 umieszczone były roczne sprawozdania straży ogniowych także i z Królestwa Polskiego. W notach tych obok liczby członków zarządu i jego składu zamieszczane były treści dotyczące: powstania odnośnej straży, jej otwarcia, przyjęcia statutu, ilości pododdziałów, wyposażenia w sprzęt gaśniczy, a także udziału w akcjach gaśniczych, przychodów i rozchodów pieniężnych zaistniałych w danym roku.

Przyczym należy mi tu nadmienić, że wydawnictwo Kalendarza nie sprawdzało otrzymywanych sprawozdań, nie konfrontowało ich z otrzymywanymi w uprzednich latach i stąd też dane zamieszczone w poszczególnych rocznikach Kalendarza niejednokrotnie różnią się. Ponadto straże nadsyłały swe opracowania wyłącznie w języku urzędowym — rosyjskim, nieregularnie, mniej lub bardziej dokładne, a niektóre z nich w ogóle ich nie przysyłały. Po 1905 r. podawały w sprawozdaniach jedynie skład zarządu, datę powstania,

---

[1] Kowalski Marian: Zarys historii ochotniczych straży pożarnych województwa bialskopodlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XI (1979), s. 180—259 i Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV (1982—1983), s. 276—297.

[2] Kowalski Marian: 75 lat Międzyrzeckiej Ochotniczej Straży Pożarnej 1904—3.V.—1979. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XI (1979), s. 5—56.

[3] Kowalski Marian: Jubilatka. (w:) Strażak Nr 12(536) z dnia 15—30 czerwca 1979 r.

otwarcia i przyjęcia statutu. Do najbardziej rażących błędów należy zaliczyć różne daty powstania straży. Np. Zarząd Stowarzyszenia Ochotniczej Straży Ogniowej w Białej podał, aż trzy daty: 1877, 1878 i 1879.

W opracowaniu swym podaję rok powstania tej straży — 1874 [4]. Ten rok podaje redaktor Adolf Delecki w „Jednodniówce wydanej z okazji 60-lecia Bialskiej Ochotniczej Straży Pożarnej w listopadzie 1934". Biała Podlaska 1934 [5].

Odnośnie Stowarzyszenia Ochotniczej Straży Ogniowej w Międzyrzecu „Pożarnyj Kaliendar" za 1906 r. s. 179 podaje, iż powstało ono 20 kwietnia 1904 r., a w następnym roczniku, że straż otwarta została 16 marca 1904 r. Data powstania jest zgodna z treścią mego opracowania. Tu podano datę według starego stylu tj. 20 kwietnia (3 maja 1904 r.) [6].

Niestety z istniejących ochotniczych straży pożarnych wchodzących obecnie w skład Wojewódzkiego Zarządu Związku Ochotniczych Straży Pożarnych województwa bialskopodlaskiego „Pożarnyj Kaliendar" wymienia w latach 1899—1913 jedynie trzy tj. w Białej (powiat bialski), Międzyrzecu (powiat radzyński) i Parczewie (powiat włodawski).

Poniżej podaję pełny wypis za T. Olejnikiem:

Gubernia Siedlecka

Powiat bialski

B i a ł a — stowarzyszenie Ochotniczej Straży Ogniowej
Straż założona 13.XI.1878 r. Członków czynnych — 21, wspierających — 22
Drużyna liczy 92 ochotników. Sikawek ręcznych — 4, beczek — 25, zwykłych drabin — 12, bosaków — 10. Umundurowanie odmienne. Statut normalny. Strażnica. W latach 1890—1900 były 23 pożary, nieszczęśliwych wypadków nie było. Dochody — 442 rbl. 34 kop, wydatki — 410 rbl. ?% kop. Majątek 2726 rbl. 80 kop.
Prezes — A. O. Zuchmantowicz
Członkowie zarządu: L. Twarowski, W. Ulatowski, S. Kozakiewicz, B. Raabe
Naczelnik — W. S. Czyż, cechmajster — W. Klimecki
Święto nie ustanowione
Poż. Kal. 1902, s. 105

Straż założona w 1877 r.
Prezes — K. H. Hartglas
Członkowie zarządu: L. Twarowski, K. I. Zaorski, B. Raabe
Naczelnik — A. P. Bińkowski, cechmajster — W. S. Klimecki
Poż. Kal. 1903, s. 114

---

[4] Kowalski Marian: Zarys historii..., o.c., s. 182. Nadmienić mi tutaj należy, że Bolesław Górny w swej „Monografii powiatu bialskiego". Biała Podlaska 1939, w ogóle nie podaje daty powstania bialskiego stowarzyszenia Ochotniczej Straży Ogniowej.

[5] Tamże, s. 182.

[6] Kowalski Marian: 75 lat... o.c., s. 8, por. Strzałkowski Karol: M.O.S.P. 1904—1924. Międzyrzec Podlaski 1924.

Straż powstała w 1877 r. Statut normalny.
Prezes — K. H. Hartglas
Członkowie zarządu: L. Twarowski, K. I. Zatorski, B. Raabe
Naczelnik — A. P. Bińkowski, cechmajster — W. S. Klimecki
Święto nie ustanowione
Poż. Kal. 1904, s. 126
Statut zatwierdzony 12.XII.1898 r. Straż otwarta 1.VI.1879 r.
Prezes — książe A. A. Masalski
Członkowie zarządu: B. G. Raabe, K. S. Zaorski, T. W. Kłoczko
Naczelnik — G. H. Erenkranc, cechmajster — W. S. Klimecki
Poż. Kal. 1907, s. 140

Powiat radzyński

Międzyrzec — stowarzyszenie Ochotniczej Straży Ogniowej
Straż otwarta 20.IV.1904 r.
Prezes — A. J. Walicki
Członkowie zarządu: T. M. Rozenblum, Sz. B. Minc
Naczelnik — O. O. Wiśniewski, pomocnik naczelnika — I. Adler, gospodarz — J. Bronsztejn.
Święto — 20.IV.
Poż. Kal. 1906, s. 179

Straż otwarta 16.III.1904 r.
Prezes — A. J. Walicki
Członkowie zarządu: dr B. Krzymowski, S. Wierzejski
Naczelnik — O. O. Wiśniewski, cechmajster — J. H. Bronsztejn
Święto — 20.IV.
Poż. Kal. 1907, s. 180

Powiat włodawski

Parczew — stowarzyszenie Ochotniczej Straży Ogniowej
Straż otwarta 31.I.1905 r.
Prezes — M. F. Mellerowicz
Członkowie zarządu: S. I. Wierzejski, B. P. Rożyński
Naczelnik — F. P. Kaczyński, cechmajster — I. P. Kaczyński
Święto — 22.IV.
Poż. Kal. 1907, s. 194

Prezes — M. Mellerowicz
Członkowie zarządu: dr B. Krzymowski, S. Wierzejski
Naczelnik — M. Gutewicz, gospodarz — F. Kamiński
Święto — 21.IV.
Poż. Kal. 1910, s. 166

FELIKS OLESIEJUK

WSPOMNIENIE O MIESZKAŃCACH MIĘDZYRZECCZYZNY, WIĘZIONYCH W SOWIECKICH ŁAGRACH W LATACH 1944—1947

„A my pod kolbą, pod batem sołdatów,
Na długo, długo pójdziem w step daleki,
Zanim pod knutem dzikszych jeszcze katów,
Nie odpoczniemy w kopalni na wieki..."

Wolski Wł.: Marsz sybirski [1]

Deportacje ludności polskiej w głąb ZSRR i więzienie jej w sowieckich łagrach, to problemy, które dotychczas nie zostały do końca wyjaśnione. W naszej krajowej literaturze, jeszcze do niedawna, problematyka ta należała do tematów „tabu" [2]

Polska i radziecka publicystyka okresu powojennego sprawy te pomijała milczeniem. W tym samym okresie polskie, emigracyjne ośrodki polityczne i naukowo-badawcze na Zachodzie wydały tysiące historyczno-dokumentalnych publikacji, odsłaniających tragiczne losy naszych rodaków, którzy po 1939 r znaleźli się pod sowieckim panowaniem [3]. Prof. W. Wielhorski [4], w wydanej w 1956 r. w Londynie monografii podaje, że w latach 1940—1941 władze sowieckie ze wschodnich ziem Polski deportowały w głąb ZSRR około 1.500.000—1.634.000 obywateli polskich, z których do października 1942 r. zmarło aż 415.000. Z kolei J. Siedlecki [5] stwierdza, że liczba deportowanych w tym czasie wynosi conajmniej 1.700.000 obywateli polskich, przy czym dokładnej liczby nie sposób ustalić.

Nie wyjaśnione są do końca tragiczne losy przeszło 15.000 jeńców oficerów polskich, zagarniętych przez Armię Czerwoną po 17 września 1939 r. Z tej liczby ocalało jedynie 448 osób, które znalazły się w jenieckich obozach Pawliszew Bor i Grazowiec. Natomiast oficerowie z jenieckich obozów w: Ko-

---

[1] Wolski Wł.: Marsz sybirski. (w:) M. Janik: Dzieje Polaków na Syberii, Kraków 1928, s. 444.

[2] Leksykon PWN, Warszawa 1972, s. 1166 (...) „Tabu, w religiach pierwotnych zakaz kontaktów z określonymi przedmiotami, osobami, miejscami i dokonywanie pewnych czynności; przekroczenie zakazu powoduje rzekomo sił nadprzyrodzonych; również sam ten przedmiot itp. są zakazane".

[3] Deportacje i przemieszczenie ludności polskiej w głąb ZSRR (1939—1945). Praca zbiorowa pod redakcją T. Walichnowskiego. Warszawa 1989, s. 11—20. PWN.

[4] Wielhorski W.: Los Polaków w niewoli sowieckiej (1939—1956). Londyn 1956 r.

[5] Siedlecki J.: Losy Polaków w ZSRR w latach 1939—1986. Londyn 1987, s. 46.

zielsku, Ostaszkowie i Starobielsku zostali okrutnie wymordowani. Około 4.443—4.800 jeńców (przeważnie oficerów) wiosną 1940 r. zostało zamordowanych przez NKWD w Katyniu. (...) „Ponad 10.000 jeńców przypuszczalnie zamordowano w sposób analogiczny. Miejsca straceń i szczegóły losu pozostałych znane były jedynie władzom NKWD, które brały udział w eksterminacji oraz znane były Stalinowi, Berii i Mierkułowowi [6].

Związek Sowiecki całkowicie zignorował i pogwałcił Konwencję Genewską z 1929 r. „O traktowaniu jeńców wojennych i ochronie rannych". (...) „W niewoli sowieckiej — pisze J. Siedlecki [7] — łącznie z poborowymi, powołanymi do Armii Czerwonej w latach 1940—1951, znalazło się przeszło pół miliona żołnierzy polskich, łącznie z internowanymi na Litwie". (...) „Wielu z nich pomordowano podczas pędzenia na Wschód, wielu zamęczono niewiarygodnymi torturami, drobną część wysłano na okupację niemiecką, a ogół skazano na rychłe wyniszczenie przez powolne konanie w straszliwych warunkach".

Bolesna prawda o tragicznych losach naszych rodaków w ZSRR, ujawniona w emigracyjnych wydawnictwach na Zachodzie, powoli docierała do Polski. Jednak zakaz oficjalnego ujawniania tych faktów obowiązywał w kraju aż do 21 kwietnia 1987 r. kiedy to Wojciech Jaruzelski (ze strony Polski) i Michaił Gorbaczow (w imieniu ZSRR), podpisali w Moskwie „Deklarację o współpracy w dziedzinie ideologii, nauki i kultury". Deklaracja ta zapowiadała, między innymi, likwidację t.zw. „białych plam" w historii stosunków między narodami Polski i ZSRR [8].

Realizacja polsko-radzieckiej deklaracji z 21 kwietnia 1987 r. zaowocowała w Polsce szeregiem naukowo-badawczych inicjatyw, zmierzających do historycznego opracowania tragicznych losów obywateli polskich w ZSRR w latach minionej wojny. Interesujący przegląd piśmiennictwa w tej sprawie, pod redakcją prof. Tadeusza Walichnowskiego [9] ukazał się na naszym rynku już w 1989 r. Autorzy tego opracowania, podejmując próbę reasumpcji danych liczbowych i ustaleń opublikowanych w latach 1941—1988 w piśmiennictwie krajowym i zagranicznym stwierdzają, że liczba deportowanych obywateli polskich w głąb ZSRR w latach minionej wojny przekraczała dwa miliony. W tej liczbie mieszczą się również sowieckie deportacje ludności (głównie byłych żołnierzy AK), na ziemiach polskich, wyzwolonych spod okupacji hitlerowskiej w latach 1944—1945 [10].

Opracowania i rozprawy, poświęcone deportacji ludności polskiej w głąb ZSRR, opierają się głównie na źródłach zgromadzonych w archiwach emigracyjnych [11]. Nie uwzględniają one natomiast podstawowego źródła, jakim

---

[6] Tamże; s. 152—159.

[7] Tamże; s. 40—43.

[8] Deklaracja o współpracy w dziedzinie ideologii, nauki i kultury. (w:) „Trybuna Ludu" z 22.IV.1987 r.

[9] Walichnowski T. — redaktor pracy zbiorowej (G. Doktor, K. Podhorski, T. Stalis); Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR (1939—1945), Warszawa 1989, PWN.

[10] Tamże; s. 23—24.

[11] Walichnowski T., op. cit. s. 25 (...) Archiwa emigracyjne: Instytut Władysława Sikorskiego w Londynie; Instytut Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku; Instytut Literacki w Paryżu i inne ośrodki badawcze państw zachodnich".

są archiwa radzieckie; przyczyną tego jest ich niedostępność. Z tych względów przytoczone w opracowaniach liczby mają tylko charakter przybliżony i szacunkowy. Uściślenie faktów i danych liczbowych, podobnie jak ujawnienie pełnej prawdy historycznej o losach Polaków w niewoli sowieckiej, to problem ciągle otwarty [12]. Jego rozwiązaniem aktualnie zajmuje się, powołana i zarejestrowana w lutym 1990 r., Fundacja Archiwum Wschodniego. Na efekty jej działalnia trzeba jednak jeszcze poczekać [13].

Aktualnie, najbardziej autentyczny materiał źródłowy, do badania problemów deportacji ludności polskiej w głąb ZSRR w latach minionej wojny, znajdujemy w monografii J. Siedleckiego [14], wydanej w Londynie w 1987 r. Autor omawia w niej również ogólne tło deportacji ludności i byłych żołnierzy AK w głąb ZSRR w 1944 r.; stosując metodę szacunku, pisze (...) „W lubelskim do dnia 1 października aresztowano 21.000 Polaków [15]. Sprawę tę weryfikuje I. Caban [16] pisząc: (...) „Obecnie można stwierdzić, że w latach 1944—1945 do obozów na terenie ZSRR wywieziono co najmniej 15—17 tysięcy osób. Szacunek ten nie obejmuje ludności polskiej ze Śląska, uznawanej przez władze radzieckie jako ludność niemiecka oraz kilka tysięcy Polaków, skazanych przez sowieckie sądy". Trzeba sprawę ciągle badać. (...) „Nim to jednak nastąpi, istotną sprawą jest publikowanie nawet cząstkowych opracowań, które mogą zachęcać do wspomnień".

Celem wypełniania treścią jednej z „białych plam", I. Caban podaje informacje o 38 transportach, którymi byli wywożeni w głąb ZSRR internowani Polacy. W opracowaniu znajdujemy również syntetyczny opis 47 obozów (łagrów), w których w latach 1944—1947 byli więzieni Polacy.

Z artykułu, jaki zamieścił Jerzy Sroka [17] w „Słowie Podlasia" Nr 14 z 1989 r. wiemy, że Mieczysław Jędruszczak (rodem z Parczewa, a mieszkający w Warszawie), więziony w latach 1944—1947 w sowieckich łagrach zespołu Borowicze, prosił wszystkich byłych współwięźniów o nawiązanie z nim kontaktu. Zamierzał zebrane materiały opublikować i przekazać je do Archiwum Polskiego Czerwonego Krzyża w Warszawie. Z informacji wynika, że M. Jędruszczak sporządził wykaz ponad 2.000 żołnierzy AK, więzionych w obozach Borowicze [18].

Lubelszczyzna, wyzwolona spod okupacji niemieckiej przez Armię Czerwoną i Wojsko Polskie, już w lipcu 1944 r. stała się terenem represyjnych

---

[12] Tamże; s. 26.

[13] Gluza Z.: Archiwum Wschodnie a państwo. (w:) „Karta". Niezależny Miesięcznik Historyczny. Nr 2 — luty 1991 r. 149—151.

[14] Siedlecki J.: op. cit.

[15] Tamże; s. 192.

[16] Caban I.: Polacy internowani w ZSRR w latach 1944—1947. Wydanie Lubelskie, Lublin 1990, s. 7.

[17] Sroka J.: Ofiary zbroni katyńskiej z Podlasia. (w:) „Słowo Podlasia" Nr 14 (468) z 6.IV.1989 r., s. 5.

[18] Od Autora: Do informacji tej wkradł się błąd interpretacyjny, polegający na tym że wszystkich więźniów z łagrów w Borowiczach, Jegolsku i Szepetowie M. Jędruszczak uważa za byłych żołnierzy AK. W istocie, oprócz żołnierzy AK byli tam więzieni również członkowie ich rodzin oraz inni obywatele polscy, którzy do AK nie należeli, ale w swoich środowiskach cieszyli się uznaniem, a przez NKWD byli uważani za element antyradziecki.

działań NKWD. (...) „Aresztowania i deportacje przez NKWD — pisze J. Siedlecki [19] — były dokonywane bez specjalnych podstaw prawnych. Wystarczyło porozummienie władz sowieckich z PKWN z 26 lipca 1944 r., aby mianowały one Komisję, złożoną z wyższych oficerów NKWD pod przewodnictwem gen. Bohdanowa do badania działalności antyradzieckiej. Dopiero dekret PKWN z 24 sierpnia 1944 r. stworzył moc prawną, jako podstawę do rozwiązania tajnych organizacji wojskowych na terenach wyzwolonych". (...) „Na mocy porozumienia z 26 lipca 1944 r. ... oddziały NKWD likwidowały zbrojne Podziemie". (...) „Regularne jednostki sowieckie, zwalczające Podziemie, dokonywały pacyfikacji powiatów: garwolińskiego, łukowskiego, lubartowskiego, zamojskiego i włodawskiego. Ze wsi i osad położonych w pobliżu lasów, wywożono na Wschód wszystkich dorosłych mężczyzn".

(...) „Pierwsze aresztowania w Międzyrzecu Podlaskim, jak podaje Henryk Kostecki [20], nastąpiły już 13 sierpnia 1944 r. Ofiarami byli pracownicy umysłowi, a wśród nich również nauczyciele szkół powszechnych i średnich. Grupa tych osób wywieziona została do Lublina, a następnie transportem kolejowym do ZSRR". Przeprowadzane przez NKWD aresztowania i deportacje były wymierzone w środowiskowe autorytety, głównie w kadrę kierowniczą konspiracyjnych struktur delegatury rządu londyńskiego, w tym również — w oficerów i żołnierzy AK. Tak więc 23 sierpnia 1944 r. wywieziono transportem kolejowym z Lublina do Riazania, przetrzymywanych na III polu Majdanka — 210—280 oficerów i żołnierzy AK [21]. We wrześniu 1944 r. wywieziono z Lubelszczyzny do obozu w Brześciu około 100 żołnierzy AK, aresztowanych uprzednio w Świdrach pod Łukowem, w Międzyrzecu Podl., w okolicach Żelechowa, Leonowa i Białej Podlaskiej. Pod koniec września 1944 r. żołnierze ci byli wywiezieni do obozu w Riazaniu [22].

(...) „W drugiej połowie września 1944 r. z prowizorycznego aresztu w Worsach pod Radzyniem Podl. wywieziono samochodem do Kowla, a następnie pociągiem do Charkowa 5 żołnierzy AK i Delegatury Okręgowej w Lublinie. Byli to: K. Stalewski — nacz. wydziału finansowego; S. Osiński — nacz. wydziału zdrowia; oraz J. Litwiniuk, A. Kudela i P. Potasiński — żołnierze AK z Lublina [23].

Dla osób aresztowanych latem i jesienią 1944 r. na Podlasiu NKWD zorganizowało obóz przejściowy, w poniemieckich barakach w Sokołowie Podlaskim. Do tego obozu NKWD zwoziło aresztowanych, w tym żołnierzy AK, z terenów powiatu radzyńskiego i łukowskiego; również z Siedlec, Huty Dąbrowa, Świdrów pod Łukowem, z Łukowa, Międzyrzeca Podlaskiego i Łosic. 12 listopada 1944 r. z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim został wy-

---

[19] Siedlecki J., op. cit., s. 207.

[20] Kostecki H.: „Przeżyłem w ZSRR obozy Stalina (XI.1944—IV.1946)". (w:) „Rocznik Międzyrzecki" t. XXIII—XXIV (1991—1992), s. 157—167. Od Autora: Kostecki H. podaje, iż 13 sierpnia 1944 r. w Międzyrzecu Podlaskim byli aresztowani żołnierze i oficerowie AK: Andrzejuk Józef, Białecki Filip, Biegniewski Kazimierz, Czopiński Zygmunt, Korolczuk Jan, Koseda, Szubert Aleksander, Szwed Józef. Wiadomo że byli oni wywiezieni najpierw do Lublina na Majdanek, a następnie do Obozu w Riazaniu.

[21] Caban I.; op. cit. s. 12.

[22] Tamże; s. 15.

[23] Tamże; s. 15

słany transport kolejowy do zespołu łagrów Borowicze w ZSRR. W transporcie tym, w/g szacunku mogło znajdować się od 800—1200 osób [24].

W wielu wsiach Międzyrzecczyzny, w dniach 15 i 16 listopada 1944 r. jednostki operacyjne NKWD przeprowadziły masowe aresztowania obywateli polskich. Pod ich adresem formułowano oskarżenia: o wrogi stosunek do Armii Czerwonej, o przynależność do AK i współpracę z Niemcami, o posiadanie broni itp. Warto podkreślić, że aresztowania te na Bagnoszach były przeprowadzone na podstawie wcześniej przygotowanych imiennych list; ich autorami byli miejscowi Ukraińcy, którzy w nowych uwarunkowaniach politycznych przeszli na współpracę z NKWD. Informatorami NKWD w przeprowadzanych aresztowaniach byli również, zatrudnieni w terenie funkcjonariusze UB (Urzędu Bezpieczeństwa) [25].

Więźniowie, wzięci z terenów Podlasia w dniach 15 i 16 listopada 1944 r. znaleźli się początkowo w obozie przejściowym w Sokołowie Podlaskim, skąd w nocy z 30 listopada na 1 grudnia 1944 r. specjalnym transportem kolejowym, pod nadzorem NKWD, zostali wywiezieni w głąb ZSRR. W dniu 11 grudnia 1944 r. transport ten szacowany na ponad 1000 osób, dotarł do łagrów, podlegających zarządowi 270 w Borowiczach w ZSRR, w obwodzie nowogrodzkim [26].

Zarządowi łagrów w Borowiczach [27] podlegały łagry filialne („łagpunkty"): Jegolsk, Stadtlager (obóz miejski), Schachtlager (obóz kopalniany), Kowanka, Szybatowo (Szepietiewo) oraz obóz leśny, zwany Waldlager. Więźniowie, przywożeni koleją do stacji Borowicze, byli pędzeni w kolumnach marszowych pod eskortą do obozu w Jegolsku, gdzie odbywali kwarantannę. Po jej odbyciu, byli rozsyłani do pracy w innych obozach. Obozy, Waldlager i Kawanka, miały lżejszy reżim i były przeznaczone dla więźniów starych i chorych. Zespół łagrów [28] był rozrzucony w promieniu kilku i kilkunastu kilometrów od Borowicz w dolinie rzeki Msty, należącej do zlewiska Jeziora Ilmen.

Klimat tu ostry, surowy; lata krótsze niż w Polsce, a zimy trwające od października do kwietnia, wyjątkowo mroźne i śnieżne. Życie w łagrach, w tamtych warunkach klimatycznych, było dla polskich zesłańców pasmem poniżenia i bolesnych cierpień; okryci bowiem strzępami opadających łachmanów, bez zimowego obuwia, wycieńczeni ustawiczną głodówką, zmuszani do katorżniczej pracy, nękani przez wszy i pluskwy, chronicznie przeziębieni i chorzy, byli z góry skazani na zagładę [29]. Grozę obozowej gehenny potęgo-

---

[24] Tamże;, s. 16.

[25] Relacje St. Stańczuka ur. 24.V.1915 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnika, który był więziony przez NKWD w sowieckich łagrach.

[26] Caban I.; op. cit. s. 18.

[27] Encyklopedia Powszechna PWN, Warszawa 1983. Tom I, s. 337 (...) „Borowicze" (Borowiczi) miasto w europejskiej części Ros. Fed. Rep., w obwodzie nowogrodzkim, nad rzeką Mstą (zlewisko Jeziora Ilmen).

[28] Przyp. Autora: Zespół łagrów Borowicze był zlokalizowany w odległości 120—130 km na wschód od Jeziora Ilmen na Wyżynie Wałdajskiej.

[29] Z relacji mieszkańców Drelowa: St. Stańczuka, St. Sawczuka, J. Korniluka, którzy w latach 1944—1946 byli więzieni w łagrach zarządu 270 w Borowiczach.

wały ponadto tragiczne wręcz, istniejące tam warunki sanitarne, które stały się źródłem groźnych epidemii: cholery i krwawej dyzenterii [30].

(...) „Najbardziej krytyczny był marzec i kwiecień 1945 r." W tym czasie, pisze I. Caban [31], (...) „we wszystkich obozach zespołu Borowicze, według szacunków zmarło od 1000—2000 osób". W lutym 1945 r. wspomina St. Stańczuk [32] w Stadtlagrze umierało dziennie około 20—30 zesłańców. Ich nagie ciała, pod konwojem strażników, wywożono poza rewir obozu do olbrzymich dołów przy szosie, w pobliżu cerkwi w Borowiczach; tam układano je rzędami. Gdy taki dół był dostatecznie wypełniony zwłokami, przyjeżdżał buldożer, zasypywał go ziemią, profilując powierzchnię do konfiguracji terenu.

Niedostępność radzieckich archiwów decyduje o tym, że liczbę zmarłych więźniów w łagrach Borowicze I. Caban przyjął tylko w przybliżeniu, na podstawie szacunków. Myślę, że na tym etapie pracy jest to swoista konieczność, sygnalizująca jednak potrzebę podjęcia stosownych badań historyczno-dokumentalnych, pokazujących fakty, zdarzenia oraz konkretnych ludzi, którzy w latach 1944—1947 byli represjonowani przez NKWD i skazani na śmierć w sowieckich łagrach.

Opracowania: J. Dzieduszyckiego [33], H. Kosteckiego [34] i A. Siedlanowskiego [35], jako autentyczne zapisy własnych przeżyć i wspomnień z życia w sowieckich łagrach, są tu szczególnie cenne, rozszerzają bowiem źródła faktograficzne opracowywanej tematyki.

Artykuł niniejszy, wychodzący naprzeciw potrzebom badawczym regionu, jest próbą częściowego przynajmniej uzupełnienia „białych plam" w najnowszej historii Międzyrzecczyzny. W tym celu przeprowadziłem stosowne poszukiwania środowiskowe w siedmiu wsiach regionu, a mianowicie w: Drelowie, Kwasówce, Łózkach, Ostrówkach, Pereszczówce, Rzeczycy oraz w Witorożu. Chodziło w głównej mierze o ustalenie nazwisk i imion oraz innych danych osobowych tych mieszkańców wymienionych wsi, którzy w latach 1944—1947 byli przez NKWD aresztowani i więzieni w sowieckich łagrach.

Od tamtych tragicznych wydarzeń minęło już ponad 48 lat. Czas zabliźnił już wiele bolesnych ran zadanych przez NKWD, a spośród byłych więźniów, którzy przeszli obozowe piekło, żyją już tylko nieliczni; zazwyczaj są to ludzie starzy i chorzy. Ich wspomnienia o życiu w sowieckich łagrach mają dziś wartość dokumentalno-historyczną. Temu celowi służyły moje kontakty z byłymi więźniami zespołu łagrów Borowicze: Stanisławem Stań-

---

[30] Kostecki H.: op. cit., s. 160.

[31] Caban I.: op. cit., s. 63.

[32] Z informacji St. Stańczuka, b. więźnia łagrów Borowicze.

[33] Dzieduszycki J.: Trzy lata wykreślone z życiorysu. Lublin 1989, Wydawnictwo Lubelskie.

[34] Kostecki H.: Przeżyłem w ZSRR stalinowskie obozy. (w:) „Rocznik Międzyrzecki" t. XXIII—XXIV (1991—1992), s. 155—169.

[35] Siedlanowski A.: Trzy lata i 14 dni w stalinowskich łagrach na terenie ZSRR 1944—1947 (maszynopis).

czukiem [36], Stanisławem Sawczukiem [37], Władysławem Ostapiukiem [38] z Drelowa; Józefem Kornilukiem [39] zamieszkałym w Łózkach, Bolesławem Olesiejukiem [40] z Pereszczówki oraz z Antonim Siedlanowskim [41] z Rzeczycy.

Wiele cennych informacji w przedmiotowej sprawie przekazali mi również członkowie rodzin byłych więźniów sowieckich łagrów, a w tym: Jan Olesiejuk [42] s. Jana z Drelowa, Stanisław Olesiejuk [43] s. Jana zam. w Łodzi, Henryk Olesiejuk [44] s. Jana z Pereszczówki, Jan Smoter [45] z Łózek, Anna Kolaszkiewicz [46] i Genowefa Barbarewicz [47] zamieszkałe w Gronowie Elbląskim oraz Franciszka Marczukowa [48] z Drelowa. Informacje o aresztowanych przez NKWD w dniu 15 listopada 1944 r. w Kwasówce i Witorożu zbierał Jan Rabodziej [49] z Kwasówki. Identyczną pracę w Ostrówkach wykonał Jan Smoter [50] z Łózek. W zbieraniu informacji o działalności represyjnej NKWD w stosunku do ludności polskiej w regionie, wiele mi pomogli Piotr Marczuk [51] i Władysław Hawryluk [52] z Drelowa.

Personalia byłych więźniów sowieckich łagrów staraliśmy się ustalić nie tylko na podstawie pamięciowego przekazu informatorów, ale w głównej mierze — na podstawie stosownych wypisów z akt archiwalnych właściwego Urzędu Stanu Cywilnego [53].

---

[36] Stańczuk St. s. Marka ur. 1915 r. w Drelowie, rolnik, na emeryturze, zam. w Drelowie.

[37] Sawczuk St. ur. 25.IV.1921 r. w Drelowie, rolnik, na emeryturze, zam. w Drelowie.

[38] Ostapiuk Wł. ur. 1913 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik, na emeryturze.

[39] Korniluk J. ur. 8.IV.1923 r. w Drelowie, zam. w Łózkach, rolnik na emeryturze.

[40] Olesiejuk Bolesław s. Jana ur. 7.I.1923 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik i cieśla, emeryt.

[41] Siedlanowski A. s. Grzegorza ur. 30.X.1910 r. w Rzeczycy; były pracownik Biura Melioracji w Międzyrzecu; miłośnik regionu (kronikarz wiejski), emeryt.

[42] Olesiejuk J. s. Jana ur. 1921 r. w Drelowie, zam. w Drelowie.

[43] Olesiejuk St. s. Jana ur. 1927 r. w Drelowie, zam. w Łodzi.

[44] Olesiejuk H. s. Jana zam. w Pereszczówce.

[45] Smoter Jan ur. 15.V.1919 r. zam. w Łózkach.

[46] Kolaszkiewicz Anna, żona Mieczysława Kolaszkiewicza zamieszkała w Gronowie Elbląskim.

[47] Barbarewicz Genowefa z d. Kolaszkiewicz, córka Ferdynanda Kolaszkiewicza, zam. w Gronowie Elbląskim.

[48] Marczukowa Fr. ur. 1925 r. w Drelowie, zam. w Drelowie.

[49] Rabodziej J. ur. 13.XI.1916 r. w Mohylówce, od 1920 r. zamieszkały w Kwasówce.

[50] Smoter Jan zam. w Łózkach, rolnik, na emeryturze brat św. p. Kazimierza Smotra, który jako więzień łagrów sowieckich, zmarł w Obozie Miejskim (w Stadtlagrze) w Borowiczach 30.III.1945 r.

[51] Marczuk Piotr ur. 1919 r. w Drelowie, rolnik, emeryt.

[52] Hawryluk W. ur. 1907 r. w Łózkach, rolnik i artysta ludowy; zmarł w Drelowie w 1986 r .

[53] Stosowne wypisy z urzędowych dokumentów archiwalnych w USC — gminy Drelów sporządził kierownik tego Urzędu — Eugeniusz Szabaciuk.

Aresztowania ludności polskiej przez NKWD, jej deportacje w głąb sowieckiego imperium oraz więzienie w łagrach, w latach 1944—1947, trzeba oceniać jako proces integralnie związany z bolszewicką eksterminacją inteligencji polskiej w latach 1939—1941 [54]. Z tych względów starałem się o to, aby w miarę potrzeby, problematykę niniejszego opracowania powiązać z szerszym tłem historycznym (1939—1986), które w swej monografii zamieścił J. Siedlecki [55].

Zaangażowanie i życzliwość moich Informatorów umożliwiły mi wydobycie z mroków przeszłości faktów, zdarzeń i nazwisk tych mieszkańców Międzyrzecczyzny, którzy w latach 1944—1947 byli więźniami bolszewickich łagrów, w tym — również i tych, którzy tam zginęli.

Opracowanie niniejsze obejmuje wstęp oraz cztery, wzajemnie ze sobą zintegrowane rozdziały; są to:

I. Aresztowania i deportacje mieszkańców Międzyrzecczyzny, przeprowadzane przez NKWD jesienią 1944 r.
II. Wspomnienia byłych więźniów z pobytu w sowieckich łagrach Borowicze i Nowosiołek na Uralu,
III. Noty biograficzne mieszkańców Międzyrzecczyzny, więzionych w sowieckich łagrach w latach 1944—1946.
IV. Zakończenie.

Aresztowania i deportacje mieszkańców Międzyrzecczyzny, przeprowadzone przez NKWD jesienią 1944 r.

Lipiec 1944 r. przyniósł mieszkańcom Lubelszczyzny radość wyzwolenia spod hitlerowskiej okupacji, równocześnie jednak nowa sytuacja polityczna budziła poczucie ponownego zagrożenia, tym razem — ze strony NKWD.

Wojska radzieckie i polskie, wchodzące w skład Pierwszego Frontu Białoruskiego, 21 lipca 1944 r. wyzwoliły Chełm, a 23 lipca — Lublin [56]. Walki o wyzwolenie Międzyrzecczyzny trwały w dniach 25, 26 i 27 lipca 1944 [57]. Pod koniec lipca 1944 r. ofensywa radziecka zatrzymała się na Wiśle.

22 lipca 1944 r. w Chełmie ogłoszono Manifest PKWN do narodu polskiego; kreślił on program działań władzy ludowej i zapowiadał dalsze kontynuowanie walki z Niemcami aż do zwycięstwa. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego już 26 lipca 1944 r. został uznany przez ZSRR, w związku z czym zostało podpisane w Moskwie porozumienie stron: W. Mołotowa i E. Osóbki Morawskiego. Ustalono, że w czasie wspólnych działań zbrojnych, Wojsko Polskie pod względem operacyjnym podlegać będzie Naczelnemu Dowództwu ZSRR. PKWN uzyskał prawo organizowania zarządu cywilnego i życia społeczno-gospodarczego na terenach wyzwolonych przez Armię Czerwoną, poza strefą frontową [58].

---

[54] Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR (1939—1945) op. cit., s. 10—25.

[55] Siedlecki J.: op. cit.

[56] Czubiński A. Topolski J.: Historia Polski. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1988, s. 530.

[57] Siedlanowski A.: op. cit., s. 3.

[58] Czubiński A., Topolski J.: op. cit., s. 531.

(...) „Należy podkreślić — pisze J. Siedlecki [59] — że „punkt 7" umowy, zawartej między PKWN a ZSRR, zezwalał na aresztowania obywateli polskich przez organa sowieckie". Porozumienie moskiewskie z dnia 26 lipca 1944 r. miało dla sprawy polskiej tragiczne następstwa. (...) „Władze sowieckie powołały Komisję, złożoną z wyższych oficerów NKWD pod przewodnictwem gen. Bohdanowa do badania na terenach wyzwolonych działalności antyradzieckiej". Aktem, legalizującym represyjną działalność NKWD wobec polskiego społeczeństwa, był następnie dekret PKWN z 24 sierpnia 1944 r., nakazujący rozwiązanie tajnych organizacji wojskowych na terenach wyzwolonych [60].

(...) „W całym kraju społeczeństwo polskie narażone było na powszechne grabieże, gwałty, rekwizycje. Tak zwany Rząd Lubelski był całkowicie uzależniony od NKWD i w pełni lekceważony przez Armię Czerwoną" [61]. (...) „Z Okręgu Lubelskiego wywieziono Delegatów Rządu R. P. oraz ich personel — 235 osób. Nastąpiło spotęgowanie terroru (17 sierpnia). Na terenie Lubelszczyzny NKWD dokonywało masowych aresztowań. Oficerów osadzonych na Majdanku wywieziono do ZSRR. Okręgowy Delegat R. P. wraz z zastępcą zostali wywiezieni do Kijowa (26 sierpnia). Na terenie Lublina oraz w rejonie Zamościa NKWD starało się przełamać opór przy pomocy aresztowań i deportacji (3 września)". (...) „W Lubelskim do dnia 1 października aresztowano 21 tysięcy Polaków" [62].

(...) „Jednostki sowieckie dokonywały pacyfikacji powiatów: garwolińskiego, łukowskiego, lubelskiego, zamojskiego i włodawskiego. Ze wsi i osad, położonych w pobliżu lasów, wywożono na Wschód wszystkich dorosłych mężczyzn. W powiecie włodawskim dla złamania oporu, dowództwo sowieckie używało czołgów i lotnictwa".

Jesienią 1944 r. (...) „w Lublinie na Zamku osadzono około 8 tysięcy więźniów, z których następnie 2 tysiące wywieziono do Rosji. (...) „Do kwietnia 1945 r. wykonano tam 99 wyroków śmierci" [63].

(...) „W październiku 1944 r. rozpoczęła się fala aresztowań i od listopada do stycznia 1945 r. nastąpiły zorganizowane operacje obław, zwane akcjami rozbrojenia terenu" [64]. Wcześniej jednak, począwszy od sierpnia i września 1944 r., przeprowadzone przez NKWD deportacje były wymierzone głównie w kadrę kierowniczą konspiracyjnych struktur, w tym również w oficerów i żołnierzy AK. Tak więc 23 sierpnia 1944 r. wywieziono transportem kolejowym z Lublina do Riazania, przetrzymywanych na III polu Majdanka 210—280 oficerów i żołnierzy AK" [65].

We wrześniu 1944 r. wywieziono z Lubelszczyzny do obozu w Brześciu około 100 żołnierzy AK, aresztowanych uprzednio w okolicach Łukowa, Międzyrzeca Podlaskiego, Żelechowa i Białej Podlaskiej. Pod koniec września wywieziono ich do łagru w Riazaniu [66].

---

[59] Siedlecki J.: op. cit., s. 227.
[60] Tamże; s. 207.
[61] Tamże; s. 194.
[62] Tamże; s. 192.
[63] Tamże; s. 207.
[64] Tamże; s. 206.
[65] Caban I.: op. cit., s. 12.
[66] Tamże; s. 15.

1 sierpnia 1944 r. wybuchło w Warszawie powstanie, a struktury terenowe AK otrzymały rozkaz Komendy Głównej, w sprawie przeprowadzenia koncentracji oddziałów i marszu na Warszawę, celem wsparcia walczących z Niemcami powstańców [67].

W dniach 10—20 sierpnia 1944 r. trwała w regionie koncentracja oddziałów AK w Kąkolewnicy, skąd następnie przez Brzozowicę — Łuków oddziały te miały śpieszyć na pomoc walczącej Warszawie. W okolicach wsi: Olszewnica, Polska Wola, Lipniaki oddziały AK zostały jednak okrążone przez Armię Czerwoną i zmuszone do złożenia broni. Część kadry oficerskiej zgrupowania, z majorem Millerem na czele, została przez NKWD internowana; uczestnicy zgrupowania ratowali się ucieczką [68].

Na przełomie sierpnia i września 1944 r. NKWD przeprowadziło aresztowania wśród byłych uczestników zgrupowania AK w Kąkolewnicy. Pod koniec sierpnia 1944 r. został aresztowany komendant obwodowy AK, mieszkający w Berezie — Władysław Strzakłowiec [69].

(...) „W drugiej połowie września 1944 r. z prowizorycznego aresztu w Worsach pod Radzyniem Podl. wywieziono samochodem do Kowla, a następnie pociągiem do Charkowa 5 żołnierzy AK i Delegatury Okręgowej w Lublinie. Byli to: K. Stalewski — nacz. wydziału finansowego; S. Osiński — nacz. wydziału zdrowia; oraz J. Litwiniuk, A. Kudela i P. Potasiński — żołnierze AK z Lublina"[70].

(...) „Pod Siedlcami (8 km na północ), w miejscowości Krześlin NKWD zorganizowało obóz koncentracyjny dla aresztowanych działaczy polskich, których umieszczono w dołach o głębokości 8 m. i powierzchni 2 × 2 m. Woda sięgała do kolan. Pojemność obozu całkowicie odizolowanego, obliczona była na 1500 ludzi. AK żądała natychmiastowej interwencji czynników międzynarodowych (29.X.1944 r.). (...) W Okręgu Warszawskim wzmagały się z dnia na dzień masowe aresztowania (3 listopada). Na terenach położonych po wschodniej stronie Wisły jedyną władzę stanowiło NKWD. Ślad przepadł po aresztowanych" [71].

Od jesieni 1944 r., w Skrobowie pod Lubartowem funkcjonował obóz przejściowy NKWD i UB, w którym więziono około 600 oficerów i podoficerów AK. W okresie okupacji w obozie tym Niemcy mordowali Żydów i przetrzymywali jeńców radzieckich. Prowadzona w Skrobowie eksterminacja oficerów AK osiągnęła wyraźne nasilenie w kwietniu 1945 r.; więźniów wywieziono do Uzłowa (około 50 km od Tuły), a następnie osadzono w łagrze Dubowka [72].

Dla osób, aresztowanych latem i jesienią 1944 r. na Podlasiu, zakwalifikowanych do deportacji w głąb ZSRR, NKWD zorganizowało specjalny obóz przejściowy w Sokołowie Podlaskim. Do tego celu wykorzystano poniemieckie baraki w tym mieście.

Aresztowania wśród ludności Międzyrzecczyzny były poprzedzone wnikliwą penetracją terenu, której głównym celem było ustalenie w poszczegól-

---

[67] Czubiński A., Topolski J.: op. cit., s. 532.

[68] Informacja St. Olesiejuk ur. 1927 r. w Drelowie, zam. w Łodzi.

[69] Informacja St. Stańczuka z Drelowa.

[70] Caban I.: op. cit., s. 15.

[71] Siedlecki J.: op. cit., s. 193.

[72] Tamże; s. 222—223.

nych wsiach członków AK i BCh oraz potencjalnych przyjaciół i sympatyków tych organizacji. Pracę w tym zakresie prowadziły służby wywiadowcze NKWD, wspomagane przez UB i sieć zwerbowanych w tym celu konfidentów. Konfidentami NKWD w okolicach Międzyrzeca Podlaskiego jesienią 1944 r., jak podaje A. Siedlanowski [73], byli: Stanisław Mazur (zwany „Suchą Rączką") z Żakowoli Poprzecznej oraz Dawidowicz z okolic Rzeczycy. W Drelowie i okolicznych wsiach funkcję tą pełnili miejscowi Ukraińcy, między innymi: Jan Bojko, Andrzej Bondarczuk i Aleksander Gruszka [74].

W oparciu o zebrane informacje NKWD sporządzało terenowe listy osób, podejrzanych o „antyrtdzieckość", zakwalifikowanych do aresztowania i deportacji.

Prowadzona w regionie akcja wywiadowcza NKWD budziła w społeczeństwie zrozumiały niepokój. Kierownictwa terenowych struktur konspiracyjnych AK i BCh ostrzegały swoich podkomendnych przed możliwością aresztowań, zalecano zachowanie wzmożonej czujności i ostrożności [75]. Ostrzeżenia te okazały się jednak mało skuteczne, gdyż oddziały operacyjne NKWD działały nocą, przy wykorzystaniu pełnego zaskoczenia ludności.

Jesienią 1944 r. Międzyrzecczyzna przeżyła dwukrotnie masowe aresztowania NKWD, raz w dniu 3 listopada i drugi raz w dniach 15 i 16 listopada. Masowe aresztowania w Okręgu Warszawskim, jak podaje J. Siedlecki [76], rozpoczęły się 3 listopada; fala tych aresztowań objęła również niektóre wsie zachodniej Międzyrzecczyzny, w tym również — Rzeczycę [77]. Aresztowania w dniach 15 i 16 listopada 1944 r. objęły wsie: Drelów, Kwasówkę, Łózki, Ostrówki, Pereszczówkę, Witoroż oraz inne wsie, a mianowicie Leszczankę, Strzyżówkę i Korczówkę; nie było aresztowań w Przechodzisku i Zahajkach [78].

Mieszkańcy regionu, aresztowani w obu tych akcjach, po dręczących przesłuchaniach w Międzyrzecu Podlaskim, znaleźli się w obozie przejściowym w Sokołowie Podlaskim, skąd po włączeniu do więźniarskich transportów, w dniach 12-tego i 30-go listopada 1944 r., pod eskortą NKWD, zostali wywiezieni do zespołu łagrów sowieckich w Borowiczach.

Na problem sowieckich aresztowań i deportacji ludności polskiej pragniemy spojrzeć w świetle tych materiałów, które zebraliśmy w regionie.

Akcję aresztowań w Rzeczycy przeprowadziło NKWD w nocy dnia 3 listopada 1944 r. Organizacyjnym szefem tej akcji — jak podaje A. Siedlanowski [79] — był niejaki Dawidowicz, pozostający w bliskich stosunkach z rodziną Koszucińskich. Pod osłoną ciemności, około godziny drugiej nad ranem przyjechały do Rzeczycy samochody z oddziałem NKWD. Ta nocna wizyta so-

---

[73] Siedlanowski A.: op. cit., s. 2—6.

[74] Relacje St. Stańczuka s. Marka ur. 1915 r. w Drelowie.

[75] Siedlanowski A.: op. cit., s. 4 (W połowie sierpnia 1944 r. dr Czarnocka z Radzynia ostrzegła komendanta oddziału BCh — A. Siedlanowskiego z Rzeczycy o przygotowaniach NKWD do akcji aresztowań).

Kierownictwo AK, według relacji St. Stańczuka z Drelowa, w dniu 1 listopada 1944 r. przekazało mu ostrzeżenie o możliwości aresztowań członków AK.

[76] Siedlecki J.; op. cit., s. 193.

[77] Siedlanowski A.: op. cit., s. 4.

[78] Informacja P. Marczuka, rolnika z Drelowa, ur. 1919 r.

[79] Siedlanowski A.: op. cit., s. 6.

wieckich żołnierzy, uzbrojonych w pistolety maszynowe, była dla wsi pełnym zaskoczeniem.

Trójki operacyjne NKWD, przyświecając sobie elektrycznymi latarkami, wdarły się do upatrzonych domów, dokonały aresztowań podejrzanych mężczyzn oraz przeprowadziły rewizje: w mieszkaniach, komorach, piwnicach, na strychach i w obejściach. W wyniku tych rewizji w zagrodach: Jana Domańskiego, Kazimierza Michalczuka i Józefa Swórskiego znaleziono ukrytą broń. Aresztowano ich i pod strażą trzymano w domu Antoniego Kawęckiego. Tam również poddano aresztowanych wstępnym badaniom śledczym.

Do mieszkania Stanisława Zachariasza przyprowadzono pod strażą pozostałych mężczyzn, aresztowanych w Rzeczycy; tam o każdym z aresztowanych, oficer NKWD sporządził krótką notatkę. Sprawą godną podkreślenia jest fakt, że wśród osób aresztowanych w Rzeczycy był również Tadeusz Koszuciński. Udawał aresztowanego, chociaż wszyscy wiedzieli, że to tylko pozory, bo był on człowiekiem Dawidowicza.

(...) „Przed załadowaniem nas na samochody — pisze A. Siedlanowski [80] — babka Koszucińskiego z wielkim żalem prosiła oficera NKWD o zwolnienie wnuczka, którego zwolniono". W pamiętny piątek 3 listopada 1944 r. NKWD aresztowało w Rzeczycy aż 17 mężczyzn, byli to: Czesław Byczuk, Bolesław Borkowicz, Jan Domański, Kazimierz Kozłowicz, Kazimierz Michalczuk, Jan Pietruszka, Aleksander Pietruszka, Jan Pietruszka, s. Franciszka, Antoni Siedlanowski, Jan Siedlanowski, Aleksander Sidorczuk, Józef Swórski, Leon Woliński, Stanisław Woliński, Henryk Wsół, Józef Zachariasz i Stanisław Zachariasz.

Aresztowanych przewieziono samochodami do Międzyrzeca Podlaskiego, gdzie osadzono ich w prowizorycznym więzieniu przy ulicy Staromiejskiej Nr 16. Była to kamienica, na parterze i piętrze zajęta przez NKWD, a w jej piwnicach, obok zgromadzonych na zimę ziemniaków, znajdowało się pomieszczenie więzienne. Do piwnic tych wepchnięto więźniów z Rzeczycy; siedziało już tam wielu mężczyzn z Międzyrzeca i okolicznych wsi.

Więzienie to nie miało ani prycz, ani ławek do siedzenia, ani żadnych urządzeń sanitarnych. W rogu piwnicy, do załatwiania nagłych potrzeb fizjologicznych, stał blaszany kubeł przykryty kawałkiem dykty. Uzbrojeni strażnicy dwa razy dziennie wyprowadzali więźniów na pobliskie ogrody, by tam mogli załatwić „swoje potrzeby". Obowiązywał absolutny zakaz kontaktowania się więźniów ze swymi rodzinami. Przekazywanie uwięzionym żywności za pośrednictwem strażników nie było jednak zakazane. Okoliczność ta łagodziła egzystencję więźniów.

Szczególnie dokuczliwe i wyczerpujące były przesłuchania więźniów; prowadziły je dwie komisje śledcze, złożone z oficerów NKWD i tłumaczy. Jedna z takich komisji pracowała bez przerwy na piętrze więziennej kamienicy, druga zaś — w pomieszczeniach plebanii przy parafialnym Kościele św. Józefa. O metodach śledczych tej drugiej komisji wspomina A. Siedlanowski [81]. W przesłuchaniu tym komisja stosowała wyrafinowane metody śledcze, które miały skłonić więźniów do obciążających zeznań. Godzinami zadawano więźniom pytania; uderzeniami w kark i w twarz, groźbą rozstrzelania zmuszano

[80] Tamże; s. 6.

[81] Tamże; s. 6—7 (A. Siedlanowski 6.XI.1944 r. przeszedł opisane badania śledcze w Międzyrzecu).

ich do biernej uległości i wyjawienia konspiracyjnych tajemnic. Dla wywołania grozy, oprawcy wyprowadzali więźnia na podwórze plebanii, za chlew i tam, postawiwszy go nad głębokim dołem, pozorowali przygotowanie do egzekucji. Gdy i to nie skutkowało, nasadzano na głowę więźnia blaszane wiadro i pałkami bito po tym wiadrze, aż do całkowitego omdlenia ofiary. Umęczonych, obitych więźniów nie odprowadzano na ich dawne miejsce, ale umieszczano w separatce, którą była inna piwnica. Tam wśród znajomych więźniów, znaleźli się również tacy, których nikt nie znał; ich zachowanie, nakłaniające towarzyszy niedoli do rozmów, wydawało się podejrzane. Więźniowie łatwo zorientowali się, że byli to tajni agenci NKWD, wsadzeni do separatki dla szpiegowskich celów [82].

W sobotę 11 listopada 1944 r. przed świtem wsadzono więźniów do samochodów ciężarowych i przewieziono z Międzyrzeca do obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim. W barakach tego obozu siedziało już wielu więźniów z: Warszawy, Legionowa, Garwolina, Puław, Węgrowa, Siedlec oraz z powiatów: siedleckiego, sokołowskiego, łukowskiego, garwolińskiego, bialskiego, radzyńskiego, lubartowskiego i innych. Więźniów z Rzeczycy, u których znaleziono broń (Jana Domańskiego, Kazimierza Michalczuka i Józefa Swórskiego), odłączono od innych i osadzono w odrębnym baraku. Wiadomo, że byli oni wywiezieni do Siedlec i sądzeni przez sąd NKWD [83].

W niedzielę 12 listopada 1944 r. przewieziono więźniów samochodami na stację kolejową w Sokołowie Podlaskim i po osobistej rewizji, załadowano do wagonów towarowych specjalnego pociągu. (...) „Szacuje się — pisze I .Caban [84] — że transportem tym wywieziono do zespołu łagrów w Borowiczach od 800 — 1200 więźniów". Trasa tego transportu kolejowego prowadziła przez: Siedlce, Łuków, Brześć, Baranowicze, Mińsk, Smoleńsk, Witebsk, Wielkie Łuki, Ostaszków, Bałagoje, Ugłowka do stacji Borowicze. Pociąg przyjechał do Borowicz nocą, dnia 20 listopada 1944 r. Więźniowie jechali nim 8 pełnych dób i tylko raz w Brześciu otrzymali posiłek w postaci kilku sucharów i „kipitaku". Po wyładowaniu więźniów z pociągu, pod wojskową eskortą doprowadzono ich do łagru Szepietowo [85].

Druga fala aresztowań wśród ludności Międzyrzecczyzny objęła w głównej mierze wsie na Bagnoszach i Litwakach. Zmotoryzowane siły NKWD już we wtorek wieczorem, dnia 14 listopada 1944 r. zajmowały pozycje wyjściowe do przeprowadzenia aresztowań. Ludzie z Drelowa, wracający w tym dniu furmankami z Międzyrzeca, w godzinach wieczornych, widzieli na szosie w Zahajkach dużo rosyjskiego wojska [86].

(...) „W dniu tym, wspomina Stanisław Olesiejuk [87], prawie do nocy pracowaliśmy u Pawła Matejuka w Drelowie przy mechanicznych omłotach zboża; byli tam również Piotr Marczuk, Stanisław Marczuk i Jan Rabczuk z Drelowa oraz Mieczysław Bobruk z Łózek. Po pracy była wspólna kolacja. Około godziny 22^{00}, gdy rozchodziliśmy się do domów, zwróciliśmy uwagę, iż do wsi przyjechało wiele samochodów z rosyjskim wojskiem, a kilka z nich pojecha-

---

[82] Tamże; s. 8.

[83] Z relacji A. Siedlanowskiego z Rzeczycy.

[84] Caban I.; op. cit., s. 16.

[85] Siedlanowski A.: op. cit., s. 8—11.

[86] Relacje St. Stańczuka s. Marka z Drelowa.

[87] Relacje St. Olesiejuka z Drelowa, zam. w Łodzi.

ło w stronę Łózek. Myśleliśmy, że to rosyjskie odwody wycofują się na zaplecze frontu. Niestety, byliśmy w błędzie".

15 listopada 1944 r. przed świtem, a było to w środę, operacyjne grupy NKWD, prowadzone przez ukraińskich nacjonalistów, rozpoczęły aresztowania wśród mieszkańców Drelowa. W chałupach i w budynkach gospodarczych, należących do osób podejrzanych, przeprowadzono rewizję; szukano broni i dokumentów konspiracyjnych organizacji AK i BCh. Do chaty Michała Kowalczuka i jego zięcia — Stanisława Stańczuka przed świtem tegoż dnia zapukało pięciu żołnierzy NKWD; prowadził ich miejscowy Ukrainiec — Aleksander Jedynak, który przy tej okazji żartował, że to niby „gości przyprowadził na kwaterę" [88]. St. Stańczuk został aresztowany. Ta sama grupa NKWD, prowadzona przez A. Jedynaka, aresztowała Jana Olesiejuka [89]. Z relacji, jakie podali Józef Korniluk [90], Władysław Ostapiuk [91], Stanisław Sawczuk [92] i Stanisław Stańczuk [93] wynika, że mężczyzn aresztowanych podówczas w Drelowie, przetrzymywano pod strażą w stodole Antoniego Byczyka i w małej szopie Franciszka Michalczuka. Wieczorem odwieziono aresztowanych samochodami do Międzyrzeca Podlaskiego, gdzie osadzono ich w więzieniu NKWD przy ulicy Staromiejskiej 16. W dniu 16 listopada aresztowano w Drelowie jeszcze dwóch mężczyzn, których odwieziono do więzienia w Międzyrzecu.

Reasumując, podajemy, że w dniach 15 i 16 listopada 1944 r. NKWD aresztowało w Drelowie 28 mężczyzn, a mianowicie: Chodźko Bolesława, Chodźko Stefana, Jakimiuka Piotra, Jakimiuka Szymona, Korniluka Józefa, Ferdynanda, Kolaszkiewicza Mieczysława s. Ferdynanda, Korniluka Józefa, Kowalczuka Michała s. Jana, Kowalczuka Michała s. Mikołaja, Lecyka Hieronima, Maksymiuka Wiktora, Matejuka Pawła, Michalczuka Lucjana, Olesiejuka Jana s. Bartłomieja, Olesiejuka Jana s. Jana, Ostapiuka Teodora, Ostapiuka Władysława, Rabczuka Bolesława, Rabczuka Jana, Sadowca Józefa, Sawczuka Stanisława, Stańczuka Stanisława, Steszuka Mieczysława Konrada, Stroka Michała, Suszczuka Andrzeja, Szabaciuka Antoniego, Zająca Jana i Zbańskiego Jana.

Zarówno rewizje, przeprowadzone w Drelowie, jak również wstępne przesłuchania aresztowanych, nie przyniosły organom NKWD oczekiwanych efektów. Nie znaleziono broni, nie udowodniono nikomu przynależności do konspiracyjnych organizacji AK i BCh. W związku z tym dowództwo NKWD, dla ujawnienia obciążających faktów, dokonało upozorowanego aresztowania miejscowych Ukraińców: Jana Bojko, Andrzeja Bondaruka, Aleksandra Gruszkę i Dymitra Andrzejuka. Mieszkańcy Drelowa byli jednak wystarczająco zorientowani, że Ukraińcy ci byli agentami NKWD i wśród aresztowanych ziomków mieli pełnić funkcję tajnych wywiadowców, donosicieli i prowokatorów. Nie jest również jasna sprawa Antoniego Kulika, właściciela sklepiku

---

[88] Relacje St. Stańczuka s. Marka z Drelowa.

[89] Relacje St. Olesiejuka z Drelowa, który był świadkiem aresztowań brata — Jana Olesiejuka 15.XI.1944 r.

[90] Relacje J. Korniluka ur. 1923 r. w Drelowie, zam. w Łózkach.

[91] Relacje Wł. Ostapiuka ur. 1913 r. w Drelowie, zam. w Drelowie.

[92] Relacje St. Sawczuka ur. 1921 r. w Drelowie, zam. w Drelowie.

[93] Relacje St. Stańczuka z Drelowa (...) „W dniu 16.XI.1944 r. aresztowano: Jana Olesiejuka s. Bartłomieja i Michała Kowalczuka s. Mikołaja.

w Drelowie, który razem z innymi był też aresztowany przez NKWD, ale po trzech dniach był w Międzyrzecu wypuszczony na wolność [94].

Aresztowania w okolicznych wsiach miały podobny scenariusz jak w Drelowie. Wczesnym świtem 15 listopada 1944 r. przyjechały do Kwasówki sowieckie samochody z NKWD. Grupy operacyjne NKWD przeprowadziły w tym dniu wiele rewizji oraz aresztowały w Kwasówce 9 znanych rolników; byli to: Klimek Feliks, Kieczka Jan, Kubik Andrzej, Kubik Bazyli s. Stefana, Kubik Bazyli s. Józefa, Olesiejuk Stefan, Olesiejuk Aleksander, Olesiejuk Józef i Szymańczuk Stanisław.

Zainteresowane rodziny wnosiły do władz pisemne prośby o uwolnienie aresztowanych, motywując przy tym, że nikt z nich nie należał do „antysowieckiej organizacji"; w gminie pobierano zaświadczenia o lojalności. Ówczesny wójt gminy Zahajki — Jan Iwaniuk radził, aby w wystawianych opiniach nie wstawiać klauzuli, że „aresztowani do żadnej organizacji nie należeli", bo władze sowieckie wiedzą, że byli oni w AK. Bez tej klauzuli zaświadczenia o lojalności były nieważne [95]. Taka postawa wójta gminy skłania do wniosku, że w sprawę uwolnienia aresztowanych mieszkańców nie mógł się on w ogóle angażować.

Rewizje i aresztowania w Łózkach rozpoczęły się we wczesnych godzinach rannych 15 listopada 1944 r. Aresztowanych zwożono samochodami do Starowsi w Łózkach, gdzie w budynku szkoły mieściła się kwatera dowództwa oddziału NKWD. Oficer śledczy prowadził tam wstępne przesłuchania.

(...) „W godzinę po aresztowaniu mego brata Kazimierza, gdy z rodzicami rozmawiałem o tej sprawie — wspomina Jan Smoter [96] — pod nasz dom podjechał sowiecki samochód wojskowy z budą. Żołnierze NKWD sprawdzili moją tożsamość i zażądali, abym z nimi jechał do sołtysa. Wsiadłem do samochodu, a w budzie pilnował mnie tylko jeden żołnierz z pepeszą; podoficer NKWD jechał w szoferce obok kierowcy. Jechaliśmy drogą koło lasu. Trzeba było przejechać przez drewniany ukośny most na rowie. Samochód zatrzymał się, bo przejezdność starego mostu była wątpliwa. W tym czasie, gdy kierowca i podoficer wyszli z szoferki obejrzeć stan techniczny mostu, ten żołnierz, który w budzie mnie pilnował, powiedział do mnie — „uciekaj"! Wyskoczyłem z samochodu i uciekłem. Tak uniknąłem aresztowania".

W Łózkach byli podówczas aresztowani i wywiezieni do Międzyrzeca Podlaskiego: Bobruk Mieczysław, Kieczka Czesław, Kościuczyk Michał, Kozłowiec Jan, Kuśmieruk Józef, Łuszczanica Jan, Marczuk Stanisław, Sidorczuk Władysław, Smoter Kazimierz i Tarasiuk Hipolit. Aresztowano wtedy 10 mężczyzn.

W Ostrówkach, wsi położonej kilka kilometrów na południe od Łózek, w dniu 15 listopada 1944 r. byli przez NKWD aresztowani: Bołba Józef, Bołba Albin s. Józefa, Chomiuk Adam, Gawryszuk Franciszek, Gil Jan, Grzeszczuk Czesław, Grzeszczuk Władysław, Grzeszczuk Józef, Hawryszuk Antoni, Hryć Stanisław, Kurowski Antoni, Przychodzki Jan, Stefaniak Alfons, Stefaniak

---

[94] Relacje St. Stańczuka z Drelowa.

[95] List Jana Rabodzieja do autora z 16.IX.1992 r.

[96] Relacje Jana Smotra z Łózek ur. 15.V.1919 r. zawarte w liście do autora z 4.XII.1992 r.

Jan, Szczerba Edward, Zając Stanisław, Zalewski Józef, Zalewski Stanisław [97]. Pod wieczór tegoż dnia przewieziono aresztowanych samochodami wojskowymi do więzienia NKWD w Międzyrzecu Podlaskim.

15 listopada w Pereszczówce NKWD przeprowadziło również wiele rewizji domowych i aresztowań. Pod zarzutem współdziałania z konspiracyjnymi organizacjami byli aresztowani: Gruszka Jan s. Mikołaja, Gruszka Jan s. Jana, Harłowski Jan, Korolczuk Bolesław, Olesiejuk Eugeniusz, Olesiejuk Jan s. Onufrego, Olesiejuk Bolesław, Olesiejuk Stanisław, Olesiejuk Jan s. Romana, Olesiejuk Marian, Stefaniuk Stanisław, Wakulak Jan s. Bolesława, Wakulak Marian. Aresztowanych nie przesłuchiwano; pod strażą przetrzymano ich w stodole na Starowsi i wieczorem wywieziono do Międzyrzeca [98].

Fala aresztowań, przeprowadzonych w tym czasie przez NKWD, jak podał St. Stańczuk [99], objęła również inne wsie w regionie, a mianowicie: Żerocin, Leszczankę, Strzyżówkę, Korczówkę i Witoroż. Były to niewątpliwie aresztowania prewencyjne, bo położenie tych wsi wśród lasów stwarzało potencjalną możliwość kontaktów ludności z partyzantami. Kompleksowe opracowanie materiałów faktograficznych z tych wsi jest ważnym zadaniem badawczym, jednak z jego realizacją trzeba jeszcze poczekać.

Pomoc ze strony Jana Rabodzieja [100] z Kwasówki umożliwiła pokazanie tej akcji NKWD tylko w Witorożu; 15 listopada 1944 r. byli tam aresztowani: Biedroń (imienia nie ustalono), Gruszka Jan, Gruszka Jan s. Jana, Gryza (imienia nie ustalono), Kubik Jan, Nowicki Zenon, Parafiński Wacław, Parafiński Bolesław, Puchtal Tomasz, Saczuk Jan, Szymkiewicz Wacław, Waszczuk Kazimierz. Aresztowani byli pod strażą przetrzymywani w folwarcznej szopie, a wieczorem wywiezieni do więzienia NKWD w Międzyrzecu Podlaskim.

Więzienie NKWD w Międzyrzecu Podlaskim mieściło się w piwnicach kamienicy przy ulicy Staromiejskiej 16 oraz w pomieszczeniach stojącego w podwórzu pożydowskiego spichrza. Wieczorem 15 listopada w więziennych pomieszczeniach zrobiło się ciasno i duszno, bo z okolicznych wsi, wspomina Stanisław Stańczuk [101], poczęto zwozić aresztowanych, a siedziało już tam sporo ludzi z Międzyrzeca. Przed wpuszczeniem do więzienia każdy z aresztowanych był poddawany osobistej rewizji; zabierano im dokumenty osobiste oraz wszelkie ostre narzędzia, jak noże, scyzoryki, brzytwy. Przez trzy, czy cztery dni trwało przywożenie do więzienia ciągle nowych ludzi, aresztowanych w okolicznych wsiach [102].

Wśród uwięzionych mieszkańców Drelowa i okolicznych wsi znaleźli się również: Jan Bojko, Andrzej Bondaruk, Aleksander Gruszka oraz Antoni Jedynak z Łózek. Wszyscy wiedzieli w jakim celu ich tu wsadzono; służyli NKWD. Codziennie na podwórko więzienne przychodziły kobiety: żony do mę-

---

[97] Wiarygodność osób aresztowanych w Ostrówkach weryfikował Jan Smoter z Łózek; ustalił również, iż Bałba Józef i Hawryszczuk Antoni zmarli w łagrach zespołu Borowicze.

[98] Relacje Henryka Olesiejuka i Bolesława Olesiejuka z Pereszczówki.

[99] Informacje St. Stańczuka z Drelowa.

[100] Relacje Jana Rabodzieja z Kwasówki.

[101] Relacje St. Stańczuka z Drelowa.

[102] Informacje Józefa Korniluka ur. 1923 r. w Drelowie, rolnika, zam. w Łózkach.

żów, matki do synów i przynosiły paczki z żywnością. Strażnicy kontrolowali zawartość tych paczek i przez okienko przekazywali je więźniom.

Dwa razy dziennie uzbrojeni strażnicy wyprowadzali więźniów poza budynki, na pobliskie ogrody, gdzie mogli oni załatwiać swoje potrzeby fizjologiczne. Więźniów pilnowało zawsze dwóch lub trzech strażników [103].

W niedzielę 19 listopada 1944 r., gdy pod wieczór dwóch strażników wyprowadziło więźniów na ogrody, Biedroń z Witoroża wykorzystał tę okoliczność i podjął ryzyko ucieczki. Ucieczka się powiodła, bo zaskoczenie strażników i opóźniony pościg, nie przyniosły NKWD żadnego efektu [104]. Ten ubytek jednego więźnia został jednak uzupełniony, gdyż już następnego dnia samochody NKWD przywiozły do więzienia innych mężczyzn, aresztowanych w okolicach Międzyrzeca [105].

(...) „Na piętrze tej kamienicy, w której nas więziono, był sztab NKWD; były tam pokoje, wspomina Stanisław Sawczuk [106], w których pracowały komisje śledcze. Na korytarzu przed tymi pomieszczeniami pełnili służbę uzbrojeni strażnicy; oni na polecenie oficerów doprowadzali więźniów na przesłuchania, a po zakończeniu tychże, odprowadzali ich do pomieszczeń więziennych. Oficer śledczy pytał mnie, czy byłem w AK? Gdzie ukryłem broń? Odpowiadałem, że w AK nie byłem, a broni nie ukryłem, bo jej nie miałem". Oficer NKWD bił kolbą pistoletu w moje czoło, krzyczał i groził, że każe mnie zabić „kak sobaku". Wracałem do celi więziennej bardzo zmęczony, obity i skrwawiony".

(...) „Miałem w tygodniu, wspomina Stanisław Stańczuk [107], aż trzy przesłuchania. Oficer NKWD, który mnie przesłuchiwał starał się mnie zastraszyć; namawiał, abym się przyznał, iż byłem członkiem AK, że posiadam ukrytą broń". (...) „Na te nalegania odpowiadałem zawsze jednakowo: do organizacji AK nie należałem i żadnej broni nie posiadam". (...) „Oficer NKWD pytał dalej: wyjaśnij, dlaczego 15 sierpnia 1944 r. byłeś w Kąkolewnicy, na koncentracji oddziałów AK? Odpowiadałem, że chciałem przyłączyć się do Polskiego Wojska, aby walczyć przeciwko niemieckiej armii. Niemcy w 1918 r. zabili mego ojca Marka Stańczuka; w obozie koncentracyjnym w Oświęcimiu zamordowali mego brata Tomasza. Za moimi plecami siedział drelowski Ukrainiec — Dymitr Andrzejuk i słuchał moich zeznań. Wiedziałem, że to on zrobił na mnie donos do NKWD; on zajmował się inwigilacją AK w okolicznych wsiach.

(...) „Wszyscy więźniowie, wspomina Bolesław Olesiejuk [108] z Pereszczówki byli przesłuchiwani przez oficerów NKWD w stereotypowy sposób; indagowano więźniów na okoliczności posiadania broni i przynależności do AK, straszono przy tym i biciem usiłowano wymusić zeznania".

W czwartek 23 listopada 1944 r. uwolniono z więzienia wszystkich Ukraińców, a więźniów wyprowadzano partiami na pilnie strzeżoną ulicę, poddawano ponownej rewizji i wsadzano do odkrytych samochodów. Więźniowie sia-

---

[103] Relacje St. Stańczuka i Wł. Ostapiuka z Drelowa.

[104] Relacje Jana Rabodzieja z Kwasówki.

[105] Wspomnienia Józefa Korniluka, zam. w Łózkach.

[106] Wspomnienia Stanisława Sawczuka z Drelowa.

[107] Wspomnienia Stanisława Stańczuka z Drelowa.

[108] Wspomnienia Bolesława Olesiejuka ur. 7.I.1923 r. w Pereszczówce, byłego więźnia sowieckich łagrów.

dali wprost na podłogę skrzyń samochodowych w trzy rzędy, plecami w kierunku jazdy. Usadawiano ich tak ciasno, aby nie mogli się ruszać. Przy jednej i drugiej burcie samochodu siedziało po dwóch żołnierzy NKWD z pistoletami, gotowymi do strzału. Samochody z więźniami uformowano w zwartą kolumnę, a jej eskortę stanowiły transportowe wozy z sowieckim wojskiem.

(...) „Wywieziono nas w takiej kolumnie, wspomina Stanisław Stańczuk [109], przez Siedlce, Suchożebry do Sokołowa Podlaskiego, gdzie nas zamknięto i otoczono strażą w barakach obozu przejściowego NKWD. Rozpoczęły się ponownie przesłuchania i badania więźniów. Jestem pewny, że akta więźniów łącznie z dokumentacją ich przesłuchań, z Międzyrzeca zostały przewiezione do komendy obozu NKWD w Sokołowie Podlaskim". Warunki egzystencji w tym obozie były niezwykle ciężkie. Rano dawano więźniom po kromce chleba i po pół litra czarnej kawy; obiad składał się z półlitrowej porcji wodnistej kaszy; na kolację dawano wodnistą zupę.

Pod wieczór 30 listopada 1944 r. więźniów wyprowadzono z baraków i załadowano pośpiesznie na wojskowe ciężarówki i wywieziono pod strażą na rampę kolejową w Sokołowie Podlaskim, przy której stał już podstawiony długi rząd krytych bydlęcych wagonów. Więźniowie byli ponownie poddawani szczegółowej rewizji, po czym ładowano ich do wagonów; były one prowizorycznie przystosowane do przewozu ludzi. Ściany wagonów były wymazane bydlęcymi odchodami, a okienka zakratowane i pozabijane deskami. Na środku wagonu stał żelazny piecyk, od którego rurę na odprowadzenie spalin wmontowano w jednym z okienek; przy piecyku na podłodze leżała kupka drobnego węgla i miału. W narożu wagonu była w podłodze wycięta dziura, aby tam więźniowie mogli załatwiać swoje fizjologiczne potrzeby. Do każdego wagonu ładowano po 40 więźniów. Strażnicy transportu ryglowali drzwi wagonów i przejmowali nadzór nad więźniami. Praca, związana z załadunkiem i liczeniem więźniów trwała kilka godzin i zakończyła się już po północy. Tak więc nocą, ale już 1 grudnia 1944 r. transport wyruszył z Sokołowa Podlaskiego na wschód [110].

W transporcie tym, jak podał I. Caban [111], znalazło się ponad 1000 więźniów, pochodzących: z Podlasia, okolic podwarszawskich, częściowo z Lubelskiego i Białostockiego.

(...) „Pociąg minął Siedlce i gdy zbliżał się do Łukowa zaczęło świtać. Postanowiłem, wspomina Stanisław Stańczuk [112], napisać list pożegnalny do swej żony. Papieru nie było, bo nam zabrali. Wyciągnąłem więc z buta kawałek lnianej białej onucy i na niej, zwilżając w ślinie czubek chemicznego ołówka, napisałem list. Zwinąłem ten list w rulonik i przez otwór w podłodze do załatwiania się, w miejscu, gdzie szosa z Międzyrzeca do Drelowa i Berezy krzyżuje się z torami kolejowymi, wyrzuciłem ten list. (...) „Ludzie, jadący furmankami z Drelowa i Łózek do Międzyrzeca, zauważyli na przejeździe kolejowym to dziwne zawiniątko, podnieśli, przeczytali i jeszcze wieczorem

---

[109] Wspomnienia Stanisława Stańczuka z Drelowa.

[110] Z relacji Stanisława Stańczuka i Stanisława Sawczuka z Drelowa.

[111] Caban I.: op. cit., s. 18.

[112] Wspomnienia Stanisława Stańczuka z Drelowa.

1 grudnia dostarczyli żonie deportowanego — Anieli Stańczcuk [113] w Drelowie. Fotografię tego listu załączam do opracowania (zał. Nr 1.).

Transport z deportowanymi zatrzymał się na pewien czas w Brześciu, po czym toczył się dalej w kierunku północno-wschodnim. (...) „Gdy pociąg minął Baranowicze, wspomina Stanisław Stańczuk [114], wjechaliśmy w lesisty teren i wówczas Jan Olesiejuk s. Onufrego z Pereszczówki, z synami Bolesławem i Stanisławem podjęli próbę ucieczki. Oderwali deskę przy drzwiach i przez tę dziurę usiłowali wydostać się z wagonu. Te poczynania więźniów zostały przez strażników zauważone. Pociąg zatrzymano; strażnicy wpadli do wagonu, obili biedaków i ponownie zabili deskami dziurę we drzwiach. Transport jechał dalej, a postoje były organizowane co dwa dni i to zawsze w szczerym polu. W czasie tych postojów więźniowie otrzymywali trochę wodnistej zupy; nie zmniejszało to ich głodu, pragnienia, zimna i wycieńczenia". (...) „Przez dziury w drzwiach i okienkach więźniowie z przerażeniem obserwowali obcy krajobraz i większe miasta, wyznaczające etapy tej deportacji. Dalsza trasa transportu prowadziła przez: Mińsk, Smoleńsk, Witebsk, Wielkie Łuki, Ostaszków, Bałagoje, Ugłowkę; do stacji Borowicze dojechaliśmy wieczorem 11 grudnia 1944 r. Tu pociąg zjechał na bocznicę. Żołnierze NKWD wyprowadzili więźniów z wagonów, podoficerowie ponownie ich przeliczali i szóstkami ustawiali w kolumnę marszową. Wszyscy byli krańcowo wyczerpani, zziębnięci i głodni; wielu miało gorączkę".

(...) „Po zasypanej śniegiem drodze, wspomina Józef Korniluk [115], w mroźną grudniową noc, przy pokrzykiwaniu konwojentów: pabystriej, pabystriej (szybciej, szybciej), rozpoczął się nasz marsz do łagrów. Od stacji Borowicze pędzono nas pieszo około 13 km do Jegolska. W czasie tego marszu zatrzymano kolumnę przy Stadtlagrze i tam nastąpił pierwszy podział więźniów na grupy. (...) „Jedną z takich grup więźniarskich, liczącą około 400 osób, wspomina Stanisław Sawczuk [116] skierowano do łagru Kawanka; znaleźli się tam Jan Olesiejuk s. Bartłomieja i Andrzej Suszczuk, obaj z Drelowa. Pozostałe grupy więźniów pędzono dalej do Jegolska. (...) „Ostatni transport z terenów polskich nadszedł do Jegolska 11 grudnia 1944 r.; liczył około 1000 więźniów [117].

---

[113] Stańczuk Aniela z d. Kowalczuk ur. 1921 r. w Drelowie, rolniczka, na emeryturze, przechowuje ten list jako rodzinną pamiątkę. Treść listu: „Proszę doręczyć Anieli Stańczuk z Drelowa. Dnia 1.XII. Kochana Anielu. Jesteśmy na razie razem z Drelowa. Wyjechaliśmy z Sokołowa i jedziemy na Wschód, nie wiemy gdzie, cały transport 1600 osób. Nie przejmuj się, nic strasznego, aby zdrowie, to może niedługo. Weź wysiedlonego lub jakąś kobietę i gospodaruj, jak tylko umiesz. Żegnam Cię serdecznie wraz z Marysią. Kłaniam się całej rodzinie i proszę nie martw się i bądź wytrwałą. Jestem zdrów, czego i Tobie życzę. Twój Stanisław. Jadę razem z Ojcem".

[114] Wspomnienia St. Stańczuka z Drelowa.

[115] Wspomnienia Józefa Korniluka z Łózek.

[116] Relacje Stanisława Sawczuka z Drelowa z 17.X.1992 r.

[117] Caban I.: op. cit., s. 42.

Wspomnienia byłych więźniów z pobytu w sowieckich łagrach Borowicze i Nowosiołek na Uralu

W północno-zachodniej części Niziny Wschodnioeuropejskiej, w Rosyjskiej Federacyjnej Republice, rozciąga się Wyżyna Wałdajska [118]. W jej północnej części, w obwodzie nowogrodzkim, nad rzeką Mstą leży miasto Borowicze [119], w którym w latach 1944—1947 miał swoją siedzibę zarząd sowieckich łagrów, oznaczony numerem 270. Zarządowi łagrów w Borowiczach podlegały łagry filialne („łagpunkty"): Jegolsk, Szybatowa (Szepietiewo), Stadtlager (obóz miejski Borowicze), Schachtlager (obóz szachtowy, kopalniany), Waldlager (obóz leśny) i Kawanka. W latach wojny między Niemcami a ZSRR władze sowieckie zorganizowały tu zespół obozów dla niemieckich jeńców; oni też łagrom tym nadali swoje nazwy, które z kolei utrwaliły się w literaturze i we wspomnieniach byłych więźniów.

W pobliżu wsi Jogła (Jegolsk), położonej około 12 km na północ od Borowicz, był zlokalizowany największy w tej okolicy obóz jeniecki, zwany „Jegolskiem". J. Dzieduszycki [120], opisując własne przeżycia w tym łagrze, nazywa go „Obozem w Jogle). (...) „Jeńcy niemieccy, którzy tu przybyli w 1943 r. nazywali ten obóz na piaszczystym wzgórzu — „Sandlager". Obóz był zbudowany prawdopodobnie w latach dwudziestych" [121].

(..) „Z rozkładu obozu, pisze J. Dzieduszycki [122], pamiętam tylko, że baraki — ziemianki były ustawione w dwóch szeregach, a między nimi znajdował się kilkudziesięciometrowej szerokości plac, na którym odbywały się prowierki (apele). Baraki były ustawione szczytowymi ścianami do placu, w odległości około 20 metrów jeden od drugiego".

(...) Na terenie obozu, podaje I. Caban [123], znajdowało się 17 baraków, w tym 10 mieszkalnych (baraki ziemianki), natomiast w pozostałych mieściły się między innymi: szpital, ambulatorium, kuchnia, łaźnia, magazyny, warsztaty obozowe, karcer i wartownia. Komendantura obozu mieściła się na zewnątrz obozu. Obóz otaczały dwa rzędy drutu kolczastego. Wzdłuż wewnętrznej strony przebiegała tak zwana „zona", której nie wolno było przekroczyć".

Gdy 11 grudnia 1944 r. przybył do Jegolska transport internowanych z Polski, przebywało tu jeszcze kilkuset Niemców; zajmowali oni barak — ziemiankę Nr 1. Razem z jeńcami niemieckimi mogło być w tym łagrze oko-

---

[118] Encyklopedia Powszechna PWN. Warszawa 1987 tom IV, s. 640 (...) „Wałdaj", „Wałdajskaja Wozwyszennost" — Wyżyna w Ros. F.S.R.R. w płn. zachodniej części Niziny Wschodnioeuropejskiej, wysokość do 343 m., opada stromym progiem (rozczłonkowanym głębokimi dolinami rzek) ku nizinie nad jeziorem Ilmen, rzeźba polodowcowa, stanowi dział wodny między zlewiskami mórz: Bałtyckiego i Kaspijskiego, liczne jeziora (największe Seliger), lasy iglaste".

[119] Encyklopedia Powszechna PWN. Warszawa 1983, tom I, s. 337 (...) „Borowicze (Borowiczi) miasto w europejskiej części Ros. S.S.R.R. w obwodzie nowogrodzkim, nad rzeką Mstą (zlewisko jeziora Ilmen; założone 1779 r., 60 tys. mieszkańców, przemysł materiałów budowlanych (wyroby ogniotrwałe), metalowy, włókienniczy, drzewny (meble), papierniczy, spożywczy, odzieżowy".

[120] Dzieduszycki J.: op. cit., s. 23.

[121] Caban I.: op. cit., s. 42.

[122] Dzieduszycki J.: op. cit., s. 23.

[123] Caban I.: op. cit., s. 42.

ło 5000 więźniów. (...) „Internowani zorganizowani byli w plutony, liczące początkowo po 10, a następnie po 50 osób. Na czele plutonów byli wyznaczeni komendanci. Również w barakach, mieszczących po około 500 osób, byli wyznaczeni komendanci".

(...) „Plutonami i barakami sprawdzany był stan internowanych rano o 6^{30} i wieczorem o 18^{30} podczas apelu [124]: Komendantami łagru Jegolska byli oficerowie NKWD; najpierw Baszmakow, a po nim Łomkow. W okresie odbywania przez Polaków kwarantanny, która trwała około miesiąca, w rękach Niemców znajdowały się funkcje: kucharzy, sanitariuszy, magazynierów, obsługa łaźni oraz „chleborezki".

(...) „Niemcy pełnili funkcje komendanta wewnętrznego i obozowych propagandzistów". (...) „Podporządkowanie Polaków wewnętrznej komendanturze niemieckiej spotkało się z ostrym protestem i było źródłem licznych konfliktów między Polakami i jeńcami niemieckimi. Na początku 1945 r. Niemców wywieziono z Jegolska do innych obozów".

(...) „Wcześniej radziecka komendantura wyznaczyła polskiego komendanta wewnętrznego, którym został chor. Sławomir Jaworski, a po nim funkcję tę sprawowali: Władysław Płużański, Kazimierz Ważgowski i Kaniewski. Po wywiezieniu Niemców, funkcje wewnętrzne w obozie objęli Polacy [125].

(...) „Władze sowieckie, pisze Jan Dzieduszycki [126], nie mieszały się do wewnętrznego życia obozu i poza wieczornymi prowierkami, bardzo rzadko pokazywały się w obozie. W tych pierwszych miesiącach tylko nieliczne grupy pracowały poza drutami, reszta siedziała bezczynnie w obozie".

Więzień Jegolska otrzymywał trzy razy dziennie po pół litra zupy, 600 gramów chleba i jedną płaską łyżkę cukru. Nie było warzyw i urozmaicenia. (...) „Zupa to była właściwie mętna, szara woda, mocno słona i pieprzna. Robiono ją na obierkach z kartofli i rybich łbach. Faktycznie, od czasu do czasu trafiało się rybie oko lub kawałeczek skrzela" [127]. Wyżywienie było małokaloryczne i więźniowie cierpieli głód. Baraki — ziemianki były oświetlane słabymi żarówkami, które wisiały nad korytarzami, wszędzie panował szary półmrok. Baraki nie były ogrzewane i zimą panowała tu temperatura kilku stopni powyżej zera.

(...) „Na przełomie stycznia i lutego 1945 r. w obozie rozpoczęła działalność „komisja lekarska", która w zależności od stanu zdrowotnego przydzielała do pracy. Na tej podstawie więźniowie byli przenoszeni do innych obozów". (...) „Wiosną 1945 r., po wybuchu epidemii czerwonki i biegunki w Schachtlagrze i Stadtlagrze, do obozu w Jegolsku poczęto zwozić chorych i wycieńczonych pracą. Umieszczano ich w baraku Nr 1 — uprzednio zajmowanym przez Niemców". (...) „W połowie 1945 r. obóz w Jegolsku stał się faktycznie tzw. „OK" (Ozdrowietielnoje Komando), do którego kierowano chorych i wycieńczonych z całego zespołu obozów 270". (...) „Jesienią 1945 r., podobnie jak w innych obozach zarządu 270, w Jegolsku Specjalna Komisja NKWD przeprowadziła przesłuchania Polaków. Stały się one podstawą zakwalifikowania internowanych do zwolnienia" [128].

---

[124] Tamże; s. 43—44.

[125] Tamże; s. 42—43.

[126] Dzieduszycki J.: op. cit., s. 25.

[127] Tamże; s. 25—26.

[128] Caban I.: op. cit., s. 44, 45.

Zarządowi obozów jenieckich Nr 270 w Borowiczach podlegał obóz w Szybatowie. W relacjach i wspomnieniach był nazywany: „Szepietów, Szepietowo". Położony był wśród bagien, w dolinie rzeki Msty w odległości około 5 km na północny wschód od Borowicz. Jeńcy niemieccy nazywali ten obóz „Moorlager" (obóz na bagnach). Pierwszy transport Polaków przybył do Szepietowa 20 listopada 1944 r. W tym czasie stan liczbowy obozu określano na 800 — 1200 osób [129].

Warunki panujące w Szepietowie były podobne jak w Jegolsku. Plagą obozu były wszy, pchły, pluskwy i szczury. Na terenie obozu było 5 baraków mieszkalnych, barak szpitalny, magazyn, kuchnia, łaźnia i warsztaty obozowe [130]. W Szepietowie zatrudniano więźniów przy pracach wewnątrz obozu oraz przy zwózce drzewa na opał. Po okresie kwarantanny, na podstawie orzeczeń komisji lekarskiej, odsyłano więźniów do pracy w innych łagrach. Do Szepietowa przywożono również ciężarówkami więźniów z innych obozów, zwłaszcza chorych i wyczerpanych [131].

Trzecim z kolei obozem, podległym zarządowi 270, był Obóz Miejski w Borowiczach, zwany z niemiecka „Stadtlager". Obóz ten był zlokalizowany przy cegielni w Borowiczach; początkowo funkcjonował jako obóz dla jeńców niemieckich. (...) „Pierwszy transport Polaków znalazł się w Stadtlagrze na początku 1945 r. po odbyciu kwarantanny w Jegolsku i Szybatowie. Polacy pracowali tu przy wydobywaniu gliny, obsłudze cegielni oraz przy transporcie spławianego rzeką Mstą drewna, do produkcji stempli dla potrzeb kopalni. Niektóre brygady zatrudniano do różnych robót na terenie". (...) „Wiosną 1945 r. wybuchła w obozie epidemia czerwonki i biegunki, powodując dużą śmiertelność wśród internowanych" [132].

Wśród obozów, pozostających pod zarządem 270 w Borowiczach, najgorszą sławę miał Obóz Kopalniany, zwany z niemiecka „Szachtowym" albo „Schachtlagrem". Był on zlokalizowany w odległości kilku kilometrów na południe od Borowicz, w pobliżu wsi Uście. Więźniowie łagru pracowali w pięciu kopalniach węgla kamiennego, oznaczonych numerami 101—105.

Obóz Szachtowy składał się z 7 baraków mieszkalnych, łaźni, kuchni, magazynu, baraku OK (Ozdrowitielnego Komanda) i szpitala. Oprócz tego były tam dwa karcery, wartownia oraz budynek NKWD i komendy obozu. W Schachtlagrze było kilka tysięcy więźniów, w tym około 2000 Polaków.

W kopalniach pracowano na trzy zmiany po 8 godzin dziennie. Czas ten wydłużał się, gdyż niektóre kopalnie były oddalone od łagru o 3 — 4 km. Część więźniów zatrudniano przy wyciąganiu spławianego rzeką Mstą drewna dla potrzeb kopalni. Niektóre brygady więźniów pracowały też przy budowie bocznic kolejowych i dróg dojazdowych do składowisk kopalnianych. Część więźniów doprowadzano do Borowicz, gdzie zatrudniano ich w cegielni lub w tartaku. Z polskich więźniów utworzono w obozie brygady krawców, szewców, cieśli i innych fachowców.

(...) „Wiosną 1945 r. w obozie wybuchła epidemia czerwonki i biegunki. Umierało dziennie do kilkunastu osób. Najbardziej krytycznym był marzec i kwiecień 1945 r.. We wszystkich obozach zespołu Borowicze w/g szacunków zmarło od 1000 — 2000 osób".

---

[129] Tamże; s. 69—70.

[131] Dzieduszycki J.: op. cit., s. 73.

[132] Caban I.: op. cit., s. 66.

(...) „Polacy przebywali w Schachtlagrze do lutego 1946 r. Po wymianie obuwia i odzieży, część z nich przerzucono do obozu w Kawance, a część najpierw do Jegolska, a następnie również do Kawanki".

(...) „Większość internowanych w Schachtlagrze, poprzez obóz w Kawance, powróciła do kraju 5 i 28 lutego oraz w dniu 3 marca 1946 r." [133].

Wśród łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach, Waldlager (obóz leśny) spełniał funkcję OK (Ozdrowitelnego Komanda); byli tu z reguły kierowani więźniowie starsi wiekiem, chorzy lub wycieńczeni pracą w innych obozach. „Waldlagrze wspomina J. Dzieduszycki [134]: (...) „To był zupełnie inny obóz. Rozległy, położony na wzniesieniu nad rzeką Mstą... (...) „Obóz był otoczony pasmem pól uprawnych, a dalej zaczynały się lasy, które szczególnie na północ przechodziły podobno w ogromne kompleksy leśne, łączące się z bezkresną tajgą".

(...) „Baraki w obozie też były inne. Zbudowane z desek, stały normalnie na ziemi, były jasne i suche. Podobne były tylko prycze, też długie pomosty w dwóch poziomach..., na których leżały sienniki, wypełnione cienką warstwą jakiejś sieczki czy trocin. Kilka z tych baraków, nieco krótszych od pozostałych... podobno pamiętało jeszcze czasy rewolucji..." (...) „Chyba połowę mieszkańców obozu stanowili Niemcy. Oni też będąc tu o wiele wcześniej, zagospodarowali obóz". (...) „Komendantem wewnątrz obozu był Niemiec. Niemcami byli również jego pomocnicy: kierownicy kuchni, piekarni, pralni i organizacji pracy..." (...) „W obozie panował porządek, a przede wszystkim sprawiedliwość, mimo to że kuchnia była obsadzona wyłącznie przez Niemców, nie było żadnej różnicy w wydawanych posiłkach dla Polaków i Niemców. Również w grupach wyznaczonych do pracy nie faworyzowano nikogo".

(...) „Jedzenie było też o wiele lepsze, zupy gęstsze; pływały w nich kawałki kartofli, czasami jakieś jarzynki i włókna mięsa".

(...) „Mam wrażenie, że prowiant przeznaczony dla kuchni obozu docierał do niej rzeczywiście, a ponadto Niemcy własnymi siłami uprawiali pola przy obozie i mieli stąd dodatkowe ilości ziemniaków, kapusty i marchwi".

(...) „W 1945 r. od wczesnej wiosny, podaje I. Caban [135] do Waldlagru przywieziono w kilku grupach około 500 Polaków, przebywających dotychczas w obozie w Jegolsku i Szybatowie, a także niezdolnych do pracy w Schachtlagrze w Borowiczach". (...) „Polacy w Waldlagrze pracowali przy wyrębie lasu, spławie drzewa oraz w najliczniejszych grupach, przy pracach polowych w kołchozach". (...) „W grudniu 1945 r. wszyscy Polacy, przebywający tu byli przesłuchani, co jak się okazało stanowiło podstawę do selekcji na powracających do kraju i pozostających nadal w obozach".

Kończąc charakterystykę łagrów zespołu Borowicze, trzeba wspomnieć o Kawance, zwanej także „Kowanką". Był to obóz zlokalizowany na przedmieściu Borowicz; przeznaczony głównie dla niemieckich jeńców wojennych. W końcu 1945 r. Niemców wywieziono z obozu, a na ich miejsce w początkach 1946 r., z innych łagrów zespołu Borowicze, przybyli tu więźniowie polscy, zakwalifikowani do powrotu do kraju. (...) „I. Caban [136] podaje, iż po-

---

[133] Tamże; s. 62—64.

[134] Dzieduszycki J.: op. cit., s. 41—42.

[135] Caban I.: op. cit., s. 73.

[136] Tamże; s. 47.

cząstkowo znaleźli się w nim również internowani, przewidziani do wywozu na Ural".

Wspomnienia Antoniego Siedlanowskiego [137], z jego pobytu w łagrze Szepietowo (od 20.XI.1944 — do maja 1945) oświetlają grozę położenia więźniów, ich nędzę i narodowościową dyskryminację.

(...) „Kazano nam dobierać się dziesiątkami, bo takim grupom będą wydawane posiłki". (...) „Wchodzimy do środka baraku jak do lochu; czuć stęchliznę, ciemno, ponuro, prycze piętrowe z surowych desek". (...) „W niektórych barakach byli jeszcze Niemcy, Czesi i chyba Węgrzy, ale wszyscy oni już zaczynali się wynosić. Do Polaków odnosili się życzliwie, ale z dystansem; informowali, że plagą mieszkańców łagru są: wszy, pluskwy, pchły, myszy i szczury".

(...) „Pytamy Czechów, jak jest w obozie z łyżkami, talerzami i menażkami? Ci, śmiejąc się, z kolei informują, że za barakami na śmietnisku są te wszystkie akcesoria. Pójdźcie tam i poszukajcie! (...) „Każdy postarał się o jakąś puszkę po konserwie i zajął się jej oczyszczaniem z rdzy i brudu. Ponieważ nie było wody, blaszanki te wycieraliśmy do czysta, czym kto mógł". (...) „Stanisław Woliński i Jan Siedlanowski, obaj z Rzeczycy, poszli do kuchni i wkrótce przynieśli we wiadrze wodnistą zupę i po porcji chleba. Przy świetle płonącego łuczywa każdy zjadł swoją porcję i na pryczy, w ubraniu i obuwiu, ułożył się do snu".

(...) „Szczególnie uciążliwe były ranne i wieczorne „prowierki". Bez względu na pogodę wyprowadzano więźniów na plac apelowy, ustawiano barakami, w czwórkach i zaczynało się sprawdzanie stanów. Komendant obozu (oficer NKWD), nie zawsze przychodził punktualnie, a więźniowie musieli stać na słocie, wietrze, mrozie i czekać aż przyjdzie i przyjmie raport. Stan liczbowy więźniów, podawany komendantowi w raporcie, czasem nie zgadzał się ze stanem ewidencyjnym i wtedy apele przeciągały się, bo następowało ponowne sprawdzanie stanów, aż do wyjaśnienia rozbieżności".

(...) „Po rannej prowierce więźniowie wracali do baraków; przynosili wiaderko z wodnistą zupą i porcje chleba; jedli śniadanie. (...) „W wolnych chwilach, których było sporo, więźniowie cisnęli się do okienek, aby przy dziennym świetle polować na wszy. Było to konieczne, bo pasożyty te wgryzały się głęboko i powodowały ropiejące wrzody na ciele, co groziło nawet śmiertelnym zakażeniem. Walka z pluskwami była ogromnie trudna, bo miliony tych insektów w czasie dnia siedziały w szczelinach prycz, ścian, sufitów, a ich atak rozpoczynał się nocą. Pluskwy na odległość wyczuwały człowieka i nocą spadały z sufitów wprost na ciała śpiących więźniów, często na twarz i cięły aż do krwi i bólu. Szczury miały w barakach swoje nory i różne kryjówki; wyjadały więźniom chleb pozostawiany w kieszeniach; głównie żerowały na obozowym śmietnisku".

(...) „Na każdej sali kazano wybrać brygadzistę, który komendantowi baraku składał meldunki: kto umarł, kto chory itp.".

(...) „Gdzieś po tygodniu poczęto wydawać więźniom dzienne porcje cukru, po płaskiej łyżce na osobę; poczęto wydawać również herbatę". „W okresie kwarantanny byliśmy wyznaczani do różnych prac wewnątrz obozu, ale kilka razy, pod nadzorem strażników, chodziliśmy również do lasu po drzewo na opał".

---

[137] Siedlanowski A.: op. cit., s. 12—19.

(...) „Kilka razy pędzono nas do łaźni; w zimnym pomieszczeniu musieliśmy rozbierać się do naga i myć w lodowato zimnej wodzie; oczywiście bez mydła. Po umyciu się, więźniowie nie mieli czym się wytrzeć, więc cisnęli się do żelaznych piecyków, aby się ogrzać i nieco osuszyć. Po takiej łaźni wielu więźniów chorowało i nie wychodziło na apele".

(...) „Położenie łagrów poza 58° szerokości geograficznej północnej decyduje o tym, że w kraju tym zjawiskiem powszednim są tzw. „białe noce". Dla więźniów z Polski to zjawisko nowe. Do godziny 23^{00} widno, że można książki czytać; później robi się noc, ale już o godzinie 2^{00} znów się rozwidnia".

(...) „Społeczność łagru tworzyli więźniowie, reprezentujący wszystkie grupy wiekowe i zawodowe: od dwudziestolatków do staruszków; od robotników i chłopów, do adwokatów, lekarzy, profesorów i właścicieli ziemskich. Nie było w łagrze stanowych separatyzmów. Łączyło więźniów silne poczucie wspólnego losu. Sprawą najważniejszą była nieodparta wola trwania; aby żyć i przetrzymać obozowe piekło. Nadzieja przetrwania była źródłem siły; kto ją tracił, załamywał się psychicznie i gasł w ciągu paru tygodni". (...) „Na tle psychicznego załamania zmarł kolega obozowy — Pan z Siedlec". (...) „Celem podtrzymania wśród więźniów tej wiary w przetrwanie, zorganizowaliśmy w naszym baraku okolicznościową uroczystość, poświęconą 114 rocznicy wybuchu powstania listopadowego z 1830 r.". W środę 29 listopada 1944 r. w środkowej części naszego baraku zebrali się wszyscy jego mieszkańcy. Prof. Kwiatkowski z Warszawy wygłosił pogadankę historyczną, w której przywołał na pamięć bohaterską postać Piotra Wysockiego. Za działalność w powstaniu był on osądzony na karę śmierci, a po ułaskawieniu przez cara Mikołaja I, zesłany na Sybir, gdzie przebywał przez 26 lat (1831—1857)".

(...) „Zbliżały się Święta Bożego Narodzenia i ktoś zaproponował, aby te Święta uczcić wspólną wieczerzą wigilijną. W tym celu każdy mieszkaniec naszego baraku pozostawił sobie kromkę lub skórkę z chleba; miał to być symboliczny opłatek. W wigilijny wieczór, więźniowie wstrzymali się od normalnego spożycia kolacji. Najpierw dzielili się między sobą symbolicznym opłatkiem, tymi okruszynami więziennego chleba i składali sobie życzenia. Następnie zaś, zjadłszy zupę, śpiewali kolędy: „Wśród nocnej ciszy"...; „Gdy się Chrystus rodzi..."; „Bóg się rodzi moc truchleje..." Łzy błyszczały w oczach, a nasze myśli leciały daleko do rodzinnych stron, do bliskich nam osób".

(...) „Tuż po Świętach grozą powiało po łagrze. NKWD rozpoczęło przesłuchania więźniów. Pytano znów o przynależność do AK, posiadanie broni, o działalność wrogą ZSRR. Chodziło tu wyraźnie o polityczną klasyfikację uwięzionych". (...) „W tym czasie jeden z więźniów podjął próbę ucieczki z łagru. Próba nie powiodła się; więźnia schwytano i zakutego w kajdany przywieziono do Szepietowa".

(...) „Za kilka dni znów uciekł z obozu Kisiel, pochodzący z Kisielisk koło Stoczka Łukowskiego. Po dwóch tygodniach przywieziono go do łagru wojskowym samochodem, ale niestety — już martwego. Położono go na śniegu, na środku placu apelowego, a nam kazano cztery razy obejść go wokoło i patrzeć na zwłoki. Miał to być argument, odstraszający więźniów przed ponowieniem ucieczki".

(...) „Jeszcze w listopadzie musieliśmy na lewym rękawie przyszyć opaskę z napisem „internowany". W połowie grudnia wydano nam nowe opaski z napisem: „Wojenno-plenny", w styczniu 1945 r. zmieniono te opaski na nowe,

z napisem: „zakluczony". Ta zmiana opasek świadczy o tym, że w zależności od sytuacji międzynarodowej, Władze Sowieckie zmieniały status prawny aresztowanych Polaków".

(...) „W styczniu 1945 r. zarządzono badanie stanu zdrowia więźniów. Komisje składające się z oficerów NKWD, pisarza i jednego lekarza, pracowały bez przerwy tak długo, aż wszyscy mieszkańcy łagru zostali przebadani. Więźniowie otrzymali kategorie zdrowia od pierwszej do trzeciej; chorych i dystrofików kierowano do OK (Ozdrowitielnego Komanda) lub do Waldlagru". (...) „W poniedziałek 29 stycznia 1945 r. część więźniów z pierwszą kategorią zdrowia wysłano z Szepietowa do Schachtlagru; w grupie tej znalazł się również Aleksander Sidorczuk z Rzeczycy. Pozostałych więźniów zdolnych do pracy, odesłano z Szepietowa do Schachtlagru dopiero w maju".

Wiarygodność tej informacji potwierdzają wspomnienia Henryka Kosteckiego [138], który pisze: (...) „W lutym 1945 r. przydzielono nas do innego obozu i przeszliśmy wówczas z Szepietowa do tzw., Schachtlagru". W obozie tym zakwaterowani zostali przeważnie ci, którzy podjęli się pracy w kopalniach węgla". (...) „Oprócz górników potworzono brygady: krawców, szewców, kucharzy, cieśli i inne. Chorych oddzielono do osobnego baraku".

Drugi transport więźniów z regionu Międzyrzecczyzny przybył do łagru w Jegolsku w poniedziałek 11 grudnia 1944 r. W składzie tego transportu znaleźli się również ludzie: z Drelowa, Kwasówki, Łózek, Ostrówek, Pereszczówki i Witoroża. Zakwaterowano ich w barakach — ziemiankach, które były już częściowo zajęte przez Polaków; wcześniej tu osadzonych. Na początku swego pobytu w Jegolsku, zupełnie przypadkowo, Stanisław Stańczuk z Drelowa spotkał Władysława Strzakłowca [139], obwodowego komendanta „AK" z Berezy.

Kwarantanna w łagrze trwała około miesiąca. W okresie tym więźniowie byli zatrudniani przy pracach wewnątrz obozu. Czasami pod konwojem strażników prowadzono ich do pobliskiego lasu po drzewo; drzewem palono w obozowej kuchni. Relacje Stanisława Stańczuka, Stanisława Sawczuka z Drelowa oraz — Józefa Korniluka [140] z Łózek potwierdzają, że w łagrze panował głód, wszawica i brud. Więźniowie nie myli się, bo nie było wody; nie golili się, bo nie było czym. Raz na trzy tygodnie, w grupach po 50 osób, pędzono więźniów do „bani", która była w odrębnym baraku. Więźniowie rozbierali się do naga, a odzież zawszoną na wieszakach, oddawali na godzinę do wyprażenia w gorącym, wielkim piecu. Nadzorem nad funkcjonowaniem pieca zajmowali się niemieccy sanitariusze. Więźniowie — czekający na wyjęcie z pieca ich odzieży, mogli podejść do wiadra z zimną wodą i przemyć sobie twarz. Był to jedyny zabieg higieniczno-sanitarny, częściowo zwal-

---

[138] Kostecki H.: op. cit., s. 160.

[139] Z relacji St. Stańczuka z Drelowa i A. Siedlanowskiego z Rzeczycy wiadomo, że Władysław Strzakłowiec ur. 1912 r. w Berezie, zam. w Berezie, był w latach 1943—1944 obwodowym komendantem AK; w sierpniu 1944 r. aresztowany przez NKWD; wywieziony w głąb ZSRR i osadzony w łagrach zespołu Borowicze (Jegolsk, Schachtlager); uwolniony z łagrów, wrócił do Berezy w marcu 1946 r.; na stałe osiadł w Rembertowie; tam zmarł.

[140] Relacje byłych więźniów St. Stańczuka i St. Sawczuka z Drelowa oraz Józefa Korniluka zam. w Łózkach.

czający wszawicę. Koszule więźniów były jednak czarne, wręcz sztywne od brudu.

W każdym baraku — ziemiance mieszkało około 500 więźniów; spali oni na piętrowych, zapluskwionych pryczach, bez posłania, na gołych deskach. Ze względu na dokuczliwe zimno, wielu więźniów spało po dwóch na jednej pryczy. W początkach stycznia 1945 r. kilka razy dano więźniom słone śledzie z beczki; wielu topiło w blaszankach śnieg, bo tak dokuczało im pragnienie. Niektórzy więźniowie na śmietniku szukali pożywienia; głód pchał ich po odpadki, które mogły już być w stanie rozkładu. Na tym tle pojawiła się w Jegolsku epidemia krwawej dyzenterii. Chorych kierowano do OK (Ozdrowitielnego Komanda); wielu więźniów zmarło.

Na przełomie stycznia i lutego 1945 r. w łagrze rozpoczęła działalność Komisja Lekarska i NKWD. Więźniów zdrowych kierowano do pracy w Stadtlagrze i Schachtlagrze (obozie kopalnianym).

(...) „W styczniu 1945 r., wspomina St. Stańczuk [141], byłem z Jegolska przeniesiony do Stadtlagru w Borowiczach, gdzie przydzielono mnie do ekipy sanitariuszy w obozowym szpitalu. Poza pracami porządkowymi, do naszych obowiązków należało również wywożenie saniami zmarłych więźniów poza rewir obozu, do głębokiego dołu przy cerkwi w Borowiczach. W tym dole układaliśmy ciała zmarłych rzędami, zasypywali śniegiem i przykrywali brezentem. Epidemia krwawej bieguniki dziesiątkowała więźniów Stadtlagru. W lutym 1945 r. wywoziliśmy z obozowego szpitala często po 30 trupów na dobę".

Ze wspomnień Stanisława Sawczuka [142] z Drelowa wynika, że większą grupę więźniów z Jegolska wysłano do Stadtlagru w Borowiczach dnia 4 lutego 1945 r. Więźniów, ustawionych w czwórkową kolumnę pędzono pod strażą, pieszo około 10 km. Po przekroczeniu bramy wejściowej Stadtlagru, na rozkaz „komandira"; więźniowie musieli paść na kolana i na czworakach czołgać się po śniegu wokół baraku; później sprawdzano stan liczbowy. W kolumnie tej znaleźli się obok Stanisława Sawczuka również inni ludzie z Drelowa, a mianowicie: Jan Olesiejuk s. Jana, Antoni Szabaciuk, Stefan Chodźko, Michał Kowalczuk s. Jana i Paweł Matejuk oraz z Łózek: Kazimierz Smoter, Mieczysław Bobruk, Czesław Kieczka i Stanisław Marczuk s. Jana.

Warunki życiowe w Stadtlagrze były niezwykle ciężkie. Więźniowie byli zakwaterowani w zapluskwionych barakach; spali na gołych deskach; otrzymywali głodowe racje żywieniowe. Pobudka była o godzinie 4^{30}. Po rannej „prowierce" i po śniadaniu, plutony więźniów, liczące początkowo po 75 osób, pędzono około 6 km piechotą do cegielni w Borowiczach. Więźniów zatrudniano tam przy różnych pracach, takich jak: kopanie gliny, transportowanie gliny do wyrobu cegły, wywożenie z zakładu odpadów, pozyskiwanie drewna spławianego rzeką Mstą itp. Były to prace ciężkie, ale największym wrogiem więźniów były mrozy, dochodzące czasem do 25°—30°C. Polacy nie byli przyzwyczajeni do takiej pracy, a oprócz tego nie mieli ani ocieplonego obuwia, ani odpowiedniej do tego klimatu odzieży. W rezultacie, po trzech tygodniach takiej pracy, pozostało w plutonach ledwie po 20—25 ludzi. Więźniowie masowo chorowali na przeziębienie; w niektórych barakach szerzyła się też epidemia krwawej dyzenterii.

---

[141] Ze wspomnień Stanisława Stańczuka z Drelowa.

[142] Z relacji Stanisława Sawczuka z Drelowa.

Niektórzy więźniowie, cierpiący na dystrofię lub przeziębienie, potencjalnie zagrożeni dezynterią, leczyli się spożywaniem surowego czosnku. Mówią o tym wspomnienia Stanisława Sawczuka [143]: (...) „Jan Olesiejuk s. Jana z Drelowa, który był ze mną w Stadtlagrze cierpiał na dystrofię i do pracy nie chodził, bo był bardzo słaby. Aby wzmocnić organizm, oddawał mi przydziały swego cukru, a ja u Rosjan, pracujących w Cegielni, zamieniałem ten cukier na czosnek i przynosiłem go jako lekarstwo Janowi; tak doczekał wiosny i przenosin do Waldlagru".

Z informacji, jakie przekazał Janowi Smotrowi [144] z Łózek jego szwagier — Stanisław Marczuk s. Jana (były więzień Stadlagru) wynika, że w marcu 1945 r. epidemia krwawej dyzenterii sparaliżowała życie łagru. Na tę straszną chorobę zapadł również Kazimierz Smoter z Łózek; zmarł w obozowym szpitalu pod koniec marca 1945 r. Pogrzebano go razem z innymi więźniami w zbiorowej mogile, tuż obok cerkwi w Borowiczach. Z relacji Józefa Korniluka, zamieszkałego w Łózkach wynika, że 20 lutego 1945 r. komendantura łagrów wysłała pod eskortą z Jegolska do Stadtlagru liczną grupę polskich więźniów. (...) „W grupie tej, obok mnie, wspomina Józef Korniluk [145], znaleźli się Mieczysław Konrad Steszuk i Jan Zając, obaj z Drelowa oraz inni więźniowie". (...) „Z Mieczysławem Steszukiem byłem zakwaterowany w jednym baraku i razem pracowaliśmy w Cegielni do 27 lutego 1945 r. Wtedy on mi się przyznał, że zaraził się krwawą dyzenterią i ma zamiar udać się do szpitala. Chciałem ratować kolegę i dałem mu kawałek węgla drzewnego. Mietek zjadł węgiel, ale poszedł do szpitala i już z niego nie wrócił. Zmarł pod koniec marca 1945 r. Dowiedziałem się o tym od Jana Zająca, który tę wiadomość uzyskał od obsługi więziennego szpitala w Borowiczach [146].

(...) „Po śmierci Mieczysława, wspomina Józef Korniluk [147], i ja zachorowałem na dyzenterię. Leczyłem się własnym sposobem; jadłem kawałki węgla drzewnego. Kilka dni przeleżałem na pryczy, a gdy choroba minęła, wróciłem znów do pracy w Cegielni".

(...) „W marcu i kwietniu 1945 r., wspomina Stanisław Stańczuk [148], w grupach po 100 ludzi chodziliśmy do pracy w Cegielni. Na przodzie kolumny szedł zwykle sowiecki strażnik z karabinem, a po bokach z kijami w rękach szli Niemcy; oni jako jeńcy wojenni byli nadzorcami Polaków". (...) „Pod koniec kwietnia chodziliśmy do pracy pod Borowicze nad rzekę Mstę. Tam wyciągaliśmy spławiane Mstą drzewo. Była to praca ciężka i niebezpieczna, bo rzeka była bystra i groźna. Każdego dnia miałem przemoczoną odzież i wodę w butach; ponadto nie mogłem tego wysuszyć, bo nasze baraki nie były ogrzewane. Przy wyciąganiu z rzeki drewna pracowałem do połowy maja 1945 r., aż zupełnie opadłem z sił; ważyłem 48 kg. Rosyjska lekarka,

---

[143] Ze wspomnień Stanisława Sawczuka z Drelowa.

[144] List Jana Smotra z Łózek do Autora z 15.XI.1992 r.

[145] Ze wspomnień Józefa Korniluka zam. w Łózkach.

[146] Od Autora: W Archiwum Urzędu Stanu Cywilnego gminy Drelów znajduje się akt zgonu Mieczysława Konrada Steszuka oznaczony sygnaturą: Akt. zg. 40/1948. W dokumencie tym widnieje data śmierci: 30 kwietnia 1945 r.; zamiast miejsca zgonu wpisano: „brak danych".

[147] Ze wspomnień Józefa Korniluka zam. w Łózkach.

[148] Ze wspomnień Stanisława Stańczuka z Drelowa.

która mnie zbadała, zakwalifikowała mnie do tej grupy więźniów, która miała pójść do Waldlagru".

(...) „W marcu 1945 r. — wspomina Stanisław Sawczuk [149] — byłem na komisji lekarskiej i z grupą zdrowych więźniów, przydzielono mnie do pracy w Schachtlagrze (obozie kopalnianym). Pracowałem najpierw w jednej kopalni przy wydobywaniu czarnego granitu. Po drabinach schodziliśmy do odkrywki na głębokość 35 m. i tam pracowaliśmy przy transporcie urobionego granitu. Po odstrzałach, prowadzonych przez rosyjskich pirotechników, zbieraliśmy bryły granitu i ładowali na wózki, a następnie pchaliśmy je do głównego korytarza, a tam wózki przejmowała winda". (...) „W kwietniu 1945 r. przeniesiono mnie do kopalni węgla; tam również nakładaliśmy węgiel na wózki szynowe i pchali je siłą swoich mięśni do „schwału", skąd mechanicznie je wyciągano na powierzchnię. Ze mną na szachcie pracowali dwaj koledzy z Ostrówek: Stanisław Zalewski i Stanisław Zając; pomagaliśmy sobie wzajemnie. Szachty były położone na bagnach pod Borowiczami, w odległości od 6 do 8 km od naszego łagru. Więźniowie Schachtlagru mieli pobudkę o godzinie 4^{30}, następnie apel, śniadanie i już o 6^{00} plutony miały zbiórkę do wymarszu. Marsz z łagru do Szachty trwał około godziny. Pracowaliśmy w kopalni na trzy zmiany po 8 godzin. O godzinie 15^{00} była zmiana i z Szachty, w czwórkowej kolumnie, plutonami wracaliśmy do łagru.

(...) „W kopalni na dole szczególnie groźna dla więźniów była „miednaja woda". Kto tej wody się napił, dostawał biegunki. Wielu więźniów przemoczyło sobie obuwie, przemroziło nogi; ci chorowali na przeziębienia pęcherza moczowego. W nocy często musieli wstawać, aby pójść do „saraja" (ustępu) i oddać mocz. Noc była zawsze zakłócona, a niektórzy byli tak mocno chorzy, że moczyli pod siebie. W baraku był ogromny fetor". (...) „W okresie od 20 kwietnia do 20 maja 1945 r. więźniowie Schachtlagru byli poddani kwarantannie i nie chodzili do pracy. Przyczyną kwarantanny była epidemia tyfusu brzusznego. W czasie tej epidemii zmarło w łagrze wielu więźniów". (...) „Po zakończonej kwarantannie więźniów słabych i chorych na dystrofię odesłano do Waldlagru, a mnie pozostawiono na Szachcie chyba do połowy czerwcu 1945 r. Później byłem przeniesiony do Stadtlagru Borowicze i tam przez lato i jesień 1945 r. byłem zatrudniony przy różnych robotach w tartaku, cegielni, przy robotach drogowych i przy wyławianiu z rzeki Msty spławianego drzewa. Praca na przystani rzecznej była bardzo niebezpieczna. Z bystrym nurtem Msty płynęły kloce drzewa. Uzbrojeni w bosaki wyciągaliśmy kłody drzewne z wody na brzeg. Operacja ta raz mi się nie udała i sam wpadłem w głębinę i począłem tonąć, bo nie umiałem pływać. Uratował mnie jeden z więźniów, prof. Kosmala z Lublina, który wskoczył do rzeki i już nieprzytomnego wyciągnął na brzeg; jemu zawdzięczam, że przeżyłem obozowe piekło [150].

Gdy w Schachtlagrze wygasła epidemia tyfusu, zapewne pod koniec maja 1945 r. przywieziono tu grupę więźniów z Szepetowa, w składzie której znaleźli się niektórzy ludzie z Rzeczycy. O warunkach, jakie panowały w tym czasie w Schachtlagrze, wspomina w swej pracy Antoni Siedlanowski [151]: (...) „Każdy ma opuchnięte nogi; wielu więźniów już zmarło, wielu cierpi na dy-

---

[149] Ze wspomnień Stanisława Sawczuka z Drelowa.

[150] Z relacji Stanisława Sawczuka z Drelowa.

[151] Siedlanowski A.: op. cit., s. 20.

strofię; obraz smutny i przerażający; wyżywienie gorsze niż w Szepetowie, a praca na kopalni ciężka. W barakach łagru zimno, a po powrocie z pracy dają nam zimną, wodnistą zupę. Każdy przychodzi z pracy w mokrej odzieży, a tu w baraku nie można jej wysuszyć. Nazajutrz, w tej mokrej odzieży i zamoczonym obuwiu, pędzą nas znów do roboty". (...) „Pracowałem w odkrywkowej (101) kopalni węgla, najpierw cchyba przez trzy tygodnie w dole na głębokości 50 m na odkrywce, później na powierzchni przy transporcie wydobytego węgla".

(...) „Podczas pracy na szachcie, pisze A. Siedlanowski [152], zdarzył się śmiertelny wypadek. Nasz obozowy kolega, pochodzący z Międzyrzeca Podlaskiego — Józef Kostecki jako brygadzista został powiadomiony, że z odkrywkowej kopalni Nr 101 wydobywa się gaz. Informację tę chciał sprawdzić i bez maski przeciwgazowej, nie znając siły i skutków działania gazu, zszedł na dół odkrywki i tam upadł. Zrobiono alarm i wtedy jeden z więźniów — Kot, który pochodził z puławskiego, zgodził się ratować kolegę. Umocowano go do liny i spuszczono do wyrobiska kopalni. Hakiem, umocowanym na przedłużeniu liny, miał zaczepić za brezentowy pas, którym był opasany Józef Kostecki i krzykiem dać znak kolegom na górze, aby wyciągali ich na powierzchnię". (...) „My na górze widzieliśmy, jak kolega Kot zjechał na dół, zaczepił hakiem za pas Kosteckiego, jak upadł i na sygnały z naszej strony nie odpowiadał. Wtedy zbiorowym wysiłkiem wyciągnęliśmy ich na powierzchnię. Józef Kostecki już nie żył, a kolegę Kota jeszcze odratowano". (...) „Na usilną prośbę pozwolono nam pogrzebać zmarłego z zachowaniem chrześcijańskiego obrzędu. Ciało zmarłego ułożyliśmy w trumnie, zbitej z sosnowych desek. Na wieku trumny ołówkiem wymalowałem krzyż. W pogrzebie uczestniczył ksiądz Aleksander Kornielak oraz delegacja, złożona z ośmiu kolegów. Pogrzeb odbył się bez asysty konwojenta. Pochowaliśmy kolegę Józefa Kosteckiego niedaleko obozu na „Górce", gdzie grzebano i innych więźniów".

(...) „Jeszcze słów kilka o zmarłym Józefie Kosteckim. Na dzień przed wypadkiem, pisze A. Siedlanowski [153], staliśmy wieczorem na placu przed barakiem. Podszedł do nas kolega Kostecki i powiedział: „posłuchajcie jaki miałem sen dzisiejszej nocy. Śniło mi się, że byłem w Międzyrzecu i zaszedłem do kościoła. Patrzę, a tam stoi katafalk, a na nim trumna. Na klepsydrze czytam moje imię i nazwisko. Zrobiło mi się przykro, więc wyszedłem z kościoła. Na ulicy widzę moich kolegów, ale nikt ze mną nie rozmawia. Stała tam również moja sympatia H. Pietruszka, ale i ona nie odpowiadała na moje pytania. Ten sen mnie przeraża, czuję, że nade mną wisi jakieś nieszczęście". (...) „Usiłowaliśmy wyperswadować koledze, że nie warto się przejmować snami. Nazajutrz, tragiczna śmierć Józefa Kosteckiego zwróciła naszą uwagę na logiczny związek tego dziwnego snu ze zdarzeniami, które po nim nastąpiły".

Ten tragiczny wypadek w odkrywkowej kopalni 101, w Schachtlagrze koło Borowicz opisał również Henryk Kostecki [154]. Jego wspomnienia o śmierci stryjecznego brata Józefa Kosteckiego z Międzyrzeca Podlaskiego wnoszą dodatkowe szczegóły, które A. Siedlanowskiemu nie były znane. (...) „Okaza-

[152] Tamże; s. 22.

[153] Tamże; s. 22.

[154] Kostecki H.: op. cit., sk 163—164.

ło się, że pierwszej pomocy Józkowi chciał udzielić majster zmiany Szaszka lat 19. Nieświadomy o grożącym mu niebezpieczeństwie z powodu wydzielania się gazu, zszedł po drabinie w głąb kopalni. Spotkał go los Józka. Padł jeden obok drugiego na drugim pomoście". (...) „Podjęto próby ratowania ich przez sztuczne oddychanie i zastrzyki. Niestety akcja była spóźniona. Obaj nie żyli. Kopalnię na krótki czas zamknięto. (...) „Komendant NKWD wyraził zgodę na katolicki pogrzeb".

Pod koniec czerwca 1945 r. wyselekcjonowaną grupę więźniów z Schachtlagru przeniesiono do Stadtlagru w Borowiczach .W grupie tej znalazł się również A. Siedlanowski. Z jego relacji wynika, że kilka więźniarskich plutonów przydzielono do prac rolnych w pobliskim kołchozie. W styczniu 1946 r. obozowa komisja NKWD ponownie przesłuchiwała więźniów. Wtedy zapadły decyzje w sprawie dalszych losów polskich więźniów. Część internowanych zakwalifikowano do uwolnienia i odesłania do Polski.

Więźniów Stadtlagru, niezdolnych do pracy i poruszania się o własnych siłach, jak wspomina Józef Korniluk [155], załadowano na ciężarówki i dnia 1 kwietnia 1945 r. przewieziono do Waldlagru. Większość tych więźniów, po okresowej kuracji, skierowano pod konwojem do prac w pobliskim kołchozie.

W dniu 27 maja 1945 r. odesłano ze Stadtlagru do Waldlagru drugą grupę chorych więźniów. Był to transport pieszy liczący 25 osób; w jego składzie znaleźli się ludzie z Drelowa, a mianowicie: Stanisław Stańczuk, Piotr Jakimiuk, Jan Zbański, Jan Olesiejuk s. Jana, Kowalczuk Michał s. Mikołaja, Wiktor Maksymiuk i inni z okolicznych wsi. (...) „Odległość 20 km z Borowicz do Waldlagru, wspomina Stanisław Stańczuk [156] pokonaliśmy w ciągu dnia. Wieczorem 28 maja przy krańcowym wyczerpaniu dowlekliśmy się do Obozu Leśnego. Dano nam gorącą zupę i rozmieszczono w barakach. Tu było już inne życie, bo nie zmuszano nas do pracy i odżywianie bycło lepsze niż w Jegolsku i Stadtlagrze".

(...) „Razem z innymi chorymi więźniami, wspomina Stanisław Stańczuk [157], ponad dwa miesiące leżałem w obozowym szpitalu. Leczył mnie niemiecki lekarz oraz polski sanitariusz Świętuchowski; ich stosunek do chorych był bardzo życzliwy. Leków nie było, a jedynym środkiem leczniczym był napar, sporządzony z młodych pędów sosnowych. Sanitariusz, układał w beczce warstwę młodych pędów sosnowych, zalewał je przyniesionym z kuchni wrzątkiem i przykrywał pokrywą. Napar pachniał żywicą i chociaż był niesmaczny, piliśmy go kilka razy dziennie. Ta kuracja przywróciła mi utracone siły. Pod koniec lipca mogłem już chodzić po placu, a nawet do pobliskiego lasu, gdzie zbierałem borówki i grzyby. Do lasu chodziłem z Niemcami". (...) „W początkach sierpnia 1945 r. zgłosiłem się ochotniczo do brygady traczy, zajmującej się przecieraniem ręcznymi piłami okrąglaków na deski. Brygada miała 8 pił do podłużnego cięcia i tyleż stanowisk pracy. Przy każdej pile pracowało dwóch traczy. Jeden na górze stał na klocu i kierował piłą; drugi stał pod klocem i ciągnął piłę w dół. Razem, brygada miała 16 traczy i kierownika; był nim Filip Michalczuk z Żerocina. Pracowałem razem z Janem Kolejko, pochodzącym z Wygnanki z pow. włodawskiego; on był traczem

[155] Ze wspomnień Józefa Korniluka zam. w Łózkach.

[156] Z relacji Stanisława Stańczuka z Drelowa.

[157] Z obozowych wspomnień Stanisława Stańczuka z Drelowa.

górnym, a ja ciągnąłem piłą na dole. Za tę pracę otrzymywaliśmy dodatek do zupy".

(...) „W połowie sierpnia 1945 r., wspomina Stanisław Stańczuk [158], spotkał mnie na placu mój dawny kolega ze służby wojskowej — Józef Grzeszczuk i oznajmił, że w najbliższą noc, wspólnie z kolegami z Ostrówek: Franciszkiem Gawryszukiem i Edwardem Szczerbą (plutonowym z wojska) uciekają z Waldlagru do Polski. Pożegnałem kolegę i prosiłem o przekazanie wieści o mnie mojej żonie, gdy szczęśliwie dotrą do kraju. W nocy uciekli, a ich nieobecność w obozie stwierdzono dopiero przy porannym apelu. Po sześciu tygodniach przywiozła ich do Waldlagru żandarmeria sowiecka. Za karę osadzono ich pod nadzorem w bunkrze na 10 dni; zezwolono jedynie na podawanie im wody. Wieczorem przez okienko bunkra podawaliśmy biedakom jedzenie".

(...) „Gdy wyszli z bunkra, dowiedzieliśmy się, że ta ucieczka z łagru początkowo przebiegała pomyślnie. Uciekinierzy, w dzień siedzieli w ukryciu, a nocami szli, kierując się na południowy zachód. Żywili się ziarnami zboża, ukruszonego z kłosów; wodę pili z napotkanych rzek i strumieni; przeprawiali się kilkakrotnie przez rzeki, płynące na północ. Tak minęli Wielkie Łuki i gdy znaleźli się na terenach zniszczonych przez wojnę, gdzie na polach nie było już zboża, musieli wejść do wsi po żywność. Tam zostali pojmani, przesłuchani przez NKWD i dostarczeni z powrotem do Waldlagru. Ta nieudana ucieczka załamała psychicznie Franciszka Gawryszuka z Ostrówek, a głodówka w bunkrze podcięła jego siły; zmarł w Waldlagrze jesienią 1945 r.".

W październiku 1945 r. nastąpiła zmiana obozowego regulaminu. W Waldlagrze zlikwidowano służby konwojentów. Więźniów nie zmuszano do pracy, również nie pilnowano, gdy ją dobrowolnie wykonywali. Pilnujący obozu wartownicy nie wtrącali się już do życia więźniów. Mówiono wtedy, że obóz „rozkonwojowano".

W październiku 1945 r. zebrano w Waldlagrze dwunastu ochotników i wysłano ich do kołchozu. Zaczynała się zima, a kartofle na kołchozowych polach były jeszcze nie wykopane i jęczmień nie wykoszony. W kołchozie zakwaterowano tych ochotników w jednym z opuszczonych domów i zatrudniono przy zbieraniu wyorywanych pługiem ziemniaków, przy koszeniu kosą jęczmienia oraz przy młóceniu zboża. Kołchoźnicy życzliwie odnosili się do Polaków, ale bali się NKWD. (...) „Jednej kobiecie, wspomina Stanisław Stańczuk [159], dałem na pamiątkę krzyżyk wyrobiony nożem z wołowej kości. Bardzo mi dziękowała i ofiarowała mi placek z jęczmiennej mąki. W początkach grudnia 1945 r. wróciliśmy do Waldlagru i ochotniczo, wspólnie z Niemcami, pracowaliśmy już tylko wewnątrz obozu".

(...) „Władze Waldlagru, jak podali Józef Korniluk i Stanisław Stańczuk [160], zezwoliły na zorganizowanie w grudniu 1945 r. chrześcijańskich obchodów Świąt Bożego Narodzenia. Podczas wigilijnej wieczerzy, zamiast opłatkiem, dzieliliśmy się okruszynami chleba. W dzień Bożego Narodzenia w jednym baraku ksiądz niemiecki oraz ks. Aleksander Kornielak odprawiali wspólnie mszę świętą. Mieliśmy spowiedź powszechną i rozdanie komunii świętej

---

[158] Relacje Stanisława Stańczuka z Drelowa.

[159] Z obozowych wspomnień Stanisława Stańczuka.

[160] Ze wspomnień Józefa Korniluka z Łózek i Stanisława Stańczuka z Drelowa.

w postaci poświęconych kosteczek chleba. Były dwa kazania: niemieckie i polskie. Ksiądz Kornielak, zwracając się do polskich więźniów, życzył im wytrwania i szczęśliwego powrotu do Ojczyzny".

W styczniu 1946 r. obozowa komisja NKWD przeprowadziła przesłuchania więźniów. Zapadły wówczas decyzje, że niektórzy polscy więźniowie z Waldlagru zostaną uwolnieni. (...) „Pod koniec stycznia 1946 r., wspomina Stanisław Stańczuk [161], przewieziono wielu więźniów Waldlagru do obozu w Kawance; tam przygotowywali ich do uwolnienia i odesłania do kraju. W związku z tym wydawano nam wodę do codziennego umywania się, wymieniono bieliznę, odzienie i obuwie. Przez miesiąc luty, wspólnie z kolegą Stadnikiem (pochodzącym z Gęsi k. Parczewa), byliśmy w Kawance fryzjerami; podcinaliśmy kolegom włosy i golili brody".

W Jegolsku również przygotowywano więźniów polskich do uwolnienia. „Pisze o tym I. Caban" [162]. (...) „Pierwszy transport, złożony z więźniów chorych odszedł z Borowicz do Polski 26 stycznia 1946 r.; drugi transport odprawiono 14 lutego, a ostatni odjechał z Jegolska w drugiej połowie lutego 1946 r. Do wszystkich tych transportów dołączono również internowanych z obozu w Kawance".

Z zebranych informacji wynika, że transport byłych więźniów z Borowicz przyjechał do Białej Podlaskiej 12 lutego 1946 r.; przyjechali nim między innymi: Ferdynand Kolaszkiewicz i Mieczysław Kolaszkiewicz z Drelowa. Następny transport przybył do Białej Podlaskiej 6 marca 1946 r. Przyjechało nim wielu byłych więźniów, pochodzących z regionu Międzyrzecczyzny, a między innymi: Stanisław Sawczuk, Stanisław Stańczuk i Piotr Jakimiuk (wszyscy z Drelowa). Następny z kolei transport z Borowicz do Białej Podlaskiej przyjechał 23 marca 1946 r.; wróciło wtedy wielu mieszkańców regionu, w tym również Józef Korniluk z Łózek. Zapewne ostatni transport więźniów polskich z Borowicz do Białej Podlaskiej, jak to podał H. Kostecki [163], przybył dnia 5 kwietnia 1946 r. Zgromadzeni na peronie mieszkańcy Białej Podlaskiej serdecznie witali wracających braci (...) „Wielu płakało".

Obozowa gehenna nie skończyła się jednak dla tych mieszkańców Międzyrzecczyzny, którzy zatrzymani decyzją NKWD w Stadtlagrze, czekali jeszcze na dalszą drogę katorgii. Do tych więźniów należeli: Antoni Siedlanowski z Rzeczycy, Andrzej Suszczuk z Drelowa, Bolesław Korolczuk s. Jana z Pereszczówki, Jan Kamiński z Wygnanki oraz ksiądz Aleksander Kornielak, późniejszy proboszcz w parafii Kąkolewnica [164]. Można przypuszczać, że liczba tych nieszczęśliwców z regionu Międzyrzecczyzny była znacznie większa; ujawnią to jednak przyszłe badania.

Z informacji, jakie zamieścił w swej pracy Antoni Siedlanowski [165], wynika, że 5 lipca 1946 r., bezpośrednio po śniadaniu, zarządzono w Stadtlagrze zbiórkę wyznaczonych więźniów. W kolumnie marszowej przeprowadzono ich na stację kolejową w Borowiczach, gdzie opiekę nad nimi przejęła nowa ekipa strażników. Więźniów załadowano do bydlęcych wagonów i pociąg ruszył na wschód. Przez Rybińsk, Jarosław, Perm, po 10 dobach podróży, transport

---

[161] Ze wspomnień Sanisława Stańczuka z Drelowa.

[162] Caban I.: op. cit., s. 65.

[163] Kostecki H.: op. cit., s. 165.

[164] Z relacji Antoniego Siedlanowskiego z Rzeczycy.

[165] Siedlanowski A.: op. cit., s. 34.

dotarł do Uralu. Skalistymi wąwozami i tunelem przejechał na azjatycką stronę tych gór. Na stacji kolejowej w Świerdłowsku pociąg stanął na bocznicy i czekał do rana.

Wczesnym rankiem więźniowie otrzymali posiłek, po czym wyprowadzono ich z wagonów i ustawiono w kolumnie marszowej. Przez rozlewiska i bagna, drogą zbudowaną z okrąglaków często ułożonych na palach, prowadzono grupę około 300 więźniów do łagru Nr 531 (Nowosiołek), położonego 12 km na południe od Świerdłowska. (...) „Sam obóz, pisze J. Dzieduszycki [166], był nieduży, kilkanaście zgrabnych, niewielkich baraków położonych na łagodnym stoku. Drewniane baraki na podmurówce były oszalowane z zewnątrz równymi, poziomymi deskami..." (...) „Miały też duże kwadratowe okna... Wewnątrz czyściutkie sale z podłogami z desek nie miały pomostów, tylko pojedyńcze prycze z siennikami". (...) „Obóz musiał być od dawna nie zamieszkały, bo trawa była nie wydeptana i w wielu miejscach kwitły drobne, polne kwiatki". (...) „Była też stołówka umieszczona w jednym z baraków, gdzie wydawano jedzenie na blaszanych miskach... (...) „W porównaniu z poprzednimi obozami, była to ogromna różnica, która napawała optymizmem".

Jan Dzieduszycki [167] łagier ten nazwał „Obozem wśród bagien". W organizacyjnej strukturze łagrów sowieckich za Uralem, była to baza, z której NKWD rozsyłało więźniów do różnych prac i innych podobozów. Kilka grup więźniów zatrudniono przy wyrębie i transporcie drzewa opałowego. Część więźniów przewieziono samochodami wojskowymi do obozu pod Świerdłowskiem.

W różnych obiektach na terenie Świerdłowska zatrudniano fachowców: murarzy, zdunów, malarzy pokojowych, stolarzy, szklarzy, elektryków itp. We wrześniu 1946 r. najwięcej więźniów pracowało na kołchozowych polach przy wykopkach ziemniaków. Po zakończonych robotach polowych, wożono więźniów do kombinatu „Urałmasz", gdzie zatrudniano ich w halach fabrycznych przy wewnętrznym transporcie i przy pracach porządkowych. Część więźniów zatrudniono przy konserwacji bocznic kolejowych oraz przy rozładunku i załadunku wagonów.

Najtrudniejsze warunki pracy były na terenach wydobywania torfu, gdzie główne zadania wykonywali jeńcy niemieccy. Od listopada 1946 r. w rejonie Uralu panowały straszliwe mrozy. Polacy nie mieli ani ocieplonych butów, ani zimowej odzieży i dlatego nie wytrzymywali warunków syberyjskiej zimy. Wielu więźniów zmarło. (...) „W czasie marszu na stację kolejową przy temperaturze 48°C poniżej zera, pisze Antoni Siedlanowski" [168], padło raz 164 więźniów. Odratowano ich, ale całą kolumnę cofnięto do obozu. Wiem, że część więźniów odwieziono do szpitala, a pozostali przez kilka dni nie wychodzili do pracy i leżeli w barakach". Wiosną 1947 r. więźniów znów zatrudniano przy różnych pracach polowych.

Sowieckie kierownictwo łagrów pod Świerdłowskiem było życzliwie ustosunkowane do polskich więźniów. Księdzu Aleksandrowi Kornielakowi, począwszy od wiosny 1947 r., zezwolono na odprawianie we wszystkie niedziele mszy świętej. Niedziele były tu dniami wolnymi od pracy. W pierwszy dzień Wielkanocy (6 kwietnia 1947 r.) były odprawiane dwa nabożeństwa: rezurek-

---

[166] Dzieduszycki J.: op. cit., s. 90.

[167] Tamże; s. 91, 92.

[168] Siedlanowski A.; op. cit., s. 42.

cja o 6-tej rano i suma o 10-tej. (...) „Dzień był w ogóle bardzo uroczysty; dzieliliśmy się prawdziwym święconym jajkiem, które ktoś zdobył poza obozem" [169].

Gdy skończyły się prace polowe więźniów ponownie zatrudniano przy wydobywaniu torfu, w kombinacie „Urałmasz", przy budowie nowego osiedla mieszkaniowego w Świerdłowsku oraz przy rozładunku i załadunku wagonów na bocznicach kolejowych. Do obozu pod Świerdłowskiem, z różnych stron Uralu, władze sowieckie przywoziły polskich więźniów. Były to niewątpliwie pierwsze symptomy rychłego ich uwolnienia i odesłania do kraju. Potwierdzeniem tych przypuszczeń były również roboty stolarskie, prowadzone w wagonach bydlęcych na bocznicy kolejowej w Świerdłowsku. Na środku każdego wagonu stolarze zbijali z desek prowizoryczny stół, a przy szczytowych ścianach — piętrowe prycze [170].

Rozpoczęły się przygotowania do wyjazdu. Wszyscy musieli przejść przez fryzjera: strzyżono głowy na jeża i golono brody. Barakami pędzono więźniów do łaźni, gdzie im wydawano czystą bieliznę. Stare porwane ubrania wymieniano na inne, w lepszym stanie. (...) „Wszystkie przygotowania i selekcje trwały chyba tydzień" [171].

(...) „15 października 1947 r. rankiem, po śniadaniu, wspomina A. Siedlanowski" [172], opuściliśmy w kolumnach ten łagier i pomaszerowaliśmy na stację kolejową. Stał tam na bocznicy długi skład krytych, towarowych wagonów, a w nich były porobione piętrowe prycze, pokryte warstwą słomy. Po sprawdzeniu stanów, do każdego wagonu wsiadło po 20 osób. Pociąg przez cztery dni stał na bocznicy. Wsiadła do niego również grupa Polaków, przywiezionych do Świerdłowska przez konwojentów z jakiegoś sowieckiego łagru z okolic Irkucka". (...) „W nocy z 19/20 października transport nasz ruszył na zachód. Jechała z nami sowiecka lekarka Zoja, która dbała o to, by nikt nie chorował. W czasie podróży otrzymywaliśmy normalne posiłki".

(...) „Przejechaliśmy Ural i szlakiem kolejowym przez Sarapuł nad Kamą, Kazań, Moskwę, Smoleńsk, Mińsk, dnia 2 listopada 1947 r. dowlekliśmy się do Brześcia nad Bugiem. Wysiedliśmy z pociągu i w kolumnie odprowadzono nas do obozu „Na Grajewce". Tu odbywaliśmy kwarantannę. W barakach tego obozu było czysto i schludnie. Wyżywienie było skromne, ale podawano je w blaszanych miskach. Mogliśmy odpoczywać, bo do pracy nie chodziliśmy. Każdego dnia rano i wieczorem odbywały się apele, ale nie były one uciążliwe".

Dnia 16 listopada 1947 r. mieszkańców obozu „Na Grajewce" przewieziono pociągiem z Brześcia do Białej Podlaskiej. To był pierwszy dzień wolności. Po trzech latach katorgi w sowieckich łagrach, wrócili w rodzinne strony: Antoni Siedlanowski z Rzeczycy, Andrzej Suszczuk z Drelowa, Jan Kamiński z Wygnanki, ksiądz Aleksander Kornielak z okolic Sandomierza (późniejszy proboszcz w parafii Kąkolewnica) i inni.

---

[169] Dzieduszycki J.: op. cit., s. 140, 141.

[170] Siedlanowski A.: op. cit., s. 47, 48.

[171] Dzieduszycki J.: op. cit., s. 164.

[172] Siedlanowski A.: op. cit., s. 48—52.

Noty biograficzne mieszkańców Międzyrzecczyzny więzionych w sowieckich łagrach w latach 1944—1947

Drelów:

1. Chodźko Bolesław s. Józefa ur. 1926 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsku, Stadtlagrze, Kawanka); zwolniony z łagru, wrócił do Drelowa w początkach marca 1946 r.; wyjechał do Międzyrzeca Podl.

(Rel. St. Stańczuka z Drelowa)

2. Chodźko Stefan s. Dymitra ur. 20.IX.1899 r. w Zahajkach, zam. w Drelowie, rolnik i działacz społeczny; w latach 1934—1939 wójt gminy Zahajki; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Kawanka); zwolniony z łagrów, wrócił do rodziny w początkach marca 1946 r.; zmarł w Drelowie 30.VII.1971 r.

(Rel. St. Stańczuka; USC-Drelów A/10/71

3. Jakimiuk Piotr s. Piotra ur. 20.II.1909 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Waldlager); zwolniony z łagrów, wrócił do Drelowa 6.III.1946 r.; zmarł 9.XI.1983 r. w Białej Podl.

(Rel. St. Stańczuk; USC-Biała Podl. akt zgonu I-471/1983

4. Jakimiuk Szymon s. Stefana ur. 1904 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD dnia 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager); przeniesiony do Waldlagru, zmarł z wycieńczenia w maju 1945 r.

(Rel. St. Stańczuk z Drelowa

5. Kolaszkiewicz Ferdynand s. Kazimierza ur. 14.IV.1900 r. w Wielkiej Wsi k/Brzeska, woj. krakowskie; funkcjonariusz policji; w latach 1930—1939 mieszkał w Drelowie i pełnił obowiązki funkcjonariusza Policji Państwowej na miejscowym posterunku; w latach 1939—1944 odmówił służby w „Granatowej policji"; nie przyjął żadnej służby u niemieckich okupantów; dzierżawił kawałek gruntu w Drelowie; razem z rodziną utrzymywał się z pracy fizycznej na roli; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager (Kawanka); zwolniony z łagrów wrócił do Białej, a następnie do Drelowa 12.II.1946 r. Jesienią 1946 r. razem z rodziną wyjechał do Gdańska; długo i ciężko chorował; zmarł 4.X.1961 r.; pogrzebany na cmentarzu „Srebrzysko" w Gdańsku.

(Rel. Anny Kolaszkiewicz, Gronowo Elbląskie)

6. Kolaszkiewicz Mieczysław s. Ferdynanda ur. 1.XI.1924 r. w Kargorzyszkach, pow. Święciany woj. wileńskie; od 1930 r. do 15.XI.1944 r. mieszkał przy rodzicach w Drelowie; uczeń szkoły średniej; aresztowany przez NKWD dnia 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Kawanka); zwolniony z łagrów ,wrócił do Białej Podl. 12 lutego 1946 r.; jesienią 1946 r. przeniósł się do Malborka. Zmarł w Gronowie Elbląskim dnia 8 stycznia 1988 r.

(Rel. Anny Kolaszkiewicz, żony zmarłego)

7. Korniluk Józef s. Łukasza, ur. 8.IV.1923 r. w Drelowie; zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); od 1.IV.1945 r. przeniesiony do Waldlagru; zwolniony z łagrów, wrócił do Białej Podl. 23.III.1946 r.; po założeniu rodziny, zamieszkał w Łózkach.

(Rel. J. Korniluka — Łózki)

8. Kowalczuk Michał s. Jana ur. 15.XII.1902 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Kawanka); zwolniony z łagru, w marcu 1946 r. wrócił do rodzinnej wsi ciężko chory; zmarł w Drelowie 18.VI.1948 r.

(Rel. St. Stańczuk; USC-Drelów A.zg. 28/1948)

9. Kowalczuk Michał s. Mikołaja ur. 20.XI.1897 r. w Drelowie; zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD dnia 16.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i więziony od 11.XII.1944 r. w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager, Kawanka); zwolniony z łagrów, wrócił do Drelowa w połowie lutego 1946 r.; pracował na roli; zmarł 30.I.1989 r. w Drelowie.

(Rel. St. Stańczuk; USC-Drelów A.zg. 5/1989)

10. Lecyk Hieronim s. Klemensa ur. 9.III.1907 r. we wsi Polskowola, zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Waldlager); zwolniony z łagru wrócił do Drelowa w marcu 1946 r.; pracował na roli. Zmarł w Drelowie 19.XII.1982 r.

(Rel. St. Sawczuk; USC-Drelów A.zg. 43/82)

11. Maksymiuk Wiktor s. Piotra ur. 20.I.1890 r. w Walinnie, zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Kawanka, Stadtlager, Waldlager); zwolniony z łagru, wrócił do Drelowa w kwietniu 1946 r.; zmarł w Drelowie 3.XII.1968 r.

(Rel. St. Sawczuk; USC-Drelów A.zg. 21/67)

12. Matejuk Paweł s. Klemensa ur. 21.III.1905 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager); zwolniony z łagru, wrócił do Drelowa ciężko chory w marcu 1946 r. Zmarł w Drelowie 4.XI.1948 r.

(Rel. St. Sawczuk i St. Stańczuk. USC-Drelów A/32/48)

13. Michalczuk Lucjan s. Ignacego ur. 1923 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik; członek AK; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); zwolniony z łagrów, wrócił do Drelowa w marcu 1946 r.; emeryt, zam. w Białej Podl.

(Rel. St. Stańczuk z Drelowa)

14. Olesiejuk Jan s. Bartłomieja ur. 28.VII.1898 r. w Żerocinie; zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD 16.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Kawanka, Szepietiewo, Schachtlager; zmarł w łagrze Szepietiewo w październiku 1945 r.

(Inf. J. Olesiejuk s. Jana, zam. w Drelowie)

15. Olesiejuk Jan s. Jana ur. 22.VI.1910 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik i cieśla; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager); uwolniony z łagrów, wrócił do rodzinnej wsi 6 marca 1946 r.; wycieńczony i ciężko chory leczył się przez wiele lat; zmarł 7.I.1974 r. w Drelowie.

(Rel. St. Stańczuk i St. Sawczuk; St. Olesiejuk — Łódź)

16. Ostapiuk Teodor s. Jana ur. 12.XI.1895 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik, aktywny członek chóru kościelnego; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach zarządu 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager); zwolniony, powrócił do Drelowa w marcu 1946 r. Zmarł w Międzyrzecu dnia 23 kwietnia 1980 r.

(Rel. St. Stańczuka. USC-Drelów A. 70/1980)

17. Ostapiuk Władysław s. Antoniego ur. 1913 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD dnia 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od dnia 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); uwolniony, powrócił do Drelowa w marcu 1946 r. Ostatnio na emeryturze.

(Rel. St. Stańczuk z Drelowa)

18. Rabczuk Bolesław s. Michała ur. 1.VII.1913 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik, uczestnik wojny obronnej 1939 r.; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Kawanka); zwolniony z łagrów w początkach marca 1946 r., wrócił do Drelowa, gdzie mimo chorób pracował na roli. Zmarł 11.II.1981 r.

(Rel. St. Sawczuk. USC-Drelów A.zg. 9/81)

19. Rabczuk Jan s. Michała ur. 25.VII.1909 r. w Drelowie; zam. w Drelowie, rolnik, aktywny uczestnik chóru kościelnego; aresztowany przez NKWD 15.XI. 1944 r.; więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Kawanka); uwolniony z łagru, w początkach marca 1946 r. wrócił do rodzinnej wsi; mimo chorób poobozowych pracował na roli. Zmarł 28.VI.1985 r. w Międzyrzecu Podlaskim.

(Rel. St. Sawczuka. USC-Drelów A.89/85)

20. Sadowiec Józef s. Teodora ur. 4.III.1923 r. w Strzyżówce; zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r. w Strzyżówce; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Waldlager); uwolniony z łagru, wrócił do Drelowa w marcu 1946 r.; pracował na roli; zmarł 4.VI.1973 r. w Drelowie.

(Rel. St. Sawczuka. USC-Drelów, Ak. zg. 11/73)

21. Sawczuk Stanisław s. Jana ur. 25.IV.1921 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Schachtlager); uwolniony z łagrów, wrócił do Drelowa 8.III.1946 r.; ostatnio na emeryturze.

(Rel. St. Sawczuk z Drelowa)

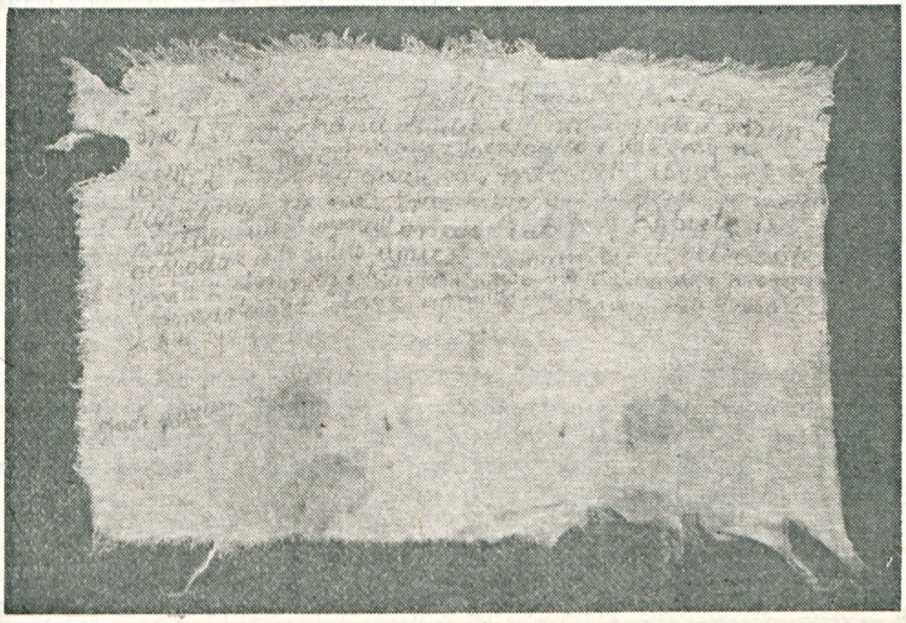

List Stanisława Stańczuka do żony Anieli

22. Stańczuk Stanisław s. Marka ur. 24.V.1915 r. w Drelowie; zam. w Drelowie, rolnik, były uczestnik wojny obronnej 1939 r.: w okresie okupacji hitlerowskiej żołnierz AK; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do Drelowa dnia 6 marca 1946 r. ciężko chory, wycieńczony. Ostatnio na emeryturze rolniczej. Członek Związku Komb. R.P.ib.W.P.

(Rel. St. Stańczuk z Drelowa)

23. Steszuk Mieczysław Konrad s. Franciszka ur. 14.II.1922 r. w Drelowie; zam. w Drelowie, rolnik; żołnierz AK; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); zmarł w Stadtlagrze z powodu wycieńczenia i krwawej dyzenterii dnia 30.IV.1945 r.

(Inf. Józef Korniluk z Łózek. USC-Drelów A.zg. 40/1948)

24. Strok Michał ur. 1900 r. w Kobryniu na Polesiu; zam. w Drelowie; w latach 1920—1939 był kierowcą i gospodarzem w gospodarstwie ks. Karola Wajszczuka w Drelowie; od 1934 r. miał również własne gospodarstwo rolne; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony

w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Kawanka); zwolniony z łagrów, wrócił do Drelowa w początkach marca 1946 r.; zajmował się rolnictwem i mechaniką silników; zmarł w Drelowie 28.XII.1986 r.

(Inf. St. Stańczuk. USC-Drelów)

25. Suszczuk Andrzej s. Eugeniusza ur. 1.VI.1913 r. w Berezie (ZSRR), zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD dnia 15.XI.1944 r.; osadzony początkowo w obozie przejściowym NKWD w Sokołowie Podl.; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach: najpierw w Szepetowie (zespół 270 w Borowiczach), a następnie w lipcu 1946 r., oskarżony o wrogi stosunek do Czerwonej Armii, wywieziony do łagru Nowosiołek na Uralu (18 wiorst na południe od Świerdłowska), podległego zarządowi łagrów Nr 531 w Świerdłowsku. W październiku 1947 r. z łagrów: Nowosiołek i Świerdłowsk, przez Sarapuł, Kazań, Moskwę, Mińsk, przewieziony na kwarantanne do łagru w Brześciu nad Bugiem, skąd po uwolnieniu 16 listopada 1947 r. wrócił do Białej Podlaskiej, a następnie — do Drelowa. Zdrowia już nie odzyskał. Zmarł w Drelowie dnia 10 lutego 1978 r.

(Rel. St. Stańczuk z Drelowa, A. Siedlanowski z Rzeczycy; USC — gmina Drelów. Akt. zg. 10/78)

26. Szabaciuk Antoni s. Emiliana ur. 22.VII.1898 r. w Drelowie, zam. w Drelowie, rolnik — pszczelarz; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlagen — Borowicze); zmarł w Stadtlagrze z głodu, wycieńczenia dnia 7.IV.1945 r.

,Rel. St. Stańczuk. USC-Drelów. Akt zg. 19/1958)

27. Zając Jan syn Jana ur. 5.II.1923 r. w Żakowoli, zam. w Drelowie; rolnik i sklepikarz; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.: wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Kawanka); zwolniony z łagrów, powrócił do Drelowa w początkach marca 1946 r.; zmarł w Drelowie 19.II.1965 r.

(Rel. St. Sawczuka; USC-Drelów A.zg. 5/1965)

28. Zbański Jan s. Cypriana ur. 27.X.1897 r. w Żeliźnie, zam. w Drelowie, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR i od dnia 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager — Borowicze, Waldlager); zwolniony z łagru, wycieńczony i ciężko chory, w marcu 1946 r. wrócił do rodziny w Drelowie; mimo leczenia zdrowia nie odzyskał; zmarł w Drelowie 19.VIII.1947 r.

(Rel. St. Stańczuk; USC-Drelów. Akt. zg. 19/47)

Kwasówka:

1. Klimek Feliks s. Antoniego ur. 25.VIII.1906 r. w Smolance, pow. Łuków; zam. w Kwasówce, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r. i wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Kawanka); zwolniony z łagrów, wrócił do rodziny w marcu 1946 r.; pracował na roli; zmarł w Kwasówce 17.V.1991 r.

(Rel. St. Stańczuk, J. Rabodziej z Kwasówki)

2. Kieczka Jan s. Bazylego ur. 9.VII.1909 r. w Kwasówce, zam. w Kwasówce, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r. i wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Kawanka); uwolniony z łagrów, ciężko chory, wrócił do rodziny w Kwasówce w marcu 1946 r.; zmarł w Zahajkach 1.VIII.1987 r.

(Rel. J. Rabodziej z Kwasówki)

3. Kubik Andrzej s. Stefana ur. 2.X.1902 r. w Kwasówce, zam. w Kwasówce, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r. i wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1844 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager); zmarł w Schachtlagrze dnia 20.III.1945 r. z głodu i wycieńczenia.

(Rel. St. Sawczuk z Drelowa, J. Rabodziej z Kwasówki, USC — gmina Drelów)

4. Kubik Bazyli s. Stefana ur. 1912 r. w Kwasówce (zwany również „Wasylem") zam. w Kwasówce; rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r. oraz wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Kawanka); zwolniony z łagrów, wrócił do Kwasówki ciężko chory; zmarł w Kwasówce 3.V.1948 r.

(Rel. St. Sawczuk z Drelowa i J. Rabodziej z Kwasówki)

5. Kubik Bazyli s. Józefa ur. 4.VII.1900 r. w Kwasówce, zam. w Kwasówce, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r. i wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); zmarł w Stadtlagrze w czasie epidemii krwawej dyzenterii w marcu 1945 r.

(Inf. St. Sawczuk z Drelowa)

6. Olesiejuk Stefan s. Prokopa ur. 1895 r. w Kwasówce zam. w Kwasówce, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); zmarł z wycieńczenia w Stadtlagrze w marcu 1945 r.

(Inf. St. Stańczuk z Drelowa i J. Rabodziej z Kwasówki)

7. Olesiejuk Aleksander s. Jana ur. 28.II.1888 r. we wsi Korczówka, zam. w Kwasówce, rolnik; aresztawany przez NKWD 15.XI.1944 r. więziony w łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk); zmarł w łagrze Jegolsk 18.IV.1945 r.

(Inf. St. Stańczuk z Drelowa i USC-Drelów — gmina)

8. Olesiejuk Józef s. Aleksandra ur. 18.III.1917 r. w Leszczance, zam. w Kwasówce, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w łagrze Jegolsk, należącym do zarządu łagrów 270 w Borowiczach; zmarł w łagrze w lutym 1945 r.

(Inf. J. Rabodziej z Kwasówki i St. Stańczuk z Drelowa)

9. Szymańczuk Stanisław s. Szczepana ur. 7.I.1924 r. w Kwasówce, zam. w Kwasówce, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od dnia 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do Kwasówki w marcu 1946 r.; wyjechał do Gdańska, gdzie osiadł na stałe; zmarł w Gdańsku w 1987 r.

(Inf. J. Rabodziej z Kwasówki i St. Stańczuk z Drelowa)

Łózki:

1. Bobruk Mieczysław s. Piotra ur. 12.IV.1922 r. we wsi Łózki zam. w Łózkach, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); ze Stadtlagru przewieziony na „OK" (Ozdrowitelnoje Kamando) w Jegolsku, gdzie 28.II.1945 r. zmarł.

(Inf. St. Stańczuk z Drelowa i J. Smoter z Łózek)

2. Kieczka Czesław s. Leona ur. 17.VII.1919 r. w Łózkach, zam. w Łózkach, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager — Krypiczny Zawod); 27.V.1945 r. przewieziony w gorączce do szpitala Borowicze, zmarł 30 maja 1945 r. na krwawą dyzenterię.

(Inf. St. Stańczuk z Drelowa i St. Sawczuk)

3. Kościuczyk Michał s. Ignacego ur. 1917 r. w Łózkach, zam. w Łózkach, rolnik; aresztowany przez NKWD dnia 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów sowieckich, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Kawianka) uwolniony z łagrów, wrócił do Łózek w marcu 1946 r.; zginął tragicznie na terenie Kwasówki dnia 17.XI.1946 r.

(Inf. J. Smoter z Łózek, USC-Drelów, Akt zg. Nr 34/46)

4. Kozłowiec Jan s. Piotra ur. 21.XII.1913 r. w Łózkach, zam. w Łózkach, rolnik; w okresie okupacji członek tajnej organizacji niepodległościowej — „Nasze Orły"; 25.IX.1942 r. aresztowany przez Niemców i uwięziony na Zamku w Lublinie; w czasie transportu pociągiem nr 401, na trasie Lublin — Warszawa, pod Celestynowem w nocy z 19 na 20 maja 1943 r. wyzwolony przez „Kedyw" z Warszawskiej organizacji AK; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD i wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole sowieckich łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do Łózek w marcu 1946 r. Zmarł w Łózkach 15.X.1985 r.

(Inf. Rocznik Międzyrzecki t. XIX r. 1987 s. 235;
St. Stańczuk, USC — gminy Drelów, Akt zg. Nr 31/85)

5. Kuśmieruk Józef s. Jana ur. 15.VIII.1897 r. w Zasiadkach gm. Tłuściec, od 1923 r. zam. w Łózkach, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD i wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do Łózek w początkach marca 1946 r.; pracował na gospodarstwie; od dnia 1.IX.1966 r. zamieszkał u syna w Lublinie; zmarł w Lublinie (nie znamy daty śmierci).

(Inf. St. Stańczuk, St. Sawczuk z Drelowa, USC-Drelów)

6. Łuszczanica Jan s. Jana ur. 7.VIII.1916 r. w Łózkach, zam. w Łózkach, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; wywieziony w głąb ZSRR, od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów sowieckich, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager, Kawanka); zwolniony z łagru, wrócił do Łózek w początkach marca 1946 r.; leczył się i pracował na roli; zmarł w Łózkach dnia 23.XI.1986 r.

(Rel. St. Stańczuk, St. Sawczuk; USC-Drelów Akt zg. 38/86)

7. Marczuk Stanisław s. Jana ur. 18.VI.1906 r. w Łózkach, zam. w Łózkach, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager Borowicze, Waldlager, Kawanka); uwolniony z łagrów, w początkach marca 1946 r. wrócił do Łózek; pracował na roli i chorował; zmarł 26.VIII. 1979 r. w Łózkach.

(Rel. St. Stańczuk z Drelowa, J. Smoter z Łózek; USC — gmina Drelów. Akt zg. Nr 35/79)

8. Sidorczuk Władysław s. Jana ur. 28.VIII.1905 r. wieś Tłuściec gm. Tłuściec, zam. w Łózkach, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager, Kawanka); uwolniony z łagrów, wrócił do rodziny w Łózkach w marcu 1946 r.; długo chorował, żyjąc przy rodzinie; zmarł w Łózkach 8.XII.1989 r.

(Rel. St. Stańczuk z Drelowa; USC — gm. Drelów A.zg. 50/89)

9. Smoter Kazimierz s. Bronisława ur. 5.II.1917 r. w Sumach, gub. Charkowska na Ukrainie, od 1919 r. zamieszkały w Łózkach w rodzinie rolnika; w latach młodzieńczych był członkiem Związku Młodzieży Wiejskiej „Wici"; były podoficer żandarmerii Wojska Polskiego; we wrześniu 1939 r. uczestnik wojny obronnej; w czasie okupacji hitlerowskiej aktywny członek AK; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.: wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); nękany przesłuchaniami NKWD za przynależność do AK: na skutek nędzy i głodu, skrajnie wycieńczony, zachorował na krwawą dyzenterię; przewieziony do obozowego szpitala w Borowiczach, zmarł 30 marca 1945 r.; ciało zmarłego pogrzebano w zbiorowej mogile w pobliżu cerkwi w Borowiczach.

(Rel. Jana Smotra z Łózek)

10. Tarasiuk Hipolit s. Stanisława ur. 12.VIII.1908 r. w Łózkach, zam. w Łózkach, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager, Kawanka); zwolniony z łagru, wrócił do rodzinnej wsi w początkach marca 1946 r.; po ciężkiej chorobie, zmarł w Łózkach 6.VI.1951 r.

(Inf. Jan Smoter z Łózek)

Pereszczówka:

1. Gruszka Jan s. Mikołaja ur. 1902 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik; aresztowany przez NKWD dnia 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów sowieckich, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Waldlager, Kawanka); zwolniony z łagru, wrócił do rodzinnej wsi w marcu 1946 r.; pracował we własnym gospodarstwie. Zmarł w Pereszczówce 1963 r.

(Rel. St. Stańczuk z Drelowa i Henryk Olesiejuk z Pereszczówki)

2. Gruszka Jan s. Jana ur. 1924 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik; dnia 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów sowieckich, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Waldlager, Kawanak); uwolniony, wrócił do Pereszczówki w marcu 1946 r.; pracował na roli; zmarł w Pereszczówce w 1971 r.

(Inf. St. Stańczuk z Drelowa i H. Olesiejuk z Pereszczówki)

3. Harłowski Jan s. Kazimierza ur. 1912 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów sowieckich, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager); uwolniony, wrócił do Pereszczówki w marcu 1946 r.; zmarł w Pereszczówce 1982 r.

(Inf. Henryk Olesiejuk z Pereszczówki)

4. Korolczuk Bolesław s. Jana ur. 1928 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; więziony początkowo w obozie przejściowym NKWD w Sokołowie Podl., następnie wywieziony w głąb ZSRR; od 11 grudnia 1944 r. więziony w sowieckich łagrach: najpierw Szepietowo (zespół 270 w Borowiczach), a następnie w lipcu 1946 r. wywieziony do łagru Nowosiołek na Uralu, podległego zespołowi 531 w Świerdłowsku; pracował w kopalniach torfu. Wycieńczony ustawicznym głodem, katorżniczą pracą, nie wytrzymał syberyjskich mrozów i zmarł w łagrze na Uralu, przypuszczalnie jesienią 1946 r.

(Rel. H. Olesiejuk z Pereszczówki i A. Siedlanowski z Rzeczycy)

5. Olesiejuk Eugeniusz s. Jana ur. 1925 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik; aresztowany 15.XI.1944 r. przez NKWD; wywieziony w głąb Rosji; od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach, podporządkowanych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Waldlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do Pereszczówki w połowie marca 1946 r. Ostatnio mieszka w Puławach, gdzie żyje jako emeryt.

(Inf. Henryk Olesiejuk z Pereszczówki)

6. Olesiejuk Jan s. Onufrego ur. 1896 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik cieszący się we wsi autorytetem, członek Rady Parafialnej w parafii Drelów; dnia 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD i wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1844 r. więziony w zespole łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager). W Stadtlagrze pracował jako robotnik w cegielni; oskarżony o antyradzieckość, dręczony ciągłymi przesłuchaniami NKWD, załamał się psychicznie; skromne porcje chleba oddawał za papierosy; wycieńczony, zachorował na krwawą dyzenterię; umieszczony w baraku szpitalnym, przy braku pomocy medycznej, zmarł w lutym 1945 r. Przy jego śmierci był obecny Feliks Klimek z Kwasówki, któremu udało się przeżyć obozowe „piekło"; ciało zmarłego, odarte do naga z nędznych łachmanów, zakopano razem z ciałami innych „łagierników" w dole poza drutami obozu na przedmieściu Borowicz. W ekipie grabarzy był Jan Olesiejuk s. Romana z Pereszczówki, który wrócił z łagru i przekazał rodzinie informację o pogrzebaniu ciała Jana Olesiejuka s. Onufrego.

(Rel. Henryk Olesiejuk s. Jana z Pereszczówki, który informacje o śmierci i pogrzebie swego ojca uzyskał od świadków: Feliksa Klimka z Kwasówki i Jana Olesiejuka s. Romana z Pereszczówki)

7. Olesiejuk Bolesław s. Jana ur. 7.I.1923 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik i cieśla — stolarz, aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole sowieckich łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager — Borowicze, Waldlager, Kawanka); zwolniony, wrócił do Pereszczówki w połowie marca 1946 r. Ostatnio emeryt, żyjący w Pereszczówce.

(Inf. Bolesław Olesiejuk z Pereszczówki)

8. Olesiejuk Stanisław s. Jana ur. 23.II.1925 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik, majster budowlany; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole sowieckich łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do Pereszczówki w połowie marca 1946 r.; pracował najpierw w Pereszczówce, a następnie wyjechał na stałe do Pyrzyc w woj. szczecińskim; zginął w wypadku samochodowym pod Bydgoszczą dnia 12.X.1972 r.

(Inf. Henryka Olesiejuka z Pereszczówki)

9. Olesiejuk Jan s. Romana ur. 1896 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach sowieckich, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do Pereszczówki w marcu 1946 r. Od kilkunastu lat mieszka w Międzyrzecu Podl.; emeryt.

(Rel. St. Stańczuk i H. Olesiejuk z Pereszczówki)

10. Olesiejuk Marian s. Jana (wnuk Romana) ur. 1922 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik; aresztowany przez NKWD 15.XI.1944 r. i wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach sowieckich, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do Pereszczówki w marcu 1946 r. Po powrocie pracował najpierw w rodzinnej wsi, następnie razem ze swym ojcem zamieszkał w Międzyrzecu, gdzie ma rodzinę. Ostatnio emeryt.

(Inf. Henryk Olesiejuk z Pereszczówki)

11. Stefaniuk Stanisław s. Edwarda ur. 1921 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik; dnia 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Waldlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do Pereszczówki w marcu 1946 r.; wyjechał na Ziemie Zachodnie, gdzie żyje jako emeryt. (nie znamy adresu).

(Inf. H. Olesiejuk z Pereszczówki i St. Stańczuk z Drelowa)

12. Wakulak Jan s. Bolesława ur. 1898 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik; aresztowany przez NKWD dnia 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR; od 11.XII.1944 r. więziony w zespole sowieckich łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Waldlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do rodzinnej wsi w marcu 1946 r.; pracował na roli, zmarł w Pereszczówce w 1965 r.

(Inf. Henryk Olesiejuk z Pereszczówki)

13. Wakulak Marian s. Jana ur. 1920 r. w Pereszczówce, zam. w Pereszczówce, rolnik; aresztowany przez NKWD dnia 15.XI.1944 r.; wywieziony w głąb ZSRR, od 11.XII.1944 r. więziony w zespole sowieckich łagrów, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Waldlager, Kawanka); uwolniony, wrócił do Pereszczówki w marcu 1946 r.; ostatnio, jako emeryt mieszka w Gdańsku.

(Inf. H. Olesiejuk z Pereszczówki i St. Stańczuk z Drelowa)

Rzeczyca:

1. Borkowicz Bolesław s. Franciszka ur. 23.X.1924 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, kolejarz, w latach hitlerowskiej okupacji żołnierz AK; dnia 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 19.XI.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Stadtlager); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy. Przeniósł się do Białej Podlaskiej, gdzie pracował jako kolejarz; ostatnio na emeryturze; pracuje społecznie jako prezes Zw. Sybiraków.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

2. Byczuk Czesław s. Hipolita ur. 31.III.1908 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, rolnik; dnia 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Stadtlager, Kawanka); uwolniony z łagrów, a w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy; pracował w gospodarstwie rolnym; zmarł 24.XI.1982 r.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

3. Domański Jan s. Andrzeja ur. 10.I.1898 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, rolnik, uczestnik wojny obronnej 1939 r.; w okresie okupacji hitlerowskiej członek BCh; 3.XI.1944 r. pod zarzutem posiadania broni, aresztowany przez NKWD; więziony początkowo w Międzyrzecu Podl. i Sokołowie Podl.; 12.XI.1944 r. wywieziony do Siedlec, gdzie wyrokiem Sądu Specjalnego NKWD został skazany na 10 lat łagrów; wywieziony do łagru w Brześciu, zmarł z wycieńczenia w grudniu 1944 r.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

4 Kozłowicz Kazimierz s. Jana ur. 10.VII.1920 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, rolnik; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Stadtlager, Kawanka); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy. Przeniósł się następnie do wsi Turów, pracował jako robotnik w drogownictwie; zmarł w 1985 r.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

5. Michalczuk Kazimierz s. Jana ur. 5.III.1918 r. w Międzyrzecu, zam. w Rzeczycy, kolejarz; w czasie okupacji hitlerowskiej żołnierz AK; 3.XI.1944 r. pod zarzutem posiadania broni, aresztowany przez NKWD; uwięziony początkowo w Międzyrzecu i Sokołowie Podlaskim; 12.XI.1944 r. wywieziony do Siedlec, gdzie wyrokiem Sądu Sp. NKWD skazany na 10 lat łagrów. Więziony przejściowo w Brześciu, a następnie w łagrach Karagandy. Uwolniony z łagru, wrócił do Rzeczycy w 1954 r.; zmarł 21.II.1988 r.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

6. Pietruszka Jan s. Tomasza ur. 21.VIII.1921 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, kolejarz; w czasie okupacji hitlerowskiej żołnierz AK; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Stadtlager); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy; przeniósł się do Warszawy, gdzie pracował jako kolejarz; ostatnio na emeryturze.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

7. Pietruszka Aleksander s. Franciszka ur. 17.XI.1910 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, rolnik; w czasie okupacji żołnierz AK; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Waldlager); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy; pracował na roli; ostatnio na emeryturze.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

8. Pietruszka Jan s. Franciszka ur. 4.VII.1907 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, rolnik i cieśla; uczestnik wojny obronnej 1939 r.; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Stadtlager); uwolniony z łagrów, dnia 26.III.1946 r. wrócił do Rzeczycy; pracował na roli i sporadycznie jako cieśla. Zmarł w Rzeczycy 27.XI.1989 r.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

9. Siedlanowski Antoni s. Grzegorza ur. 30.X.1910 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, pracownik umysłowy; uczestnik wojny obronnej 1939 r.; w czasie okupacji hitlerowskiej był organizatorem konspiracyjnych struktur BCh w pow. Radzyń Podlaski; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podl. wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony najpierw w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Stadtlager), a w lipcu 1946 r. wywieziony do łagru Nowosiołek, podległego zarządowi 531 w Świerdłowsku na Uralu. Tam pracował w „Urałmasz" przy wydobywaniu torfu. W październiku 1947 r. przewieziony transportem kolejowym do łagru w Brześciu na odbycie kwarantanny; uwolniony z łagru, 16.XI.1947 r. wrócił do Białej Podlaskiej, a następnie — do Rzeczycy. Podjął pracę kreślarza w Kierownictwie Melioracyjnym w Międzyrzecu Podl.; w 1975 r. przeszedł na emeryturę; jest autorem kroniki wsi Rzeczyca oraz — wspomnień obozowych p.t. „Trzy lata w stalinowskich łagrach na terenie ZSRR (1944—1947)" (maszynopis); wiele pracuje społecznie w TPN w Międzyrzecu Podlaskim; jest członkiem Związku Sybiraków.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

10. Siedlanowski Jan s. Grzegorza ur. 18.II.1924 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, rolnik; w okresie okupacji hitlerowskiej żołnierz AK; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Stadtlager); uwolniony z łagru, w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy; w następnych latach przeniósł się do m. Ustrzyki Dolne, gdzie podjął pracę w pobliskim PGR; ostatnio na emeryturze.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

RZECZPOSPOLITA POLSKA
Ministerstwo Administracji Publicznej
Państwowy Urząd Repatriacyjny
Punkt Przyjęcia
w Biały-Bod

Wzór Nr 3

Zaświadczenie Nr 010456

Zaświadcza się niniejszym, że ob. Siedlanowski Antoni
(nazwisko, imię, imię ojca)
syn Grzegorza ur. 30-7-1910 r.
(rok i miejsce urodzenia)
przybył do Polski z terytorium Z.S.R.R.
i dnia „16 listopada 1947 r. zarejestrował się na Punkcie
Przyjęcia w Biały-Bod
Obecnie udaje się do Poznania
(miejscowość, ulica, nr)

Na podstawie zarządzenia Rady Ministrów z dnia 6-X-1945
ob. Siedlanowski Antoni ma pierwszeństwo i prawo
jednorazowego bezpłatnego przejazdu środkami środkami lokomocji do
st. Poznań

Władze Państwowe i Samorządowe zaproszone o udzielenie jaknajdalej
okazicielowi pomocy

A
niniejszego zaświadczenia obowiązany jest
się Milicji Obywatelskiej w terminie
od daty wystawienia zaświadczenia
po przybyciu na miejsce zamieszkania.
terminu ważności, zaświadczenie winno
zmienione w miejscu stałego pobytu — na
ważności.

Kierownik Punktu Przyjęcia
Biały-Bod

Wydano d. 16 XI
Ważne do dnia 28-XI-

Drukarnia Nr 1

11. Sidorczuk Aleksander s. Franciszka ur. 12.VIII.1912 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, rolnik; w okresie okupacji hitlerowskiej członek BCh; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager); zmarł w Schachtlagrze 18.III.1945 r.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

12. Swórski Józef s. Szczepana ur. 9.XI.1914 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, rolnik; 3.XI.1944 r. pod zarzutem posiadania broni, aresztowany przez NKWD; więziony początkowo w Międzyrzecu i Sokołowie Podlaskim; 12.XI.1944 r. wywieziony do Siedlec, gdzie wyrokiem Sądu NKWD był skazany na 10 lat łagrów. Więziony przejściowo w Brześciu nad Bugiem, a następnie w łagrach Kazachstanu. Uwolniony z łagru, wrócił do Rzeczycy 1952 r.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

13. Woliński Leon s. Jakuba ur. 16.I.1917 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, rolnik; w okresie okupacji hitlerowskiej członek BCh; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy; pracował na roli; zmarł 10.XI.1987 r.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

14. Woliński Stanisław s. Jakuba ur. 1.XII.1921 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, robotnik; w okresie okupacji hitlerowskiej żołnierz AK; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Waldlager); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy; pracował w PGR w Międzyrzecu; zmarł w 1957 r.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

15. Wsół Henryk s. Jana ur. 18.II.1920 r. w Rzeczycy, zam. w Rzeczycy, rolnik; w okresie okupacji hitlerowskiej żołnierz AK; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Stadtlager, Kawanka); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy; pracował we własnym gospodarstwie.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

16. Zachariasz Józef s. Józefa ur. 19.VIII.1904 r. w Rzeczycy; zam. w Rzeczycy, rolnik; uczestnik wojny obronnej 1939 r.; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager, Kawanka); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy; pracował we własnym gospodarstwie; zmarł 19.VIII.1988 r.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

17. Zachariasz Stanisław s. Tomasza ur. 18.VII.1912 r. w Misiach, zam. w Rzeczycy, rolnik; uczestnik wojny obronnej 1939 r.; w okresie okupacji członek BCh; 3.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR; od 19.XI.1944 r. więziony w łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Szepietowo, Schachtlager); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do Rzeczycy; pracował na roli; ostatnio emeryt.

(Rel. A. Siedlanowski z Rzeczycy)

Witoroż:

1. Biedroń (imienia nie ustalono) ur. w Witorożu, mieszkał w folwarku Witoroż; robotnik rolny i rzemieślnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD i osadzony tymczasowo w areszcie śledczym w Międzyrzecu Podlaskim; 19.XI.1944 r. uciekł z więzienia i ponad rok ukrywał się przed ponownym aresztowaniem; po 1945 r. razem z rodziną wyjechał z Witoroża na Ziemie Odzyskane.

(Rel. J. Rabodziej z Kwasówki)

2. Gruszka Jan ur. 1902 r. w Witorożu, zam. w Witorożu, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach sowieckich, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); zwolniony z łagrów, wrócił do Witoroża w marcu 1946 r.; zmarł w Witorożu.

(Rel. J. Rabodzieja z Kwasówki)

3. Gruszka Jan s. Jana ur. 1924 r. w Witorożu, zam. w Witorożu, rolnik; 15 XI 1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach sowieckich, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Kawanka); uwolniony z łagrów, wrócił do Witoroża w marcu 1946 r.; zmarł w Witorożu.

(Rel. J. Rabodzieja z Kwasówki)

4. Gryza (imienia nie ustalono) ur. w Witorożu; zam. w Witorożu, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach zarządu 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Kawanka); uwolniony z łagrów, wrócił do Witoroża w marcu 1946 r.; wyjechał na Ziemie Odzyskane.

(Rel. J. Rabodziej z Kwasówki)

5. Kubik Jan s. Szymona, ur. w Witorożu, zam. w Witorożu, rolnik; 15.XI. 1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager, Waldlager); uwolniony z łagrów, wrócił do Witoroża w marcu 1946 r.; zmarł w Międzyrzecu Podlaskim w 1991 r.

(Rel. J. Rabodzieja z Kwasówki)

6. Nowicki Zenon ur. 1905 r., mieszkał w folwarku w Witorożu, pracował jako nadleśniczy; specjalista gospodarki leśnej; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Kawanka); uwolniony z łagrów, wrócił do Witoroża w marcu 1946 r. Następnie razem z rodziną wyjechał na teren woj. gdańskiego. Ostatnio mieszka w Kaliskiej pod Starogardem.

(Rel. J. Rabodziej z Kwasówki)

7. Parafiński Wacław, rolnik z Witoroża; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager i Kawanka); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do Witoroża; zmarł w Witorożu.

(Rel. J. Rabodziej z Kwasówki)

8. Parafiński Bolesław (brat Wacława) ur. w Witorożu, zam. w Witorożu, rolnik/ 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD: z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); zmarł w Stadtlagrze — Borowicze podczas epidemii cholery w marcu 1945 r.

(Rel. J. Rabodziej z Kwasówki i St. Stańczuk z Drelowa)

9. Puchtal Tomasz, ur. w Witorożu, zam. w Witorożu, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów sowieckich w Borowiczach (Jegolsk, Schachtlager); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do rodzinnej wsi. Zmarł w Witorożu.

(Rel. J. Rabodziej z Kwasówki)

10. Saczuk Jan s. Piotra ur. 1902 r. w Witorożu, zam. w Witorożu, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w zespole łagrów sowieckich, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager, Waldlager); uwolniony z łagrów, w marcu 1946 r. wrócił do rodzinnej wsi; zmarł w Witorożu.

Rel. J. Rabodziej z Kwasówki)

11. Szymkiewicz Wacław (szwagier nadleśniczego Z. Nowickiego), zam. w Witorożu, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach; zmarł w łagrze Jegolsk w marcu 1945 r.

(Rel. J. Rabodziej z Kwasówki i St. Stańczuk z Drelowa)

12. Waszczuk Kazimierz ur. w Witorożu, zam. w Witorożu, rolnik; 15.XI.1944 r. aresztowany przez NKWD; z obozu przejściowego w Sokołowie Podlaskim wywieziony w głąb ZSRR i od 11.XII.1944 r. więziony w sowieckich łagrach, podległych zarządowi 270 w Borowiczach (Jegolsk, Stadtlager); zmarł w Stadtlagrze — Borowicze w czasie epidemii cholery (przypuszczalnie w lutym 1945 r.).

(Rel. J. Rabodziej z Kwasówki i St. Stańczuk z Drelowa)

Zakończenie

Wyczerpujące omówienie problematyki dotyczącej aresztowań, deportacji i więzienia mieszkańców Międzyrzecczyzny w sowieckich łagrach w latach 1944—1947, jest zadaniem trudnym. Trudność tę określa fakt, iż badania w regionie w tym zakresie, niestety, w ogóle nie były prowadzone, a od tamtych tragicznych wydarzeń minęło już prawie pół wieku. Do dziś żyją już tylko nieliczni byli więźniowie sowieckich łagrów. Ich relacje, jako bezpośrednich świadków, przy niedostępności radzieckich archiwów, bardzo mi pomogły w uszczegółowieniu opracowania.

We wstępie starałem się określić ogólną politykę władz radzieckich w stosunku do patriotycznych, polskich elit społeczeństwa na Lubelszczyźnie w 1944 r. i na tym tle przedstawić wydarzenia regionalne. W ten sposób

stało się oczywiste, że eksterminacyjna polityka władz radzieckich w regionie Międzyrzecczyzny, była elementem szerszego politycznego planu narzucania polskiemu narodowi stalinowskiej dominacji. W oparciu o przedmiotową literaturę starałem się ukazać w zarysie problematykę polityki radzieckiej w stosunku do Polaków w latach 1939—1945.

Pierwszy rozdział, mówiący o aresztowaniach, więzieniu i deportacjach mieszkańców regionu w głąb ZSRR, odsłania smutną, niestety prawdę, że ten akt bezprawia, realizowany przez NKWD, odbywał się przecież na polskiej, rzekomo wolnej ziemi. W sprawie tej milczały polskie władze (PKWN); bierne stanowisko zajmowały również mocarstwa zachodnie. Aresztowani, więzieni bez sądu i deportowani do sowieckich łagrów, mieszkańcy regionu byli traktowani przez władze radzieckie z rażącym pogwałceniem Konwencji Genewskich [173] z 1908 i 1929 r.: „O ochronie osób cywilnych w czasie wojny". Trzeba podkreślić, że działania represyjne NKWD w regionie Międzyrzecczyzny były w tamtym okresie wspierane zarówno przez ukraińskich nacjonalistów, jak również przez służby Urzędu Bezpieczeństwa. Utrwalenie tych faktów w opracowaniu, zgodnie z zasadą rzetelności i obiektywizmu, uważałem za ważną, badawczą powinność.

W drugim rozdziale, w miarę posiadanych możliwości, starałem się pokazać życie polskich więźniów w łagrach zespołu Nr 270 w Borowiczach (Jegolsk, Szepetowo, Stadtlager, Schachtlager, Waldlager, Kawanka) oraz w łagrach Nr 531 (Nowosiołek, Świerdłowsk) na Uralu. W oparciu o relacje byłych więźniów, starałem się pokazać cały ogrom ich nędzy, głodu i poniżenia. Wybuchające w łagrach epidemie tyfusu i krwawej dezynterii, szerząca się dystrofia, dziesiątkowały więźniów. Mimo trudności, udało mi się ustalić okoliczności śmierci kilkunastu internowanych, pochodzących z regionu Międzyrzecczyzny.

W sowieckich łagrach, razem z polskimi więźniami, byli internowani niemieccy jeńcy wojenni. Byli oni traktowani znacznie łagodniej niż Polacy. Stosunek władz obozowych do więźniów polskich zmieniał się w zależności od sytuacji międzynarodowej i zmian, zachodzących w Polsce. Wyraźnie życzliwy stosunek władz sowieckich do Polaków był już widoczny w latach 1946—1947 w łagrach Nowosiołek i Świerdłowsk na Uralu.

Integralną częścią opracowania jest rozdział trzeci, w którym podajemy noty biograficzne mieszkańców Międzyrzecczyzny, więzionych w sowieckich łagrach w latach 1944—1947. Ta część opracowania jest dokumentacyjnym uzupełnieniem tekstu, ważnym zarówno dla historyków, jak również dla rodzin byłych więźniów. Trudności badawcze z którymi się zetknąłem w trakcie zbierania materiałów, wpłynęły na to, że noty biograficzne nie obejmują byłych więźniów z Ostrówek.

W sześciu wsiach Międzyrzecczyzny w listopadzie 1944 r. NKWD aresztoławo 89 osób; z liczby tej zginęło w sowieckich łagrach 19 osób (21,3%). Utrwalenie pamięci o tych, którzy cierpieli w łagrach i o tych, którzy tam zginęli, uważałem za swój obowiązek.

Ilościową stronę opracowanych not biograficznych podajemy w formie tabeli:

---

[173] Encyklopedia Powszechna PWN, Warszawa 1984, T. II., s. 36.

Lp.	Miejscowość	Liczcba mieszkańców		Uwagi
		więzionych	zmarło w łagrach	
1	Drelów	28	4	Aresztowania 15 i 16 XI.1944 r.
2	Kwasówka	9	5	—„—
3	Łózki	10	3	—„—
4	Pereszczówka	13	2	—„—
5	Rzeczyca	17	2	Aresztowania 3.XI.1944 r.
6	Witoroż	12	3	Aresztowania 15.XI.1944 r.
	Ogółem	89	19	
		100 %	21,3 %	

Kończąc opracowanie, serdecznie i szczerze dziękuję moim Informatorom za ich zaangażowanie oraz za przekazane relacje. Wdzięczny jestem również dr Marianowi Kowalskiemu — Prezesowi TPN w Międzyrzecu Podlaskim, za szczególne zainteresowanie się tematem oraz za cenną radę rozszerzenia zasobów źródłowych niniejszego opracowania o materiały faktograficzne, zamieszczone w pracach A. Siedlanowskiego [174] i H. Kosteckiego [175]. Opracowania obu tych Autorów, oświetlające ich pobyt w sowieckich łagrach w latach 1944—1947, mają w regionie charakter prekursorski.

Artykuł H. Kosteckiego, opublikowany już po Jego śmierci [176] kończy się wyszczególnieniem pamięciowej listy niektórych osób z regionu, z którymi zetknął się On w sowieckich łagrach Borowicze na Wałdaju. Autor podał imiona i nazwiska więźniów, pochodzących między innymi z: Białej Podlaskiej; ze wsi i gminy Drelów; z Międzyrzeca Podlaskiego i przedmieść: Rzeczycy, Stołpna, Tuliłowa; ze wsi Ostrówki; z Parczewa i okolicy; ze wsi: Przegaliny, Sitno, Wygnanka, Żerocin; ogółem 124 osoby [177].

Opracowanie niniejsze poszerza i pogłębia problematykę badawczo-dokumentacyjną więzienia mieszkańców Międzyrzecczyzny w sowieckich łagrach w latach 1944—1947. Trzeba jednak przyznać, że jest to ledwie skromny początek, bo opracowanie obejmuje tylko część regionu. Myślę, że zakresem opracowania należałoby w przyszłości objąć także inne miejscowości. Wierzę, że tę twórczą pracę podejmą miłośnicy regionu.

MIEJSKA BIBLIOTEKA PUBLICZNA w Białej Podlaskiej

[174] Siedlanowski A.: op. cit. (maszynopis).

[175] Kostecki H.: op. cit., s. 157—169.

[176] Kowalski M.: Henryk Kostecki (1931—1991) (w:) „Rocznik Międzyrzecki" t. XXIII—XXIV; (1991—1992), s. 240—242.

[177] Od Autora: Oprócz osób więzionych w łagrach zespołu Borowicze na Wałdaju, z którymi się bezpośrednio zetknął H. Kostecki podał również te osoby z regionu, które były więzione w łagrach w okolicach: Archangielska, Nagornej, Riazania i Świerdłowska.

III. B I B L I O G R A F I A

DRUKI ZWARTE, ARTYKUŁY Z CZASOPISM I DZIEŁ TREŚCI OGÓLNEJ ARTYKUŁY ŹRÓDŁOWE DOTYCZĄCE MIĘDZYRZECCZYZNY

1. Adamowski Jan: O życiu i działalności Aleksandra Oleszczuka (1900—1983), (w:) Region Lubelski. Rocznik Nr 1(3), 1986.
2. B. K.: Połączenie trzech USC. (w:) Region Lubelski. Rocznik Nr 1(3), 1986.
3. Borzymińska Zofia: Dzieje Żydów w Polsce. Wybór tekstów źródłowych XIX wiek. Warszawa 1994. Wyd. Żyd. Inst. Hist.
4. (ch): Zdarzenia i wypadki (w:) Słowo Podlasia 1986, Nr 2.
5. (ch): Sesja WRN. Budżet i plan województwa. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 6.
6. (ch): Śpiewający harcerze. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 11.
7. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 14.
8. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 19.
9. (ch): Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 22.
10. (ch): Zjazdowy czyn „Zrembu". (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 22.
11. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 25.
12. (ch): Najlepszy sklep. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 28.
13. (ch): Nie tylko jubileusz. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 30.
14. (ch): Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 30.
15. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 33.
16. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 34.
17. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 37.
18. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 43.
19. (ch): Eksport województwa. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 49.
20. (ch): Drogi, łączność i komunikacja. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 50.
21. (ch): Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 51 52.
22. (ch): Zapis jednego zebrania. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 51, 52.
23. Chomiuk J.: Jak minął rok. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 5.
24. Chomiuk Janusz: Wojewódzkie spotkanie. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 6.
25. Chomiuk Janusz: Dyskusja. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 40.
26. Chomiuk Janusz: Gdybym miał władzę... (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 46.
27. Ciesielczuk Jan: Myśliwi. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 17.
28. DEM: Ogólnopolski turniej szachowy w Międzyrzecu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 5.
29. DEM: Dar z głębi serca. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 6.
30. DEM: Juniorzy MZKS „PODLASIE" — Najlepsi. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 8.
31. DEM: Trwa rywalizacja o „Puchar Podlasia". (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 13.
32. DEM: Mistrzostwa województwa w przełajach. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 14.
33. DEM: „Puchar Podlasia" zakończony. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 23.

34. DEM: w 42 rocznicę wyzwolenia Międzyrzeca. IV Ogólnopolski Wyścig Kolarski w kategorii Cyklosport. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 34.
35. DEM: Liga strzelecka zakończona. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 48.
36. Demeszko L.: Wybrano laureatów honorowej trybuny trenerów wychowawców młodzieży. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 5.
37. Demeszko L.: Uroczysta inauguracja „Dni Olimpijczyka". (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 19.
38. Demeszko L.: Finał Igrzysk Młodzieży w Wielobojach. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 23.
39. Demeszko L.: Piłka w grze. Turniej „Mundialito" '86 rozpoczęty. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 24.
40. Demeszko L.: „Królowa" w cierniowej koronie. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 37.
41. Demidowicz Tomasz: Samotny bohater wśród wrogów Ładysław Buczyński ps. Kazik Dębiak. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 3.
42. (em): Pracownikom handlu i usług. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 7.
43. (em): Tragedia nad Krzną. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 11.
44. (em): Prywatne oszczędności w „Konarze". (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 13.
45. (em): Gwałt na czternastoletniej. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 18.
46. (em): Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 27.
47. (em): Wyniki konkursu „Młodość i Trzeźwość". (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 28.
48. (em): Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 49.
49. EMPI: Marian: Przesyłki w... piwnicy. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 28
50. Gacki Józef ur. 20.03.1805 w łomżyńskim. Sekularyzowany został w 1834 r. wikariuszem w Międzyrzecu, gdzie kontynuował własne prace naukowe dokonując też licznych przekładów. (w:) Kazimierz Głowacki. Kościół św. Franciszka Ksawerego i Kollegium Jezuickie w Piotrkowie Tryb. Piotrków 1982. Wyd. Muzeum Okręgowe.
51. Galiński Romuald: Z reformą, czy bez niej? (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 4.
52. Galiński Romuald: Uczyć się można i od własnych dzici. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 33.
53. Galiński Romuald: Uczyć się można i od własnych dzieci. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 34
54. Galiński Romuald: Zanim szkoły wypełnią się uczniowskim gwarem. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 35
55. Galiński Romuald: Młodzież o swych szansach i perspektywach. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 36
56. Geresz Józef: Unitów podlaskich droga do świętości. b.m.w. Wyd. Podlaska Oficyna Wydawnicza „RAPID-PRESS" 1991
57. GOW. R.: Po ścięciu drzewa. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 28
58. GOW. R.: Zdarzenia i wypadki. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 41
59. GOW. R.: Wakacje na własny rachunek. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 19
60. GOW. R.: Święto Pracy i Pokoju. Międzyrzec Podlaski. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 19
61. GOW. R.: Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 24
62. Goworuszko R.: Nie podobamy się. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 1
63. Goworuszko R.: Potrzeba rodzi potrzebę. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 24
64. Goworuszko R.: „Dobry wujaszek". (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 28

65. Goworuszko R.: Problemy młodych międzyrzecan. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 47
66. Grabowski Istvan: Być wojewodą w oczach młodzieży. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 39
67. Gromadzki Wiesław: 90 lat ruchu ludowego. Z kart dawnej historii. (w:) Słowo Podlasia 1986, Nr 5
68. Gromadzki W.: Krok ku czystości Krzny. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 8
69. Gromadzki Wiesław: Jak dotrzeć z muzyką? (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 18
70. Gromadzki W.: Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 34
71. Gromadzki Wiesław: Trochę wody do ochłody. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 35
72. Gromadzki Wiesław: Zielony temat. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 37
73. Gromadzki W.: Dni Lipińskiego po raz trzeci. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 46
74. Gromadzki W.: Są wśród nas. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 48
75. Gromadzki W.: W oczekiwaniu na gaz. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 51, 52
76. Hajdukiewicz Leszek: Dokumentacja bio-bibliograficzna, indeks biograficzny tomu I i II. (w:) Historia Nauki Polskiej. Wrocław 1974
77. IGR: Ciekawa impreza z krokusem. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 1
78. IGR: Gratka dla kolekcjonerów. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 1
79. IGR: Niedościgniony Dżem. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 1
80. IGR: Stawiam na zbieradztwo. (:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 3
81. IGR: Teoria barw i dźwięków. „Barwy Przyjaźni" po raz dwunasty. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 11
82. IGR: Boje o złoty czepek. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 12
83. IGR: Wizyta radzieckich gości. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 14
84. IGR: Z działalności Stowarzyszenia Wisła—Odra. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 14
85. IGR: Najlepsze biblioteki. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 14
86. IGR: Dużym powodzeniem. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 16
87. IGR: Brawa dla młodych plastyków. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 21
88. IGR: Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 23
89. IGR: Bogaty plon majowych imprez. Światła na kulturę. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 23
90. IGR: Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 35
91. IGR: Zaniechane inwestycje rolnicze. Z obłoków na ziemię. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 36
92. IGR: Międzyrzecka Jesień Teatralna. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 47
93. IGR: Międzyrzecka pantonima. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 49
94. IGR: Kronika tygodnia. (:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 50
95. Informator Nauki Polskiej t. 3 (Społeczny Ruch Naukowy) 1992/93. Warszawa 1993. Hasło: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim.
96. JAK: Smak międzyrzeckiej wędliny. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 33
97. JAK: Zachować rozsądek. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 36
98. JAK: Związkowa reprezentacja. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 48
99. (JES): Józef Borzęcki 1795—1856. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 4
100. (JES): Robotnicze tradycje Podlasia (5). Przeciwko wyzyskowi, bezrobociu i nędzy. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 17
101. (JES): Konstanty Borowy 1788—1860. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 7
102. (JES): W 123 rocznicę Powstania Styczniowego na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 10

103. (JES): Robotnicze tradycje Podlasia. Proletariacki rodowód. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 13
104. (JES): Robotnicze tradycje Podlasia. Proletariacki rodowód. (w:) Słowo Podla-
105. (JES): Emilian Kiryluk 1874—1932. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 15
106. (JES): Robotnicze tradycje Podlasia (3). W nieustępliwej walce. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 15
107. (JES): Robotnicze tradycje Podlasia. (4) O należne i słuszne prawa. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 16
108. (JES): Robotnicze tradycje Podlasia. (6). W pierwszomajowych manifestacjach i pochodach. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 18
109. (JES): Józef Kiryluk 1899—1943. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 18
110. (JES): Z działalności TPPR. Tradycja braterstwa broni. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 19
111. (JES): Robotnicze tradycje Podlasia (7). Organizatorzy i dowódcy ludowej partyzantki. (w:) Słowo Podlasia 1986, Nr 22
112. (JES): Na Podlasiu w minionych latach. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 27
113. (JES): Z dawnych lat na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 40
114. (JES): Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 41
115. (JES): Z dawnych lat na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 42
116. (JES): Bogumił Eichler 1843—1905. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 43
117. (JES): Eugeniusz Federowicz 1919—1968. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 45
118. (JES): Jan Furman 1929—1966. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 46
119. (JES): Józef Furman 1905—1984. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 47
120. (JES): Notatnik kulturalny. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 50
121. Jędrzejewicz Wacław: Józef Piłsudski 1867—1935. Życiorys. Wyd. IV. Londyn 1993. Pol. Fund. Kulturalna
122. Kabaj Władysław, Piotrowski Walerian, Zając Adam: Katalog nadruków okolicznościowych na banknotach. Warszawa 1991. Wyd. PTAiN
123. KH: Matura 66 (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 13
124. (kor): Sejmik miłośników przyrody. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 25
125. Kowalski Marian: Portret Marii Dąbrowskiej w medalierstwie, rzeźbie i filatelistyce. Międzyrzec Podlaski 1993. Wyd. TPN
126. Kowalski Marian: Cennik Nr 5 banknotów i monet polskich i innych walorów pieniężnych i pamiątkowych. Międzyrzec Podlaski 1993. Wyd. TPN
127. Kowalski Marian: Polski pieniądz papierowy 1794—1994. Warszawa 1994 Wyd. Warszawski Dom Wydawniczy
128. Krzak Z.: 35 lat Obrony Cywilnej. Trwałe ogniwo systemu obronnego PRL. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 11
129. Krzak Z.: Strażacka służba kulturze. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 14
130. Krzak Z.: Dziś i jutro mleczarstwa. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 21
131. Krzak Z.: O co walczy „Złoty karaś"? (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 43
132. Kuczyński Stefan Krzysztof: Polskie herby ziemiańskie, Geneza, treść, funkcje. Warszawa 1993. Wyd. Nauk. PWN
133. Kulikowski J.: Nocleg na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 34
134. M.P.: Złe gospodarowanie węglem. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 13
135. Leitgeber Sławomir: Nowy Almanach Błękitny, opracowali i uzupełnili Adam Bieniaszewski, Rafał T. Prinke, Dominik Zaroszyc. Poznań—Warszawa 1993. Ofic. Wyd. „ADIUTOR" Tow. Geneaolog. Heraldyczne.

136. Łodyńska-Kosińska Maria: Katalog rysunków architektonicznych z akt centralnych władz wyznaniowych w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Warszawa 1981. PWN. (Wyd. Min. Kult. i Sztuki, Zarząd Muzeów i Ochrony Zabytków, Ośr. Dokument. Zabytków)
137. Musiał Andrzej: Przejeżdżając międzynarodowymi trasami przez Polskę. (w:) Almanach Polonii 1992. Warszawa 1992
138. Oleszczuk Marianna: Podlaski Kolberg. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 51, 52
139. Orlewski Rafał: Wszystko jest ważne. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 42
140. Osiński Robert: 22 pułk artylerii lekkiej. Pruszków 1993
141. Pietrzela M.: Przed poprawką. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 33
142. Pietrzela Marek: Upychanie dzieci. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 37
143. Pietrzela Marek: Owocowa gorączka. (w:) Słowo Podlasia, 1986. Nr 43
144. Regionalne Towarzystwa Kultury w Polsce. (Informator adresowy). Ciechanów 1993. Wyd. Rada Krajowa Reg. Tow. Kult. KODRTK
145. R. G.: Ocena funkcjonowania łączności. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 1
146. R.G.: Ocena dokonań i zadań gospodarczych. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 5
147. R.G.: O życie godne i bezpieczne. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 27
148. R.G.: Stać nas na lepsze gospodarowanie. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 34
149. R.G.: Akcent na poprawę bazy oświatowej i budownictwa mieszkaniowego (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 51, 52
150. Spaleniec Kazimierz: Towarzystwa regionalne w województwie lubelskim. (w:) Region Lubelski. Rocznik Nr 1 (3), 1986 r.
151. Społeczny Komitet Obchodów Święta Pracy 1 Maja w woj. bialskopodlaskim w 1986 r. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 17
152. Sroka Jerzy: Towarzystwa regionalne w województwie bialskopodlaskim. (w:) Region Lubelski. Rocznik 2 (4), 1987 r.
153. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (2) ... Tyś mi najmilsze z wszystkich ziem. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 5
154. Sroka Jerzy: Opowieści z Podlasia (3). Historyczny rodowód. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 6
156. Sroka Jerzy: Stowarzyszenie Wisła—Odra. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 46.
157. Staszczak Czesław: Tylko razem. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 51, 52
158. W.G.: Przyrodnicy z Podlasia. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 2
159. W.G.: „Praktyczna Pani" i nie tylko. (w:) Słowo Podlasia, 1986 Nr 23
160. W.G.: Pięćdziesiąt lat na wodzie. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 23
161. W.G.: W roku pokoju. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 28
162. W.G.: Potrzebna odbudowa TKKS. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 30
163. W.G.: Rozstrzygnięcie konkursu przeciwpożarowego. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 37
164. W.G.: Komunikacyjne potrzeby. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 45
165. Winiarczyk T.: Przykład godny naśladowania. Brawo melioranci z Międzyrzeca. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 23
166. Winiarczyk T.: O wody czyste, a lasy, pola i łąki — żyzne. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 27
167. Wit.: Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 42
168. Wypowiedź dr Mariana Kowalskiego — prezesa TPN w Międzyrzecu Podl. na Zjeździe Towarzystw Naukowych Ogólnych-Regionalnych w Płocku 12 grudnia 1992. (w:) Notatki Płockie Nr 4(153), paźdz.—grudz. 1992
169. (z): Bez kryptonimu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 8
170. (z): Trasą E-8 w świat. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 23

171. (z): Tydzień na Podlasiu. (w:) Słowo Podlasia, 1986, Nr 48
172. Zagłada żydostwa polskiego. Album zdjęć. Łódź 1949. Wyd. Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej przy Centralnym Komitecie Żydów w Polsce.
173. Zeszyty Łukowskie Nr 13 (1987), hasło: Ryszard Stankiewicz 1920—1975
174. Żebrowski Rafał: Dzieje Żydów w Polsce. Kalendarium. Warszawa 1993 Wyd. Żyd. Inst. Hist.

Czasopisma międzyrzeckie

„Wspólna Praca" — miesięcznik samorządu szkolnego Szkoły Powszechnej Nr 2 w Międzyrzecu Podlaskim. R. III (1939). Wydawca Samorząd Szkoły Powszechnej Nr 2 w Międzyrzecu. Redaguje Komitet. Drukowano w Drukarni „Radio" w Międzyrzecu. Cena 10 gr, wym. ogólny 23,5 × 31,5 cm (tekstu 18 × 23,5 cm).

Nr 7—8 Międzyrzec, marzec—kwiecień 1939 r.

Nr 9 Międzyrzec, maj 1939 r.

Nr 10 Międzyrzec, czerwiec 1939 r.

Teresa Józefa Kowalska

IV. K R O N I K A

FELIKS OLESIEJUK

ĆWIERĆWIECZE DZIAŁALNOŚCI REGIONALNO-NAUKOWEJ I WYDAWNICZEJ TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W MIĘDZYRZECU PODLASKIM (1968 — 19.XII. — 1993)

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim rozpoczęło swą działalność 19.XII.1968 r. W tym dniu Urząd Spraw Wewnętrznych Prezydium WRN w Lublinie zatwierdził statut Towarzystwa i wpisał je do rejestru stowarzyszeń i związków w województwie pod Nr 256. Od tamtej daty minęło już 25 lat. Dziś jesteśmy pewni, że powołanie do życia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu było znamiennym wydarzeniem w kulturze, o dużym znaczeniu dla współczesności i przyszłości regionu.

W związku z jubileuszem „ćwierćwiecza" działalności Towarzystwa trzeba podkreślić, że jego dorobek naukowo-badawczy w latach 1968—1993 zasługuje na uznanie. Wskazują na to wyróżnienia, przyznane Towarzystwu przez naczelne instytucje i resorty, w tym również przez Polską Akademię Nauk oraz Ministerstwo Kultury i Sztuki. (Patrz: „Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, s. 259—268).

W okresie minionego ćwierćwiecza Towarzystwo realizowało systematycznie swoje statutowe cele. Główną formą tej działalności, widoczną w odbiorze społecznym, były prace wydawnicze. Ukazały się w tym okresie 24 tomy „Rocznika Międzyrzeckiego" oraz 20 innych, mniejszych pozycji.

Działalność regionalistyczna, naukowo-badawcza i popularyzatorska TPN w Międzyrzecu Podlaskim, w całym ćwierćwieczu była integralnie związana z osobą dr Mariana Kowalskiego. W całym tym okresie dr Marian Kowalski pełnił bowiem zarówno obowiązki prezesa Towarzystwa, jak również funkcję naczelnego i naukowego redaktora „Rocznika Międzyrzeckiego". Efektywne wykonywanie tych obowiązków wymagało z Jego strony ustawicznej inwencji twórczej, ogromu pracy, pełnego zaangażowania i operatywności w przezwyciężaniu licznych trudności. Dzięki Jego staraniom, w poszczególnych tomach „Rocznika" znalazły się artykuły, rozprawy i materiały, opracowane przez ludzi światłych, związanych z regionem. Dzięki Jego zabiegom przy Zarządzie Towarzystwa powstała instytucja „Członków Zbiorowych, Wspierających i Darczyńców" (Patrz: Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, s. 275). Dlatego we współczesnej, polskiej regionalistyce „Rocznik Międzyrzecki" jest poważną, liczącą się pozycją, poszukiwaną przez szeroką rzeszę czytelników. Można rzec bez przesady, że jest to swoiste kompedium wiedzy i informacji

o regionie Międzyrzecczyzny. Niektóre opracowania dotyczą jednak problemów makroregionalnych i obejmują Południowe Podlasie.

Spojrzenie na ćwierćwiecze działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim skłania do refleksji. Założycielami Towarzystwa było 66 Członków Komitetu Organizacyjnego. Liczba Członków Towarzystwa zwiększała się z każdym rokiem, w miarę jak w społeczności regionu rosła Jego kulturotwórcza pozycja. W 1990 r. było w Towarzystwie 441 Członków, w tym 17 „Członków Honorowych". W latach 1968—1988 zmarło 79 Członków. Myślę, że liczba ta jest już znacznie większa i będzie wzrastać, bo takie są przecież „prawa przemijania".

Ćwierćwiecze działalności Towarzystwa dało polskiej regionalistyce znamienne „archiwum" wiedzy o regionie. Wydawnictwa Towarzystwa znalazły się w czytelniach i bibliotekach, jednak korzystanie z nich jest często utrudnione. Wyszukiwanie bowiem potrzebnego artykułu, informacji, czy też bibliografii, wiąże się często z czasochłonną kwerendą. Z tych względów, porządkując dotychczasowy dorobek naukowo-wydawniczy Towarzystwa, pragniemy Szanownym Czytelnikom dać „Informator bibliograficzny", ułatwiający korzystanie z tych materiałów. W jego strukturze uwzględniono zasadę podziału wszystkich opublikowanych w „Roczniku Międzyrzeckim (1968—1993) opracowań na osiem działów problemowych. W każdym dziale podajemy w układzie alfabetycznym autorów, tematykę opracowań, rok wydania, tom i strony.

Przyjęliśmy tu następujące działy opracowań:

I. Z dziejów Międzyrzeca, regionu i Południowego Podlasia;
II. Opracowania numizmatyczne poszerzające zakres badań nad historią kraju i regionu;
III. Z badań nad szkolnictwem, oświatą, kulturą, sztuką oraz nad wybranymi zagadnieniami demograficznymi i etnograficznymi Międzyrzecczyzny;
IV. Wspomnienia o życiu i działalności ludzi zasłużonych dla kraju i regionu;
V. Z badań nad środowiskiem naturalnym, geograficzno-przyrodniczym Międzyrzecczyzny;
VI. Z działalności organizacyjno-kulturalnej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim;
VII. Wspomnienia o członkach naszego Towarzystwa, którzy „na zawsze odeszli";
VIII. Uzupełniająca bibliografia do dziejów Międzyrzecczyzny.

INFORMATOR BIBLIOGRAFICZNY DO „ROCZNIKA MIĘDZYRZECKIEGO" WYDANEGO W LATACH 1968—1993 (t. od I do XXIV)

I. Z dziejów Międzyrzeca, regionu i Południowego Podlasia

Aleksandrowicz Piotr: Stosunki religijne w Międzyrzecu i okolicy. (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. I, (1969) s. 110—134;

— Miasto Międzyrzec w XVII i XVIII wieku. (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. II, (1970) s. 59—89;

— Miasto Międzyrzec Podlaski w XIX i XX wieku. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 88—99.

Bednarski Waldemar Wojciech: Organizacja siły zbrojnej na Podlasiu w okresie powstania 1830/31 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 28—60.

Bobruk Albin: Międzyrzec — miasto naszych nadziei. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 78—98;

— Mur i kraty nie dzieliły. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII (1975) s. 114—124.

Borowik Stanisław: Uczczenie 60 rocznicy odzyskania niepodległości Polski w Międzyrzecu Podlaskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X (1978) s. 186—189.

Chmielarski Jan: 80 lat istnienia i działalności „Społem" Powszechnej Spółdzielni Spożywców w Międzyrzecu Podlaskim" (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIX (1987) s. 5—112.

Chomicki Jerzy: Powstanie i rozwój układu urbanistycznego Międzyrzeca Podlaskiego od średniowiecza do czasów obecnych. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 78—169;

— Niepublikowane przywileje Międzyrzeca Podlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV (1991—1992) s. 104—118;

— Przywilej lokacyjny wsi Łuniew. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV (1991—1992) s. 119—122.

Ciok Wacław: Hitlerowski obóz pracy dla Żydów w Ossowie w latach 1940—1942. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 240—245.

Dyczkowski Izydor: Dorobek międzyrzeckich drogowców (1944—1974). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 222—224.

Dylewski Jerzy: Międzyrzec naszych dziadów. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 121—142;

— O Andrzeju Bieraku z moich wspomnień. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 175—183.

Garbowski Henryk: Z rajdu na ziemie Międzyrzeca Podlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970) s. 159—167.

Geresz Józef: Napaść Niemców na Międzyrzec 16.XI.1918 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 153—185;

— Z dziejów wojny obronnej 1939 r. na Południowym Podlasiu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 63—105.

Głowacka-Maksymiuk Urszula: Strajki robotników w Międzyrzecu w 1905—1907 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 175—182;
— Strajki robotników rolnych na Międzyrzecczyźnie w rewolucji 1905—1907 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV (1982—1983) s. 253—256.

Gorecki Mirosław: Wspomnienie z tartaku Stołpno z lat 1939—1944. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 125—141.

Góra Stanisław: Udział ludności Międzyrzecczyzny w Powstaniu Styczniowym. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 52—62.

Jakubowski Franciszek: Stacja pocztowa w Międzyrzecu Podlaskim (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970) s. 90—104.

Jarmuł Stanisław: Uwłaszczenie chłopów w dobrach Międzyrzeckich. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 131—152;
— Dobra międzyrzeckie w okresie reform czynszowych. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 57—87;
— Dobra międzyrzeckie za Konstantego Czartoryskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 18—46.

Jaworski Augustyn: Przyczynki do dziejów ochrony przeciwpożarowej. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. XI, (1979) s. 57—72.

Kiryluk Stanisław: Braterstwo idei (wspomnienia z lat wojny). (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. V (1973) s. 159—167.

Kostecki Henryk: Przeżyłem w ZSRR obozy Stalina XI.—1944—IV.1946. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. XXIII—XXIV (1991—1992) s. 157—169.

Kowalska Ludmiła: Plakaty i transparenty komunistyczne Międzyrzecczyzny z lat 1931—1935. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 190—196.

Kowalski Marian: Na zawsze Ziemia Kocka przyjęła prochy gen. bryg. Franciszka Kleeberga. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. I, (1969) s. 105—109;
— Ustanowienie cechu murarskiego w Międzyrzecu dnia 20 grudnia 1802 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. I, (1969) s. 185—191;
— Przywileje cechu szewców międzyrzeckich z 1673 i 1787 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970) s. 135—143;
— Wmurowanie aktu erekcyjnego pod budowę zespołu obiektów szkół średnich w Międzyrzecu Podlaskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970) s. 201—204;
— Tłok międzyrzeckiego cechu szewskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. V, (1973) s. 180—182;
— Przywileje międzyrzeckiego cechu kowalskiego z XVII i XVIII wieku. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. V, (1973) s. 198—209;
— Cmentarz wojenny z 1915 r. w Międzyrzecu — Tuliłowie. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. V, (1973) s. 210—215;
— Tłok międzyrzeckiego cechu kowalskiego z 1636 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. VI, (1974) s. 211—214;
— XXX rocznica zwycięstwa nad faszyzmem. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. VII, (1975) s. 5—17;
— Zakłady fotograficzne w Międzyrzecu Podlaskim 1895—1975. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. VII, (1975) s. 93—107;

— Obóz jeńców radzieckich w Międzyrzecu Podlaskim i Rogoźnicy. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 162—167;

— 60-lecie odzyskania niepodległości Polski 1918—1978. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 20—30;

— Unici Międzyrzecczyzny w walce o polskość. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 31—59;

— 75 lat Międzyrzeckiej Ochotniczej Straży Pożarnej (1904—3.V.—1979). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XI, (1979) s. 5—56;

— Zarys historii ochotniczych straży pożarnych województwa bialskopodlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XI, (1979) s. 180—259;

— Zarys historii ochotniczych straży pożarnych województwa bialskopodlaskiego (zakończenie. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 276—297;

— Cmentarze w województwie bialskopodlaskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII, (1986) s. 56—113;

— Fabryka zapałek w Międzyrzecu Podlaskim 1876—1925. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIX, (1987) s. 198—208;

— 70 rocznica odzyskania przez Polskę niepodległości 1918—11.XI—1988. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 6—15;

— Akt sprzedaży dóbr międzyrzeckich. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, 1988—1990) s. 170—183;

— Fundacja Konstantego Czartoryskiego dla starców i kalek w Międzyrzecu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 187—193;

— Cmentarz wojenny 1915 i 1920 r. w Grabowcu, gm. Kąkolewnica. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 234—237;

— Pierwsze lata służby w Wojsku Polskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 170—213.

Kowalski Marian i Makaruk Jan: Spór magnata o skrawek ziemi w Międzyrzecu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 186—221;

— Kronika wsi Tłuściec (w zarysie). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 185—197;

— Historia wsi Tłuściec. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 47—77;

— Folwarczni robotnicy rolni w dobrach międzyrzeckich. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 47—75;

— Zbiorowe wystąpienie chłopów przeciw pańszczyźnie w dobrach międzyrzeckich w 1861 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 29—51.

Kowalski Marian i Sroka Jerzy: Upamiętnione miejsca walki i męczeństwa Południowego Podlasia (cz. I). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974 s. 122—159;

— Upamiętnione miejsca walki i męczeństwa Południowego Podlasia (cz. II) (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 174—196;

— Upamiętnione miejsca walki i męczeństwa Południowego Podlasia (cz. III). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 187—203;

— Upamiętnione miejsca walki i męczeństwa Południowego Podlasia (cz. IV). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 156—172;

— Upamiętnione miejsca walki i męczeństwa Południowego Podlasia (cz. V). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 197—208.

Kowalski Marian i Zieliński Kazimierz: Zwycięska bitwa oręża polskiego pod Międzyrzecem i Rogoźnicą 29.VIII.1931 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970) s. 5—58.

Krasnodębski Alfons: Wspomnienie z wyzwolenia Międzyrzeca Podlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 204—205.

Kubiszyn Kazimierz: XV-lecie Pogotowia Ratunkowego w Międzyrzecu Podlaskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 152—157.

Kuręda Czesław ps. „Mruk": Wspomnienia z działalności konspiracyjnej w latach 1940—1944 na terenie gminy Misie, pow. Radzyń Podlaski i w okolicy. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 140—158;
— Kronika wsi Pościsze (w zarysie). (w:) Rocznik Międzyrzecki, t. XIV—XV, (1982—1983) s. 257—275.

Leszczyński Anatol: Przyczynek do dziejów Żydów Międzyrzeca. (w:) Rocznik Międzyrzecki. t. VII, (1975) s. 108—113.

Lipińska Lucyna: Międzyrzecka stacja pocztowa na mapach zgromadzonych w Muzeum Poczty i Telekomunikacji we Wrocławiu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 243—252.

Lipka Mieczysław: Byłem burmistrzem w Międzyrzecu Podlaskim w latach 1944—1947. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 194—215.

Makaruk Jan: Spór mieszkańców wsi Tłuściec ze starostą powiatu radzyńskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 192—201.

Mierzwiński Henryk: Problem osadnictwa pogranicza mazowiecko-podlaskiego w pierwszych wiekach państwowości polskiej na przykładzie Kocka. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 5—19;
— Związki Kocka z walkami Polaków o niepodległość w XVII i XVIII wieku. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 169—181.

Mirzojan Aram: Wspomnienie z wyzwolenia Międzyrzeca Podlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 273—285.

Młynarski Zdzisław: Pół wieku parafii św. Józefa w Międzyrzecu Podlaskim 1921—1971. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 183—188.

Niebelski Eugeniusz: Zagadka śmierci ppłk Karola Krysińskiego z Międzyrzeca — powstańca 1863/4 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 184—186.

Olesiejuk Feliks: Wspomnienie o bagnoskich zakładnikach (19.IX.1942). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 137—156.

Orlicz Maria Zofia: Martyrologia kobiet Międzyrzecczyzny i okolicy. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 222—272.

Pawłowska-Wielgus Anna: Materiały kartograficzne XIX—XX w. do dziejów Międzyrzecczyzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 198—200.

Pąkala Szczepan ps. „Kolejarz": Z nieznanych kart Ruchu Oporu. Wykolejenie pociągu w rejonie wsi Misie dnia 6 lipca 1944 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 184—186;
— Z nieznanych kart Ruchu Oporu. Akcja przeciwko sekretarzowi gm. Misie. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 150—156.

Puszkarski Jan: Zbrodnie hitlerowskie na dzieciach i młodzieży polskiej w woj. bialskopodlaskim w latach 1939—1944. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XI, (1979) s. 260—269.

Radwański Zdzisław: Ochrona przeciwpożarowa w PRL. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XI, (1979) s. 73—112.

Rajchel Władysław: Międzyrzec, ważny punkt komunikacji pocztowej. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 160—178.

Schuster Kamila: Z dziejów Międzyrzeca za Gabriela i Jana Tęczyńskich. (w:) Roczcnik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 5—27;
— Z dziejów włości międzyrzeckiej w XVII wieku od Tęczyńskich do Sieniawskich. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII, (1986) s. 5—35.

Sobiech Ewa: Powstanie Styczniowe na terenie województwa podlaskiego (1863—1865). Chronologiczny wykaz bitew i potyczek powstańczych. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 239—242.

Stankowa Maria: Przywileje dla cechu garncarzy Elżbiety Heleny Sieniawskiej i Adama Kazimierza Czartoryskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 171—174.

Stopniak Franciszek: Stosunki kościelno-wyznaniowe w parafiach w Międzyrzecu i parafiach sąsiednich w latach 1885—1914. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 135—153.

Szelągowska-Teska Maria: Międzyrzec mego dzieciństwa. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 179—189;
— Ludzie tamtych lat. (w:) Roczcnik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 158—167;
— Oni służyli ziemi. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 216—219.

Warmiński Jan: Burmistrzowie Międzyrzeca w latach 1816—1866. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 5—35;
— Obwód radzyński ze szczególnym uwzględnieniem Międzyrzecczyzny w powstaniu listopadowym 1830—1831 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 65—137.

Wereszko Aleksander ps. „Roch": Z kart Ruchu Oporu Międzyrzecczyzny — Józef Marciniak. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 190—197;
— Z moich wspomnień. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 130—135;
— Z nieznanych kart Ruchu Oporu. Wspomnienia z pierwszego roku konspiracji. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 176—185;
— Straty poniesione przez parafie dekanatu Międzyrzeckiego w latach 1939—1944. (w:) Roczcnik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 245—252.

Wędzki Andrzej: Problemy genezy Międzyrzeca Podlaskiego na tle procesów urbanizacyjnych na Południowo-Zachodnim pograniczu Podlasia. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 34—46.

Wojtowicz Zygmunt: Dwudziestolecie Zakładów Metalowych Przemysłu Terenowego w Międzyrzecu Podlaskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970) s. 114—134.

Wrzyszcz Andrzej: Zmiany granic administracyjnych na terenie Międzyrzecczyzny w latach 1912—1915. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 220—233.

II. Opracowania numizmatyczne poszerzające zakres badań nad historia kraju i regionu

Kowalski Marian: Trudności pieniężne Królestwa Polskiego w latach 1854—1866 oraz obieg zastępczych pieniędzy papierowych. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 77—104;

— Znalezisko monet rzymskich z II wieku p.n.e. w Międzyrzecu Podlaskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 209—210;

— Herb miasta Międzyrzeca Podlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 5—32;

— w 50-lecie pracy naukowej, dydaktycznej i numizmatycznej dr Stefana Grzybowskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 239—243;

— Życie i praca Józefa Ignacego Kraszewskiego w sztuce rzeźbiarskiej. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 142—161;

— Znalezisko monet w Międzyrzecu Podlaskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 168—169;

— 60 lat radzieckich znaków pieniężnych 1967—1977. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 53—113;

— Z historii Orderu Odrodzenia Polski. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 129—142;

— Strażackie odznaczenia, odznaki, wyróżnienia i medale. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XI, (1979) s. 113—174;

— Bilety Bankowe Banku Polskiego emisji z dnia 1.V.1830 r. i z roku 1831. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 139—168;

— Działalność emisyjna Banku Polskiego w latach 1841—1866. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 45—137;

— Medale, odznaki, biżuteria i medaliony Powstania Styczniowego 1863—1983. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 186—238;

— Portret Henryka Sienkiewicza w medalierstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII (1986) s. 114—188;

— Portret Marii Konopnickiej w medalierstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIX, (1987) s. 113—192;

— Druga nieznana wartość obligacji kasy Szpitala Maryińskiego w Siedlcach z 1863 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 238—239;

— Portret Marii Dąbrowskiej w medalierstwie, rzeźbie i filatelistyce. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 92—103.

Kowalski Marian i Bartoszewicki Mirosław: Spółdzielnie wojskowe na Lubelszczyźnie i Podlasiu i ich zastępcze znaki pieniężne z lat 1926—1939. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 106—152.

Kunisz Andrzej: Skarb denarów rzymskich z Krzewicy pod Międzyrzecem Podlaskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII, (1986) s. 189—200.

III. Z badań nad szkolnictwem, oświatą, kulturą, sztuką oraz nad wybranymi zagadnieniami demograficznymi i etnograficznymi Międzyrzecczyzny

Bartos Jan: Rocznice (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 229.

Borcz Zuzanna: Późny klasycyzm polski na przykładach niektórych budynków Międzyrzeca Podlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 114—119.

Brochocka Zofia: Walery Brochocki — malarz Międzyrzeca. W 50 rocznicę śmierci. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 183—184.

Cholewska-Kwiatkowska Krystyna: Krótka wizyta Henryka Sienkiewicza w Międzyrzecu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 220—222.

Chomicki Jerzy: Zarys historii budowlanej zespołów architektonicznych cerkwi p.w. św. Mikołaja i św. Piotra i Pawła w Międzyrzecu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992 s. 63—91.

Grzegorek Leopold: Dziewiętnastowieczni aktorzy zespołów objazdowych w Białej i Międzyrzecu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 213—219.

Kornacki Ryszard: Jesienne sygnały. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 230.

Kowalski Marian: Pejzażysta — Walery Brochocki (15.XII. 1847—13.X.1923). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970) s. 105—113;
— Twórczość międzyrzeckiego nauczyciela — Poety. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970) s. 168—176;
— Rok Nauki Polskiej. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 5—10;
— Prace doktorskie i habilitaccyjne uzyskane przez członków TPN w Międzyrzecu Podlaskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 219—221.

Kowalski Marian i Makaruk Jan: Nauczycielstwo i społeczeństwo Południowego Podlasia w tajnym nauczaniu w czasie okupacji hitlerowskiej. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 153—170;
— Stroje ludowe Międzyrzecczyzny na tle strojów Południowego Podlasia. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 24—43.

Kowalski Marian i Zieliński Kazimierz: Przysposobienie obronne i wychowanie wojskowe w działalności Komisji Edukacji Narodowej (1773—1794) oraz udział w niej Grzegorza Piramowicza. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 17—56.

Kowalski Marian i Zychowisz Gabriela: Szkolnictwo w Międzyrzecu na przełomie XIX i XX wieku. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 43—119.

Kucha Ryszard: Szkoły elementarne Międzyrzecczyzny w latach 1864—1905. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 78—92;
— Nauczyciele rządowych szkół elementarnych Międzyrzecczyzny, w latach 1864—1915. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 100—122.

Kubiszyn-Puka Beata Dorota: Pomnik powstańców z 1831 r. w Maniach. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 231—234.

Makaruk Jan: Międzyrzec Podlaski ośrodkiem tajnego nauczania w pow. radzyńskim (1939—1944). (w:) „Rocznik Międzyrzecki" t. VI, (1974) s. 99—108;

— Związek Nauczycielstwa Polskiego w Międzyrzecu Podlaskim i w Białej Podlaskiej w latach 1933—1939. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 78—102.

Olesiejuk Feliks: Obrzędy weselne ludu Międzyrzecczyzny. (w:) „Rocznik Międzyrzecki" t. III, (1971) s. 33—69;

— Zwyczaje, obrzędy i wierzenia pogrzebowe ludu Międzyrzecczyzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 36—64;

— Zwyczaje i obrzędy urodzinowe ludu Międzyrzecczyzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 138—171;

— Święto umarłych w zwyczajach i wierzeniach ludu Międzyrzecczyzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII, (1986) s. 36—55;

— Zwyczaje, obrzędy i wierzenia ludu Międzyrzecczyzny związane z okresem Bożego Narodzenia. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 16—40;

— Zwyczaje i obrzędy wiosenne ludu Międzyrzecczyzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki —t. XX—XXII, (1988—1990) s. 41—77;

— Zwyczaje i obrzędy letnie ludu Międzyrzecczyzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 5—31;

— Zwyczaje i obrzędy jesienne ludu Międzyrzecczyzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 32—62.

Olszański Józef: Wybrane zagadnienia demograficzne wsi międzyrzeckiej ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji XIX w. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 38—76.

Oleszczuk Aleksander: W Przechodzisku wiosce małej. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 202—203.

Rajchel Władysław: O trąbce pocztowej. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 129—132.

Rogowski Stanisław: Wspomnienia z pracy nauczycielskiej w Międzyrzecu Podlaskim w latach 1935—1941. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 123—139;

— Józef Piotr Kozmiński — artysta malarz (1885—1960). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 201—210.

Sadaj Henryk: Z dziejów oświaty elementarnej w Międzyrzecu Podl. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 70—130;

— Międzyrzeckie zbiory dzieł sztuki ks. Konstantego Czartoryskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 109—121.

Sobiech Ewa: Ksawery Pillati — rysownik pogorzelisk Rynku w Międzyrzecu z 1875 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XI, (1979) s. 175—179.

Voise Irena: Galeria portretów właścicieli Międzyrzeca Podlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 182—212.

Wasilewski Franciszek: Smutny był obraz. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 206—208.

Wawryniuk Henryk: 50 lat Klubu Sportowego „Huragan" (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 235—244.

Wiśniewska Krystyna Iwona: Kina międzyrzeckie. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 298—313.

IV. Wspomnienia o życiu i działalności ludzi zasłużonych dla kraju i regiou

Andrzejewska Barbara: ks. kanonik mgr Piotr Aleksandrowicz 1904—1981. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 269—272.

Bartos Jan: 50-lecie pracy zawodowej Jana Chmielarskiego (1930—1.IX—1980) (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 262—265.

Bobruk Albin, Hochbaum Mojżesz, Mariański Seweryn, Matysiewicz Adolf i Szyszko Kazimierz: Komunista Międzyrzecczyzny — Emil Kiryluk. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 286—295.

Fręchowicz Tadeusz: Ksiądz Stanisław Brzóska ostatni wódz powstania styczniowego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 172—185.

Jabłoński Lech: Wspomnienie o dr med. Henryku Stano 1839—1907. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 223—226.

Jabłoński Lech i Sobiech Ewa: Z Międzyrzeca do Legii Naddunajskiej — rzecz o ppłk Wincentym Żyliczu. (1770—1811) (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIX, (1987) s. 193—197.

Jurko Helena: Grzegorz Piramowicz — sekretarz Komisji Edukacji Narodowej — proboszcz międzyrzecki. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 11—16.

Karczmarz Kazimierz: Zasługi Bogumira Eichlera dla poznania flory Polski. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 143—151.

Kotarski Stefan: Członkowie Towarzystwa Demokratycznego Polskiego pochodzący z Podlasia. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 143—170.

Kowalski Marian: Przyczynek do monografii mego pradziadka Grzegorza Kowalskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 174—183;

— Wspomnienie o Stanisławie Machowskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 296—298;

— Wspomnienie o nauczycielu Zygmuncie Górskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 170—173;

— Dokument dotyczący służby wojskowej aptekarza Karola Eichlera (1809—1816). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 120—123;

— Jan Makaruk 1904—1985. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII, (1986) s. 232—237;

— Prof. dr hab. Janusz Górski. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIX, (1987) s. 253—271;

— Wspomnienie o nauczycielach Teofili i Wacławie Janickich. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 133—136.

Kowalski Marian i Jabłoński Lech: Wspomnienie o wojskowym lekarzu med. Tomaszu Flejczerowskim (1786—1865). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 123—128.

Kowalski Marian i Rogowski Stanisław: Wspomnienie o Stanisławie Michale Gruczyńskim (1902—1967). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 215—221.

Kowalski Marian, Zieliński Kazimierz: Międzyrzeczanin — wybitny matematyk Henryk Grach Piotr Niewęgłowski (1807—1881). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 9—37.

Lech Zofia: Karol Eichler — aptekarz międzyrzecki. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 5—23;

— Działalność aptekarska i kulturalno-polityczna Eichlerów w Międzyrzecu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 60—77;

— Życie i działalność społeczno-polityczna międzyrzeczanina dr Witolda Eichlera 1874—1960. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII, (1986) s. 201—225.

Maksymiuk Stanisław: Jubileusz pięćdziesięciolecia urodzin dr Mariana Kowalskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 315—316.

Mielczarek Ryszard: Życie i działalność międzyrzeczanina Szymona Tadeusza Kokińskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 140—146.

Mroczkowski Maciej: Dr Witold Eichler 1874—1960. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 136—139.

Niebelski Eugeniusz: Karol Krysiński — powstaniec z Międzyrzeca (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 5—44.

Olesiejuk Feliks: Wspomnienia o ks. Karolu Leonardzie Wajszczuku 1887—1942. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIX, (1987) s. 209—243;

— Dr Józef Olszański (1912—1986). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIX, (1987) s. 249—252;

— W siedemdziesięciolecie urodzin dr Mariana Kowalskiego (1921—1991). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 220—228.

Oleszczuk Aleksander: Zasługi Witolda Prackiego w badaniach ludoznawczych Międzyrzecczyzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 171—179.

Olszański Józef: Grzegorz Kowalski powstaniec Międzyrzecczyzny z 1863/64 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 154—173.

Sobiech Ewa: Wspomnienie o nauczycielu mgr Józefie Jachimczuku (1911—1980). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 253—255;

— Inż. Stanisław Edward Hausman. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 297—301.

Stopniak Franciszek: Materiały do biografii Adolfa Pleszczyńskiego — historyka Międzyrzecczyzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970 s. 152—160.

Wędzki Andrzej: Przyczynki do biografii Henryka Gracha Piotra Niewęgłowskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970) s. 144—151.

Zawadzki Saturnin: Prof. dr Bohdan Dobrzański (1909—1987). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 293—296.

Zieliński Kazimierz: Międzyrzeczanin — wybitny botanik prof. dr Bolesław Leon Hryniewiecki (1875—1963). Życie i działalność (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 76—92;

— Jan Karol Jerzysław Freyer zasłużony lekarz międzyrzeczanin. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 20—28;

— Wspomnienie o Franciszku Korycińskim 1898—1962. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 171—174.

V. Z badań nad środowiskiem naturalnym, geograficzno-przyrodniczym Międzyrzecczyzny

Burdzicki Mieczysław: Rzeki województwa — ocena jakościowa (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 107—126.

Danilkiewicz Zbigniew: Ichtiofauna Południowego Podlasia. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 31—55.

Danilkiewicz Maria: Stan badań przyrodniczych na Południowym Podlasiu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 83—92.

Dec Edward: Charakterystyka geograficzna woj. bialskopodlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 172—182;
— Charakterystyka hydrograficzna woj. bialskopodlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 183—193.

Denisiuk Zygmunt: Szata roślinna woj. bialskopodlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 93—106.

Falkowski Edmund, Falkowski Tomasz, Granacki Waldemar, Karaban Janusz, Kraużlis Kazimierz: Kształtowanie się rzeźby obszaru woj. bialskopodlaskiego i ocena możliwości uzyskania surowców budowlanych. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 56—82.

Herbich Piotr, Knyszyński Franciszek, Krajewski Stefan, Kuberski Dariusz, Smoleń Zbigniew: Hydrogeologiczne podstawy wykorzystania i ochrony wód podziemnych zlewni Krzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 127—143.

Knyszyński Franciszek: Wody podziemne zlewni Tyśmienicy i możliwości ich wykorzystania. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 194—209.

Kowalski Adam Jacek: Badania wiertnicze na terenie woj. bialskopodlaskiego przed I wojną światową. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 246—252;
— Badania wiertnicze na terenie Międzyrzecczyzny przed I wojną światową. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 227—230.

Krupiński Krzysztof Michał: Wyniki wstępnych badań palinologicznych osadu interglacjału mazowieckiego w Białej Podlaskiej. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 144—171.

Kubiszyn Beata Dorota: Świat roślinny międzyrzeckiej żwirowni. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 124—129.

Łoszak Ludwik: Międzyrzecka Spółka Wodna. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 222—231.

Łoś Marek Jarosław: Kanał Wieprz—Krzna, stan obecny i perspektywy. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 210—221.

Majczyna Marian: Fizjografia okolic Międzyrzeca Podlaskiego (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 103—128.

Mroczkowski Maciej: Stan zbadania rozmieszczenia chrząszczy w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Podlasia. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 44—52.

Roman Jan Zenon: Lasy międzyrzeckie. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 61—77.

Staręga Wojciech i Nakaziuk Grażyna: Pająki (Aranei) z okolic Międzyrzeca Podlaskiego oraz uzupełnienia i sprostowania wiadomości o pająkach Podlasia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985), s. 232—245.
Szostakiewicz Janusz: Ochrona przyrody. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 5—30.

VI. Z działalności organizacyjno-kulturalnej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim

Kowalski Marian: Sesja popularno-naukowa w Radzyniu Podlaskim (w:) Rocznik Międzyrzecki t. I, (1969) s. 212—219;

— Sprawozdanie z działalności TPN w Międzyrzecu Podlaskim za okres od 19.XII.1968 — 31.XII.1969. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970 s. 195—200;
— Wojewódzki zjazd towarzystw regionalnych i społeczno-kulturalnych w Nałęczowie w dniu 3 i 4.IV.1971 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 317—322;
— Sprawozdanie z działalności TPN w Międzyrzecu Podlaskim za okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1970 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 322—324;
— Sprawozdanie z działalności drugiej kadencji Zarządu TPN w Międzyrzecu Podlaskim od 1.I.1971 — 4.IV.1973 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 220—224;
— Udział TPN w Międzyrzecu Podlaskim w Zjeździe Towarzystw Naukowych w Warszawie. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 248;
— XXX-lecie PRL. (w:) Rocznik Międzyrzecki .t VI, (1974) s. 5—14;
— Adresy Zarządu TPN w Międzyrzecu Podlaskim do Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi; Gimnazjum im. Antoniego Dworzaka w Karalupach n/Wełtawą. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 248;
— Miastu Białej Podlaskiej w 500-lecie. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 15—33;
— Sesja naukowa. Rola zabytków w kształtowaniu świadomości społecznej. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 244—245;
— Sprawozdanie z działalności trzeciej kadencji Zarządu TPN w Międzyrzecu Podlaskim za okres od 3.IV.1973 do 31.XII.1974 r. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 245—249;
— X lat TPN w Międzyrzecu Podlaskim (1968 — 19.XII. — 1978). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 6—19;

XX lat TPN w Międzyrzecu Podlaskim (1968—19.XII — 1988). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 251—260 oraz s. 277—278.

Kowalski Marian i Chmielarski Jan: Sprawozdanie z działalności czwartej kadencji Zarządu TPN w Międzyrzecu Podlaskim (31.XII.1974 — 14.IV. 1977). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 222—227.

Kowalska Józefa Teresa: Władze TPN w Międzyrzecu Podlaskim (1968—1988). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 261—266; Lista członków Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim 1968—1988. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 266—275; Członkowie TPN w Międzyrzecu Podlaskim zmarli w latach 1968—1988. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 275—276.

VII. Wspomnienia o członkach naszego Towarzystwa, którzy „na zawsze odeszli"

Bartos Jan: Jerzy Kalinowski (1932—1986). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 243—244.

Bernat Teresa: Henryk Kalisz (1914—1977). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 187.

Cybul Jan: Zygmunt Wójtowicz (1937—1976). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 218.

Duszyński Marian: Władysław Oksiuta (1909—1980). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 273—274.

Kowalczuk Janusz: Jerzy Konrad Maciejewski 1899—1973. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 243—244.

Kowalska Ludmiła: mgr Stanisław Rogowski (1905—1978). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 219—221.

Kowalski Marian: Antoni Paluszkiewicz (1909—1971). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 216—217;
— Stanisław Maciejewski (1902—1972). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 218—219.
— Wspomnienie o nauczycielu Włodzimierzu Furmanie (1896—1964) (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 168—170;
— Henryk Eugeniusz Gaszewski (1926—1974). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 247;
— Stanisław Hronik 1905—1973. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 245—246;
— Dr Stefan Kotarski (1902—1975). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 210—214;
— Karol Małcużyński (1922—1984). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 260—261;
— Prof. dr hab. Janusz Górski (1929—1986). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIX (1987), s. 253—271.
— Alfons Ignacy Konrad Krasnodębski (1901—1987). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXI—XXII, (1988—1989—1990) s. 282—287;
— Henryk Kostecki (1921—1991). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 240—242.

Kowalska Teresa Józefa: Maria Józefina Rozwadowska 1899—1989. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 231—232.

Kuręda Czesław ps. „Mruk": Tadeusz Golka (1914—1978). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 228—231.

Makaruk Jan: Tadeusz Kwaśniewski (1911—1976). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 216—217.

Olszewski Józef: Aleksander Kiryluk (1904—1984). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 258—260.

Paradowski Marian: Kazimierz Szych (1902—1988). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 288—290.

Reinstein Iwona: Roman Milanowski (1894—1974) (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII (1976) s. 215.

Rypiński Edward: Feliks Reszczyński (1906—1982). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 320—324.

Sobiech Ewa: Wacław Czech (1914—1977). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 185—186.

— Jerzy Filip Dylewski (1893—1978). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 215—218;

— Zenon Puszkarski 1908—1978 (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 222—223;

— Jan Zenon Roman (1911—1978). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 224—225;

— Edward Antoni Bobruk (1912—1978). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 226—227;

— Albin Bobruk (1911—1984). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 256—258;

— Waleria Andrzejewska (1907—1985). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII, (1986) s. 245;

— Helena Jurko (1911—1984). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII, (1986) s. 246—247;

— Michał Lucjan Paradowski (1899—1988). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 279—281;

— Inż. Stanisław Kowalski (1918—1992). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 233—236;

— płk w st. spocz. mgr inż. Henryk Radźko (1924—1988). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 302—304.

Szych Aleksandra Kazimiera: Anastazja Szymańska (1884—1972). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 213—215.

Szych Kazimierz: Aleksandra Kazimiera Szych z d. Szymańska I voto Paradowska (1906—1983). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 318—319.

Szymańska Janina Honorata: Albina Furman (1902—1980). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 266—268;

— Petronela Robak z d. Puszkarska 1905—1985. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 291—292.

Szwed Józef: Stanisław Dulski 1910—1974. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 237—238;

— Wspomnienie o nauczycielu Franciszku Zychowiczu (1902—1941). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 147—149;

— Wspomnienie o nauczycielu Stanisławie Adolfie Czopińskim. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 173—175.

Ulewicz Krystyna: Irena Skulimowska z d. Stefańska 1918—1992. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 237—239.

Wójtowicz Zygmunt: Henryk Grochowski (1933—1971). (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 235—236.

VIII. Uzupełniająca bibliografia do dziejów Międzyrzecczyzny

Przy poszczególnych opracowaniach Autorzy podawali wyczerpującą literaturę naukową, z której korzystali. Bibliografia ta stanowi integralną część opublikowanych opracowań. Redakcja „Rocznika Międzyrzeckiego" podała oprócz tego 17 innych, cennych informacji bibliograficznych, które mogą być pomocne przy pracach naukowych nad dziejami regionu:

1. Dokumenty źródłowe dotyczące miasta Międzyrzeca Podlaskiego. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VII, (1975) s. 197—209.
2. Bibliografia. Dokumenty źródłowe dotyczące Międzyrzecczyzny. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VIII, (1976) s. 204—214.
3. Bibliografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IX, (1977) s. 173—184.
4. Bibliografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. X, (1978) s. 209—214.
5. Bibliografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XII—XIII, (1980—1981) s. 256—261.
6. Bibliografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIV—XV, (1982—1983) s. 314—317.
7. Bibliografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVI—XVII, (1984—1985) s. 253—255.
8. Bibliografia: Dokumenty źródłowe dotyczące Międzyrzecczyzny. Artykuły z czasopism i dzieł treści ogólnej. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XIX, (1987) s. 244—248.
9. Kowalski Marian: Inwentarz akt dóbr Międzyrzec z XIX w. w Archiwum Gospodarczym Wilanowskim, przechowywany w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, ul. Długa 7. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. II, (1970) s. 177—193;
10. — Bibliografia. Dokumenty źródłowe (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 305—313;
11. — Bibliografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. V, (1973) s. 217—242;
12. — Bibliografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. VI, (1974) s. 225—234;
13. Kowalska Teresa Józefa: Biblografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XVIII, (1986) s. 226—231;
14. — Bibliografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XX—XXII, (1988—1990) s. 246—250;
15. — Biblografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. XXIII—XXIV, (1991—1992) s. 214—219.
16. Stopniak Franciszek: Zasób Archiwum Parafialnego w Międzyrzecu. (w:) Rocznik Międzyrzecki t. III, (1971) s. 299—304.
17. Więch Wanda i Kowalski Marian: Bibliografia (w:) Rocznik Międzyrzecki t. IV, (1972) s. 189—211.

Uwagi końcowe

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim w minionym ćwierćwieczu (1968—1993), oprócz redagowania i wydawania „Rocznika Międzyrzeckiego" opublikowało również 20 innych, ważnych dla regionu pozycji. Pełne wyszczególnienie tych prac znajdujemy na ostatnich dwóch stronach „Rocznika" 1991—1992, t. XXIII—XXIV.

Dokonując próby zbilansowania działalności redakcyjnej i wydawniczej Towarzystwa w omawianym okresie, starałem się o to, by Szanownym Czytelnikom ułatwić korzystanie z tych źródeł informacji, którymi są Wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim.

ZJAZD TOWARZYSTW NAUKOWYCH OGÓLNYCH — REGIONALNYCH W PŁOCKU 12 GRUDNIA 1992 R.

Zgodnie z postanowieniem powziętym na plenarnym posiedzeniu Rady Towarzystw Naukowych 17 listopada 1992 r. odbył się 12 grudnia 1992 r. Zjazd Towarzystw Naukowych Ogólnych — Regionalnych w Płocku, w siedzibie Towarzystwa Naukowego Płockiego przy pl. Narutowicza 8.

W Zjeździe udział wzięli zaproszeni prezesi lub przedstawiciele towarzystw naukowych ogólnych — regionalnych — 44 osoby, reprezentujące 31 towarzystw naukowych ogólnych i 5 naukowo-badawczych ośrodków regionalnych (Aneks Nr 1). Na Zjeździe Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim reprezentowałem osobiście [1].

Program Zjazdu był następujący:

1. Powitanie i słowo wstępne — dr inż. Jakub Chojnacki — prezes Towarzystwa Naukowego Płockiego.
2. Zagajenie — prof. dr hab. Marian Biskup — prezes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, wiceprzewodniczący Rady Towarzystw Naukowych przy Prezydium PAN.
3. Wystąpienie okolicznościowe — dr inż. Jerzy Wawszczak — wojewoda płocki.
4. Referat podstawowy — „O kierunkach i warunkach działalności towarzystw naukowych" — prof. dr hab. Julian Ławrynowicz — sekretarz generalny Łódzkiego Towarzystwa Naukowego.
5. Dyskusja.
6. Uchwała w sprawie postulatów Zjazdu.
7. Wybory przedstawicieli towarzystw ogólnych — regionalnych do Rady Towarzystw Naukowych przy Prezydium PAN.
8. Podsumowanie obrad.

Obradom przewodniczył prof. dr hab. Marian Biskup.

---

[1] Zaproszenie Przewodniczącego Rady Towarzystw Naukowych przy Prezydium PAN prof. dr hab. Adama Bielańskiego skierowane zostało na moje ręce w dniu 25 listopada 1992 r.

Z okazji Zjazdu — jako impreza towarzysząca — została zorganizowana przez Bibliotekę im. Zielińskich TNP — wystawa pt. „Arabowie i islam w opisach polskich podróżników i badaczy", w sali wystawowej Działu Zbiorów Specjalnych w/w Biblioteki.

W dyskusji zabrało głos 12 uczestników Zjazdu, w tym i ja z ramienia n/Towarzystwa. Treść mego wystąpienia podaję niżej: „Ponieważ nie mam za wiele czasu, pragnę skoncentrować swą wypowiedź na zwięzłym ujęciu kilku zagadnień:

1. Dwudziestoczteroletnia działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim na wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej dała bardzo wymierne wyniki. Były to: ogłaszane w „Roczniku Międzyrzeckim" artykuły, rozprawy i materiały, które oparte na rozproszonych na terenie całego kraju dokumentach źródłowych — są wkładem w dzieło naukowej skarbnicy narodowej, ukazując miasto, region i południowe Podlasie ogółowi społeczeństwa.

Od lat likwidujemy białe plamy w historii naszego regionu, a Międzyrzeca Podlaskiego w szczególności.

1. Przeprowadzane przez nas badania naukowe zadecydowały między innymi o poziomie cywilizacyjnym nie tylko naszego regionu, ale i całego południowego Podlasia. Udał nam się podjęty trud większego uaktywnienia — przede wszystkim nauczycieli szkół międzyrzeckich, ukierunkowywania prac dyplomowych, akcji odczytowych i wykorzystywania do prac dydaktycznych opracowań zamieszczanych w naszym organie „Roczniku Międzyrzeckim".

Dwadzieściacztery tomy „Rocznika Międzyrzeckiego", wydane w okresie 1969—1992 są osiągnięciami TPN ponad czasowymi i szczycimy się tym.

3. Pracujemy społecznie od lat na bardzo zaniedbanym naukowo terenie, bez zaplecza naukowego, borykamy się z wieloma trudnościami, ale mimo to nie zniechęcamy się, nie zwalniamy tempa i stale idziemy naprzód, realizując nasze statutowe cele i zadania.

4. Bardzo niepokoi fakt stałego zmniejszania budżetu Państwa na naukę, co w konsekwencji odbija się na budżecie naszego miasta i województwa bialskopodlaskiego.

Dalsze ograniczenia nakładów finansowych na naukę może doprowadzić do bardzo niepożądanych skutków. Stąd też postulat do Prezydium Zjazdu o wystąpienie do odnośnych władz Polskiej Akademii Nauk w przedmiotowej sprawie. My, tu zebrani pragniemy zwrócić uwagę społeczeństwa na cywilizacyjne konsekwencje tych drastycznych ograniczeń budżetowych.

5. Na koniec pragnę wyrazić w imieniu Zarządu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim ogromną wdzięczność Polskiej Akademii Nauk za pomoc finansową w 1990 r. w wydaniu XIX tomu, a w bieżącym roku XXIII—XXIV tomu Rocznika Międzyrzeckiego — Komitetowi Badań Naukowych w Warszawie. Bez ich pomocy wydanie tych tomów byłoby niemożliwe.

Ponadto uważam za wskazanie organizowanie dwa razy w roku przez Radę Towarzystw Naukowych przy współudziale Komitetu Badań Naukowych spotkań prezesów regionalnych towarzystw naukowych w celu wymiany doświadczeń i udzielania stosownych informacji".

Przedstawiony przez prof. dr hab. J. Ławrynowicza referat programowy, opracowany na podstawie obszernych ankiet z dnia 29 czerwca 1992 r.[2] rozesłanych do wszystkich towarzystw naukowych oraz w oparciu o informację przesłaną do Przewodniczącego Rady prof. dr hab. Adama Bielańskiego — wiceprezesa PAN, a opracowaną przez wojewodów o towarzystwach naukowych działających w danym województwie — ożywiona twórcza, głęboka dyskusja, niejednokrotnie dramatyczna, ukazała wiele zagadnień nurtujących poszczególne towarzystwa naukowe w Polsce na obecnym etapie ich rozwoju i działalności.

W dyskusji podkreślano m.in. rolę Rady Towarzystw Naukowych jako samorządnego, samoistnego organu reprezentującego społeczny ruch naukowy, który winien też mieć prawo wypowiadania się w kwestiach finansowania.

Zgodnie z pkt. 6 zostały uchwalone następujące postulaty Zjazdu towarzystw naukowych ogólnych — regionalnych:

1. Uznać Radę Towarzystw Naukowych za kompetentny samorządny organ przedstawicielski społecznego ruchu naukowego, a jej członków za przedstawicieli ogólnych interesów towarzystw naukowych.
2. Udzielić pełnego poparcia uchwale Rady Towarzystw Naukowych dotyczącej systemu finansowania społecznego ruchu naukowego.
3. Zobowiązać Radę Towarzystw Naukowych do przekonsultowania jej składu z wszystkimi towarzystwami naukowymi.
4. Ożywić wzajemną współpracę Towarzystw oraz uaktywnić rolę Rady Towarzystw Naukowych poprzez wydawanie Biuletynu Informacyjnego dotyczącego działalności Rady i Towarzystw.
5. Utworzyć bank informacji o wydawnictwach wraz z ich reklamą, a także zwiększyć liczbę punktów sprzedaży tych wydawnictw.
6. Postulujemy wspomaganie finansowe ze Skarbu Państwa:

a) działalności „statutowej" Towarzystw, podobnie jak uczelni i instytutów naukowo-badawczych lub partii politycznych,

b) wydawnictw w cyklach trzyletnich na określone pozycje oraz jednorocznych na pozycje będące w bieżącej gestii Zarządów Towarzystw,

c) zakup urządzeń poligraficznych dla poszczególnych Towarzystw kompatybilnych z najlepiej wyposażonym Towarzystwem, np. w Toruniu. Byłby to pierwszy krok w kierunku ewentualnego stworzenia wspólnego dla towarzystw naukowych wydawnictwa na zasadach komercyjnych

7. Przyznać ulgi podatkowe:

a) zakładom poligraficznym drukującym wydawnictwa naukowe i popularno-naukowe (niskonakładowe) towarzystw naukowych,

b) sponsorom wspierającym działalność Towarzystw.

8. Postulujemy, by było możliwe przyznawanie dotacji KBN na kontakty Towarzystw z zagranicą.
9. Postulujemy wspieranie przez Radę Towarzystw Naukowych starań

---

[2] Zgodnie z pismem Przewodniczącego Rady Towarzystw Naukowych przy Prezydium PAN prof. dr hab. Adama Bielańskiego, Zarząd TPN pismem L.dz. 64/92 z dnia 18 sierpnia 1992 r. przesłał wypełnioną ankietę dotyczącą stanu, zadań, potrzeb i postulatów towarzystw naukowych. Dane te m.in. wykorzystane zostały przez referenta do opracowania podstawowego referatu Zjazdu.

Towarzystw o utrzymanie stanu posiadania i rewindykację praw majątkowych.

10. Ulgi podatkowe powinny być przyznawane m.in. zakładom poligraficznym drukującym wydawnictwa naukowe i (niskonakładowe) popularno-naukowe towarzystw naukowycch oraz sponsorom wspierającym działalność towarzystw.

Ad. pkt. 7. Do Rady Towarzystw Naukowych zostali wybrani nowi członkowie na okres trzech lat:

1. doc. dr hab. Stanisław Achremczyk,
2. prof. dr hab. Stanisław Leszek Bagdziński
3. prof. dr hab. Marian Biskup
4. mgr Antoni Bojakowski
5. dr inż. Jakub Chojnacki
6. prof. dr hab. Michał Gnatowski
7. prof. dr hab. Julian Ławrynowicz
8. prof. dr hab. Edmund K. Prost

Obrady Zjazdu podsumował przewodniczący — prof. dr hab. Marian Biskup oraz w serdecznych słowach podziękował gościnnym gospodarzom — Towarzystwu Naukowemu Płockiemu i jego wieloletniemu prezesowi dr inż. Jakubowi Chojnackiemu za stworzenie właściwych ram organizacyjnych dla Zjazdu „Sejmiku towarzystw naukowych ogólnych — regiionalnych" w Polsce".

Marian Kowalski

Aneks Nr 1

Lista uczestników
Zjazdu Towarzystw Naukowych Ogólnych-Regionalnych

Płock — 12 grudnia 1992 r.

1. Czł. rzecz. PAN Adam Bielański — Przewodniczący Rady Towarzystw Naukowych
2. Dyr. Edward Hałoń — Sekretarz Rady Towarzystw Naukowych
3. Czł. rzecz. PAN Gerard Labuda — Polska Akademia Umiejętności
4. prof. dr hab. Bolesław Górnicki — Towarzystwo Naukowe Warszawskie
5. Czł. koresp. PAN Zbigniew Grabowski — Towarzystwo Popierania i Krzewienia Nauk
6. prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz — Białostockie Towarzystwo Naukowe
7. prof. dr hab. Roman Mazur — Bydgoskie Towarzystwo Naukowe
8. dr Aleksander Kociszewski — Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe
9. dr Marceli Antoniewicz — Częstochowskie Towarzystwo Naukowe
10. Czł. rzecz. PAN Włodzimierz Prosnak — Gdańskie Towarzystwo Naukowe
11. Czł. rzecz. PAN Jerzy Topolski — Gorzowskie Towarzystwo Naukowe
12. dr Krzysztof Walczak — Kaliskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk

13. prof. dr hab. Jan Trzynadlowski — Karkonoskie Towarzystwo Naukowe
14. prof. dr hab. Adam Massalski — Kieleckie Towarzystwo Naukowe
15. prof. dr hab. Edmund Prost — Lubelskie Towarzystwo Naukowe
16. prof. dr hab. Józef Korbicz — Lubuskie Towarzystwo Naukowe
17. prof. dr hab. Michał Gnatowski — Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe
18. prof. dr hab. Stanisław Liszewski — Łódzkie Towarzystwo Naukowe
19. prof. dr hab. Jerzy Pośpiech — Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
20. dr Andrzej Kozłowski — Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe
21. prof. dr hab. Antoni Gąsiorowski — Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
22. dr Krzysztof Orzechowski — Radomskie Towarzystwo Naukowe
23. prof. dr hab. Józef Rutkowski — Szczecińskie Towarzystwo Naukowe
24. prof. dr hab. Marian Biskup — Towarzystwo Naukowe w Toruniu
25. mgr inż. Wojciech Morawiec — Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Legnicy
26. dr Marian Kowalski — Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim
27. dr inż. Michał Kryczko — Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu
28. dr inż. Jakub Chojnacki — Towarzystwo Naukowe Płockie
29. prof. dr hab. Włodzimierz Bonusiak — Towarzystwo Naukowe w Rzeszowie
30. prof. dr hab. Stanisław Leszek Bagdziński — Włocławskie Towarzystwo Naukowe
31. prof. dr hab. Marian Piekarski — Wrocławskie Towarzystwo Naukowe
32. mgr Piotr Kondaraciuk — Zamojskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk
33. prof. dr hab. Stanisław Potocki — Instytut Bałtycki
34. prof. dr hab. Joachim Glensk — Instytut Śląski w Opolu
35. prof. dr hab. Anna Wolf-Powęska — Instytut Zachodni im. Z. Wojciechowskiego
36. dr hab. Stanisław Achremczyk — Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie
37. prof. dr hab. Andrzej Hopfer — Towarzystwo Naukowe im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie
38. prof. dr hab. Wiesław Balcerak — Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych
39. Czł. rzecz. PAN Janusz Haman — Centrum Upowszechniania Nauki PAN
40. prof. dr hab. Julian Ławrynowicz — Łódzkie Towarzystwo Naukowe

II. Zaproszeni goście honorowi

1. dr inż. Jerzy Wawszczak — wojewoda płocki
2. mgr Andrzej Drętkiewicz — prezydent miasta Płocka
3. mgr Natalia Kalinowska-Witek — dyrektor Wydziału Spraw Obywatelskich U. W. w Płocku
4. dr Kazimierz Askanas — członek Towarzystwa Naukowego Płockiego
5. mgr Stanisław Kostanecki — członek Towarzystwa Naukowego Płockiego
6. ks. prof. dr Wojciech Gólalski — członek Towarzystwa Naukowego Płockiego
7. ks. prof. dr Michał M. Grzybowski — członek Towarzystwa Naukowego Płockiego

8. mgr inż. Konrad Jaskóła — dyrektor generalny Płockiej Petrochemii
9. mgr inż. Krzysztof Szymański wicewojewoda płocki
10. prof. dr Antoni Rajkiewicz — czł. honorowy Towarzystwa Naukowego Płockiego
11. doc. dr hab. Barbara Sordylowa — dyrektor Biblioteki PAN w Warszawie

III. Członkowie zespołu Rady Towarzystw Naukowych ds. Wydawnictw

1. prof. dr hab. Andrzej Lewiński — (Łódź)
2. prof. dr hab. Jerzy Majkowski — (Warszawa)
3. prof. dr hab. Andrzej Sukiennicki — (Warszawa)
4. prof. dr hab. Stefan Zajączkowski — (Warszawa)
5. mgr inż. Elżbieta Żegalska — (Łomża)
6. prof. dr hab. Andrzej Zbierski — (Gdańsk)
7. mgr inż. Lech Bogusławski — (Łódź)
8. prof. dr hab. Julian Ławrynowicz — (Łódź) — uczestnik Zjazdu z ramienia Łódzkiego Towarzystwa Naukowego.

MJR W ST. SPOCZ. MGR KAZIMIERZ ZIELIŃSKI
(1927—1991)

Dnia 8 listopada 1991 r. zmarł po długotrwałej chorobie wieloletni kierownik Ośrodka Informacji Naukowej Centralnej Biblioteki Wojskowej, ceniony i zasłużony kustosz biblioteczny — mjr w st. spocz. mgr Kazimierz ZIELIŃSKI.

Urodził się 18 lutego 1927 r. w Warcie (pow. sieradzki). Tu uczęszczał do szkoły powszechnej. W latach 1940—1945 był przymusowym, nieletnim robotnikiem wywiezionym do Rzeszy Niemieckiej. Po powrocie do kraju rozpoczął naukę w liceum sieradzkim, które ukończył w 1948 r. Wkrótce powołany został do wojska i skierowany do 2-letniej szkoły oficerskiej. W latach 1957—1961 ukończył studia na Wydziale Historycznym Wojskowej Akademii Politycznej. Okres ten wywarł znaczący wpływ na Jego dalszą pracę i zainteresowania zawodowe. Bezpośrednie kontakty z profesorami historii: Ludwikiem BAZYLOWEM, Tadeuszem JĘDRUSZCZAKIEM, Stanisławem HERBSTEM, Józefem SKRZYPKIEM, Marią TURLEJSKĄ wzbogaciły nie tylko Jego wiedzę, ale pobudziły pasję badawczą — podkreślał to często wspominając ze wzruszeniem ich ćwiczenia oraz wykłady z dziejów Polski.

W 1962 r. ze względu na pogarszający się stan zdrowia został zwolniony ze służby wojskowej, a we wrześniu 1963 r. rozpoczął pracę w Centralnej Bibliotece Wojskowej.

Praca ta okazała się Jego pasją, a Centralna Biblioteka Wojskowa stała się instytucją, gdzie najdłużej pracował i miał najlepsze osiągnięcia.

Działalność bibliotekarską rozpoczął w zespole Polskiej Bibliografii Wojskowej, co przyczyniło się do rozszerzenia Jego wiedzy o piśmiennictwie wojskowym i uświadomiło Mu jak ważną sprawą jest dla czytelnika dobra i szybka informacja. Tej pracy poświęcił się bez reszty jako kierownik Ośrodka Informacji Naukowej CBW w latach 1972—1989.

Jednym z pierwszych zadań jakie podjął w Ośrodku było zorganizowanie i stworzenie Centralnej Kartoteki Piśmiennictwa Wojskowego, nowoczesnego — jak na owe czasy — warsztatu pracy, w której oprócz opisów katalogowych książek znalazły się też opisy bibliograficzne artykułów z czasopism. Utworzył również szereg innych kartotek, jak np.: Kartoteka Biografii Polskich Wojskowych; Kartoteka Zestawień Tematycznych itp.

Sam dużo czytał i na bieżąco śledził nowości wydawnicze. Wiedza historyczna wyniesiona ze studiów, systematycznie pogłębiana znajomość piśmiennictwa wojskowego, świetna pamięć, znakomite umiejętności wyszukiwania i chęć służenia Swoją wiedzą innym spowodowały, że w osobie Kazimierza ZIELIŃSKIEGO skumulowane zostały wszystkie cechy niezbędne dla wzorowego wizerunku pracownika informacji. Był przy tym człowiekiem skormnym i życzliwym ludziom. Dlatego też czytelnicy, którym raz pomógł, wracali najczęściej do Niego z wiarą, że uzyskają zawsze potrzebne informacje, a często po to, aby konsultować z Nim swoje hipotezy, informować o swoich poczynaniach badawczych czy lekturach. Tworzyło to swoistą więź między Kazimierzem Zielińskim, a użytkownikami CBW. Szybko też uzyskał uznanie w instytucjach wojskowych, z którymi współpracował. Jego nazwisko znane było w Wojskowym Instytucie Historycznym, Centralnym Archiwum Wojskowym, Muzeum Wojska Polskiego, w bibliotekach wyższych uczelni wojskowych i bibliotek naukowych kraju.

Pod Jego kierownictwem Ośrodek Informacji Naukowej działał bardzo prężnie, co zaowocowało nie tylko dużą ilością na bieżąco udzielanych informacji, ale także znaczną liczbą opracowanych rozmaitych bibliografii retrospektywnych i zestawień tematycznych.

Był to również najbardziej twórczy okres w działalności Kazimierza Zielińskiego. Doceniając wagę słowa pisanego sam wiele publikował. Jego dorobek piśmienniczy — to ponad 100 wydawnictw książkowych i artykułów prasowych. Dotyczyły one przede wszystkim zagadnień związanych z książką i bibliotekarstwem wojskowym.

Wśród licznych artykułów należy wyróżnić:

— Z dziejów polskich bibliotek wojskowych (1767—1918). Roczniki Biblioteczne 1968 z. 1—4 s. 142—180.

— Zarys dziejów polskiego drukarstwa wojskowego. (W): 25 lat wojskowej poligrafii w Łodzi. Łódź 1970.

— 50 lat „Komunikatu Bibliograficznego" — polskiej bieżącej bibliografii wojskowej Przegląd Bibloteczny 1972 nr 2 s. 165—175.

— Książka w obozach polskich jeńców wojennych podczas II wojny światowej. Rocznik Biblioteki Narodowej t. 16: 1980 s. 219—238.

Na uwagę w tym miejscu zasługują również bibliografie tematyczne, np.:

— 50 lat Centralnej Biblioteki Wojskowej 1919 — 13.VI.1969. Warszawa 1969.

— Patroni jednostek ludowego Wojska Polskiego. Warszawa 1975.

— Bibliografia o gen. Wł. Sikorskim. (W): Generał Władysław Sikorski — żołnierz i polityk. Warszawa 1971.

Spod Jego pióra wyszły także publikacje informacyjne i metodyczne, m.in.:

— Działalność informacyjna w wojskowej bibliotece oświatowej. Kultura i Oświata 1977 nr 1 s. 77—86.

— Zbiór przepisów prawnych dla bibliotek wojskowych — poradnik metodyczny. Warszawa 1978.

— Informatory o CBW (których był współautorem).

Dzięki tej działalności publicystycznej stał się — w owym okresie — najbardziej znanym bibliotekarzem wojskowym; powierzono Mu więc opracowanie wielu haseł do wydawanych kompendiów bibliotekarskich: „Encyklopedia wiedzy o książce" i „Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego". Był też autorem kilku haseł zamieszczonych w „Polskim słowniku biograficznym".

Jego więzi rodzinne z ziemią kaliską znalazły odbicie w szeregu artykułach historycznych zamieszczonych w „Roczniku Kaliskim", np.:

— Dzieje Korpusu Kadetów w Kaliszu (1807—1832). Rocz. Kal. t. 7' 1974 s. 79—112.

— Czasopiśmiennictwo kaliskie w latach 1808—1918. Rocz. Kal. t. 13: 1980 s. 48—68.

Od 15 lipca 1969 r. był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim, a od 1975 r. Komitetu Redakcyjnego „Rocznika Międzyrzeckiego", w którym opublikował wiele biogramów ludzi zasłużonych dla tego regionu oraz artykuły z dziejów Ziemi Międzyrzeckiej jak:

— Międzyrzeczanin — wybitny botanik prof. dr Bolesław Leon Hryniewiecki (1875—1963). Życie i działalność. (w:) Rocz. Międzyrzecki t. VII (1975) s. 76—92.

— Jan Karol Jerzysław Freyer zasłużony lekarz — Międzyrzeczanin. (w:) Rocz. Międzyrzecki t. VIII (1976), s. 20—28.

— Wspomnienie o Franciszku Korycińskim 1898—1962. (w:) Rocz. Międzyrzecki t. VIII (1976), s. 171—174.

a także wspólnie z dr Marianem Kowalskim:

— Międzyrzeczanin — wybitny matematyk Henryk Grach Piotr Niewęgłowski (1807—1881). (w:) Rocz. Międzyrzecki t. I (1969), s. 9—37.

— Zwycięska bitwa oręża polskiego pod Międzyrzecem i Rogoźnicą (29.VIII.1831 r.). (w:) Rocz. Międzyrzecki, t. II (1970), s. 5—58.

— Przysposobienie obronne i wychowanie wojskowe w działalności Komisji Edukacji Narodowej (1773—1794) oraz udział w niej Grzegorza Piramowicza. (w:) Rocz. Międzyrzecki t. V (1973), s. 17—56.

Popularyzując piśmiennictwo wojskowe oraz dzieje narodu i oręża polskiego był organizatorem i komisarzem kilkudziesięciu wystaw książkowych ze zbiorów CBW.

Do najbardziej znaczących i interesujących należały:

— 125 rocznica powstania styczniowego;
— Dwusetna rocznica Komisji Edukacji Narodowej;
— Polskie szkolnictwo wojskowe — tradycje i współczesność;
— Trzechsetna rocznica odsieczy wiedeńskiej;
— Instrukcje i regulaminy WP na przestrzeni dziejów.

Był również wieloletnim i aktywnym członkiem Stowarzyszenia Bibliotekarzy Wojskowych, a w latach 1981—1989 pełnił funkcję przewodniczącego Koła SBP przy CBW. Jedna z Jego ostatnich prac — to obszerna bibliografia retrospektywna: 70 lat SBP (1917—1987), Warszawa 1987, opracowana na zlecenie Zarządu Głównego Stowarzyszenia.

Pogarszający się coraz bardziej stan Jego zdrowia spowodował przejście na emeryturę w 1989 r. Mimo tego do końca pracował na pół etatu w Ośrod-

ku Informacji Naukowej, wzbogacając warsztat pracy tego działu i zbierając materiały do kolejnych bibliografii.

Za wszechstronną działalność biblioteczną i bibliograficzno-informacyjną odznaczony został Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, Złotym Krzyżem Zasługi oraz medalami wojskowymi, a także medalem Komisji Edukacji Narodowej, odznaką Zasłużonego Działacza Kultury i odznaką honorową Zasłużonego Pracownika Informacji Naukowo-Technicznej.

Był człowiekiem pracowitym, mądrym i uczciwym, życzliwym dla czytelników. Młodszym koleżankom i kolegom służył radą i pomocą, czerpiąc ze swojej wiedzy i bogatych doświadczeń zawodowych. Pozostał w pamięci jako jeden z najbardziej znaczących bibliotekarzy wojskowych po II wojnie światowej, a Jego bogaty dorobek piśmienniczy budzić będzie zawsze szacunek i uznanie.

Cześć Jego zacnej pamięci.

Bogusław Cydejko i Ewa Stachowska-Musiał

SKOROWIDZ NAZW OSOBOWYCH

Achremczyk Stanisław: 220, 221
Adamowski Jan: 194
Adler I.: 140
Aleksander I: 25
Aleksander Jagiellończyk: 12, 17
Aleksandrowicz Piotr: 19, 20, 22, 23, 24, 40, 202, 210
Alexandrowicz Stanisław: 220
Andrzejewska Barbara: 210
Andrzejewska Waleria: 215
Andrzejuk Dymitr: 154, 157
Andrzejuk Józef: 144
Anglicy: 80
Antoniewicz Marceli: 220
Arabowie: 218
Araszkiewicz A.: 105
Askanas Kazimierz: 221
August III: 23
Austriacy: 25
Bachmajer Abram: 29
Baczko Bronisław: 131
Bagdziński Stanisław Leszek: 220
Bagiński Stanisław Leszek: 221
Baka Władysław: 136
Balcerak Wiesław: 221
Baliński M.: 15, 39
Bałba Józef: 156
Banaś Paweł: 80
Barbarewicz Genowefa z d. Kolaszkiewicz: 147
Bartłomiej: 16
Bartos Jan: 208, 210, 214
Bartoszewicki Mirosław: 207
Baszmakow: 161
Bazylow Ludwik: 223
Bednarski Waldemar: 202
Bem Józef: 136
Beria: 142
Bernat Teresa: 214
Bernatowicz Feliks: 126
Bernhardt Maurycy: 133
Bernhardt Sara: 133
Besnardeau Leon: 87
Białecki Filip: 144
Białkowski Józef: 28
Biedroń: 156, 157, 190
Biegniewski Kazimierz: 144
Bielański Adam: 217, 219, 220
Bieniaszewski Adam: 197
Bierak Andrzej: 202
Biernatowicz Wiesław: 136
Bińkowski A.P.: 139, 140
Biskup Marian: 217, 219, 220, 221
B.K.: 194
Bobruk Albin: 202, 210, 215
Bobruk Edward Antoni 215
Bobruk Mieczysław, s. Piotra: 153, 155, 167, 182
Bogdziewicz Ryszard: 84
Bogusławski Lech: 222
Bohdanow: 144, 149
Bojakowski Antoni: 220
Bojarski Motyl: 31
Bojko Jan: 151, 154, 156
Bolesław: 7
Bolesław Chrobry: 136
Bołba Albin, s. Józefa: 155
Bołba Józef: 155
Bondarczuk Andrzej: 151, 154, 156
Bonusiak Włodzimierz: 221
Borcz Zuzanna: 208
Borkowicz Bolesław, s. Franciszka: 186
Borkowski: 59
Borowik Stanisław: 202
Borowy Konstanty: 196
Bortkiewicz F.: 50
Borzęcka Katarzyna: 130
Borzęcka Klara z d. Puszkarska: 131
Borzęcki Józef: 3, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 196

Borzęcki Marcin: 130
Borzęcki Maurycy: 130
Borzymińska Zofia: 194
Bosakowski Grygier: 22
Brochocka Zofia: 208
Brochocki Walery: 208
Bronsztejn J.H.: 140
Brożek Jan 19, 22, 34
Brückner A.: 14
Brzóska Stanisław: 210
Buczek K.: 34
Buczyński Władysław, ps. Kazik Dębiak: 195
Burdzicki Mieczysław: 212
Burzyński Józef: 27
Byczuk Czesław, s. Hipolita: 152, 186
Byczyk Antoni: 154
Caban Ireneusz: 143, 144, 145, 146, 149, 150, 153, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 173
Callier Edmund: 131
(ch): 194
Chamiec Abracham, h. Gryf: 15, 16
Chamerska H.: 42, 44, 45
Chiemicki Józef: 20
Chiemikowicz Mikołaj: 20
Chlebowski B.: 26, 27, 37
Chmielarska Janina: 32
Chmielarski Jan: 2, 202, 210, 213
Chodźko Bolesław; s. Józefa: 154, 176
Chodźko Stefan, s. Dymira: 154, 167, 176
Chojnacki Jakub: 217, 220, 221
Cholewska-Kwiatkowska Krystyna: 208
Chomicki Jerzy: 6, 16, 21, 22, 23, 24, 25, 35, 37, 40, 123, 202, 208
Chomicz Tomasz: 20
Chomiuk Adam: 155
Chomiuk Janusz: 194
Chowański: 20
Ciesielczuk Jan: 194
Ciok Wacław: 202
Cochrone Julianna: 131
Curie-Skłodowska Maria: 136
Cybul Jan: 214
Cydejko Bogusław: 2, 226
Czarnocka: 151
Czartoryscy: 22, 23, 34, 36, 38, 122, 124, 126
Czartoryska Izabela: 122, 123
Czartoryska Maria: 122
Czartoryska Zofia: 122
Czartoryski: 41, 73
Czartoryski Adam Jerzy: 122, 123
Czartoryski Adam Kazimierz Joachim, Ambroży, Marek: 23, 24, 25, 36, 71, 122, 123, 124, 125, 126, 206
Czartoryski Aleksander August: 22, 23, 26
Czartoryski Konstanty, Adam Aleksander, s. Adama Kazimierza i Izabeli z d. Fleming: 3, 25, 26, 66, 72, 122, 123, 124, 125, 126, 203, 204, 209
Czech Wacław: 215
Czerwiński Michał: 29
Czesi: 166
Czopiński Stanisław Adolf: 32, 215
Czopiński Zygmunt: 144
Czubiński A.: 148, 150
Czyż W.S.: 139
Danilkiewicz Maria: 212
Danilkiewicz Zbigniew: 212
Daniłowicz Jan Mikołaj z Żurowa: 20
Dawidowicz: 151, 152
Dąbrowska Maria: 197, 207
Dąbrowski Jarosław: 136
Dec Edward: 212
Delecki Adolf: 139
DEM: 194, 195
Demeszko L.: 195
Demidowicz Tomasz: 3 14, 34, 195
Denhofowa Maria Zofia 22
Denhoff: 22
Denisiuk Zygmunt: 212
Długosz Jan: 5, 7, 8, 9, 10, 11
Dłużewska-Kańska Z.: 34
Dobrowolski: 62
Dobrowolski Kazimierz: 27
Dobrzański Bohdan: 211
Doktor G.: 142
Domański Jan s. Andrzeja: 151, 152, 153, 186
Domański Robert: 32
Doroszewski J.: 31
Doroszuk J.: 32
Drehlawiec Borys: 20
Drętkiewicz Andrzej: 221
Drozdowski Mikołaj: 19
Drucki Wasyl: 7
Dulski Stanisław: 215
Dumała K.: 37
Duszenko Franciszek: 120
Duszyński Marian: 214

Dworzak Antoni: 213
Dyczkowski Izydor: 202
Dylewski Jerzy Filip: 202, 215
Dzieduszycki Jan: 146, 160, 161, 162, 163, 174, 175
Eichler Bogumir: 34, 197, 210
Eichler Karol: 210, 211
Eichler Witold: 211
Eichlerowie: 211
(em): 195
EMPI: 195
Erenkranc G.H.: 140
Falkowski Edmund: 212
Falkowski Tomasz: 212
Fąfara F.: 32
Federowicz Eugeniusz: 197
Feldman Józef: 131
Fischer Franciszek: 28
Fiszbejn Adam: 27
Flejczerowski Tomasz: 210
Francuzi: 80
Freyer Jan Karol Jerzysław: 211, 225
Fręchowicz Tadeusz: 210
Furman Albina: 215
Furman Jan: 197
Furman Józef: 197
Furman Włodzimierz: 214
Gacki Józef: 195
Gajewski S.F.: 19
Galiński Romuald: 195
Gaszewski Henryk Eugeniusz: 214
Gawryszuk Franciszek: 155, 172
Gąsowski Antoni: 221
Gembarzewski Bronisław: 131
Geresz Józef: 130, 195, 203
Giersz Józef: 26
Gil Franciszek: 155
Gintzberg Tobiasz: 27
Glensk Joachim: 221
Gliński Michał: 13
Gluza Z.: 143
Głotów Jan: 27
Głowacka-Maksymiuk Urszula: 203
Głowacki Kazimierz: 195
Głowacki Piotr: 32
Gnatowski Michał: 220, 221
Golka Tadeusz: 214
Gorbaczow Michaił: 142
Gorecki Mirosław: 203
Gow. R.: 195
Goworuszko R.: 195, 196
Góra Stanisław: 203
Górnicki Bolesław: 220
Górny Bolesław: 139
Górski Janusz: 210, 214
Górski Wojciech: 221
Górski Zygmunt: 210
Grabowski Istvan: 196
Grabowski Henryk: 202
Grabowski Zbigniew: 220
Grabski Władysław: 71
Grajewski Henryk: 131
Granacki Waldemar: 212
Grochowski Henryk: 215
Gromadzki Wiesław: 196
Gronkiewicz-Waltz Hanna: 136
Gronowski K.: 64
Gruczyński Michał: 210
Gruszka Aleksander: 151, 154, 156
Gruszka Jan: 156, 190
Gruszka Jan s. Jana: 156, 184, 190
Gruszka Jan s. Mikołaja: 156, 183
Gryza: 156, 190
Grzegorek Leopold: 208
Grzeszczuk Czesław: 155
Grzeszczuk Józef: 155, 172
Grzeszczuk Władysław: 155
Grzybowski Stefan: 207
Grzybowski Michał M.: 221
Gumowski Marian: 15
Gutkiewicz M.: 140
Hajdukiewicz Leszek: 196
Halecki O.: 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12
Hałoń Edward: 220
Haman Janusz: 221
Harłowski Jan s. Kazimierza: 184
Hartglas K.H.: 139, 140
Haupt Adam: 120
Hausman Stanisław Edward: 211
Hawrykluk Władysław: 147
Hawryszuk Antoni: 155, 156
Händel M.: 18
Heltman Wiktor: 132
Herbich Piotr: 212
Herbst Stanisław: 223
Herman Emanuel: 80
Hochbaum Mojżesz: 210
Hoesick Ferdynand: 137
Hoffmann: 130, 131
Holszański Semen: 12
Hopfer Andrzej: 221

Hronik Stanisław: 214
Hryc Stanisław: 155
Hryniewiecki Bolesław Leon: 34 211, 225
Huten Czapski Emeryk: 134
Iwan III: 11, 12
Iwaniuk Jan: 155
Jabłoński: 56
Jabłoński K.: 99
Jabłoński Lech: 3, 127, 210
Jachimczuk Józef: 211
Jagiellonowie: 5, 13, 137
Jagiellończyk Helena: 13
Jagiełło Władysław: 15
Jakimiak Piotr: 154, 171, 173, 176
Jakimiak Szymon s. Stefana: 154, 176
Jakubowski Franciszek: 203
Jakusiewicz Osior: 20
Jałbrzykowski Tomasz: 26, 27
Janasz J.L.: 133
Janicka Teofila: 210
Janicki Wacław: 210
Janiszewski Adam 27
Jan Olbracht: 12, 13
Jan Paweł II: 134, 135
IGR.: 196
JAK: 196
Janik M.: 141
Jarmuł Stanisław: 3, 25, 26, 40, 41, 47, 70, 123, 203
Jaruzelski Wojciech: 142
Jaskóła Konrad: 222
Jastrzębski Tomasz: 22
Jaworski: 30
Jaworski Augustyn: 203
Jaworski Sławomir: 161
Jedynak Aleksander: 154
Jedynak Antoni: 156
Jelonek A.: 25, 30, 32
(JES): 196, 197
Jędruszczak Mieczysław: 143, 223
Jędrzejewicz Wacław: 197
Johann A.: 105, 108, 109, 110
Jurko: 41
Jurko Helena: 215
Jurko Tomasz: 47, 48
Kabaj Władysław: 197
Kaczyński F.P.: 140
Kaczyński I.P.: 140
Kalinowska-Witek Natalia: 221
Kalinowski Jerzy: 214
Kalisz Henryk: 214
Kamieniecki W.: 5
Kamiński F.: 140
Kamiński Jan: 173, 175
Kaniewski: 161
Karaban Janusz: 212
Karczmarz Kazimierz: 210
Kawęcki Antoni: 152
Kawka Józef: 26
Kazimierz Jagiellończyk: 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17
Kaznowski Ludwik: 29
Kętrzyński W.: 221
KH: 197
Kieczka Czesław s. Leona: 155, 167, 182
Kieczka Jan s. Bazylego: 155, 181
Kiejstutowicz Zygmunt: 9, 16
Kierzkowski Kazimierz: 34
KirkorKiedroniowa Z.: 59
Kiryluk Aleksander: 214
Kiryluk Emilian: 197, 210
Kiryluk Józef: 197
Kiryluk Stanisław: 203
Kisiel: 165
Kleeberg Franciszek: 203
Klimecki W.: 139, 140
Kllmek Feliks s. Antoniego: 155, 180, 184
Kłoczko T.W.: 140
Kłosowski Feliks: 27
Knyszyński Franciszek: 212
Kokiński Tadeusz: 211
Kolankowski L.: 13
Kokoszkiewicz Anna: 147, 176
Kokoszkiewicz Ferdynand s. Kazimierza: 147, 154, 173, 176
Kokoszkiewicz Mieczysław s. Ferdynanda: 147, 154, 173, 176
Kolberg: 198
Kolejko Jan: 171
Kołbuk W.: 27
Konarska B.: 34
Kondraciuk Piotr: 221
Konopczyński W.: 23
Konopnicka Maria: 207
Kopernik Mikołaj: 136
Koprianiuk E.: 77
Korajska S.: 34
Korbicz Józef: 221
Kornacki Ryszard: 208
Kornielak Aleksander: 170, 172, 173, 174, 175

Korniluk Józef s. Łukasza: 145, 147, 154, 156, 157, 159, 166, 171, 172, 173, 177, 179
Korolczuk Bolesław s. Jana: 156, 173, 184
Korolczuk Jan: 144
Korpal J.: 99, 100, 101
Korsak Dionizy: 29, 30, 31
Koryciński Franciszek: 211, 225
Koseda: 144
Kosmala: 169
Kostanecki Stanisław: 221
Kostecki Henryk: 144, 146, 166, 170, 173, 193, 203, 214
Kostecki Józef: 170, 171
Kostrowicka Irena: 45, 66, 69
Koszucińscy: 151
Koszuciński Tadeusz: 152
Kościuczyk Michał: 155
Kościuszko Tadeusz 95, 136
Kośmiński: 27
Kot: 170
Kotarski Stefan: 127, 130, 131, 210, 214
Kowalczuk Janusz: 214
Kowalczuk Michał s. Jana: 154, 167, 177
Kowalczuk Michał s. Michała: 154, 171
Kowalczuk Michał s. Mikołaja: 171
Kowalewski Albert: 18
Kowalewski Florian: 18
Kowalska Teresa Józefa: 2, 199, 213, 214, 216, 242
Kowalska Ludmiła: 203, 214
Kowalska Zofia: 3, 5
Kowalski Adam Jacek: 212
Kowalski Grzegorz: 210, 211
Kowalski Marian: 2, 3, 4, 15, 22, 26, 29, 32, 33, 80, 82, 83, 84, 120, 123, 127, 131, 133, 134, 135, 138, 139, 193, 197, 198, 200, 203, 204, 205, 207, 208, 210, 211, 213, 214, 216, 220, 221, 225
Kowalski Stanisław: 83, 215
Kownacki Hipolit: 25
Kozakiewicz Bronisław s. Ksawerego: 133, 134
Kozakiewicz L.: 40
Kozakiewicz S.: 139
Koziczyński Jerzy: 134
Kozłowicz Kazimierz s. Jana: 152, 186
Kozłowiec Jan s. Piotra: 155, 182
Kozłowski Andrzej: 221
Koźmiński Józef Piotr: 209
Krajewski Stefan: 212
Krasińscy: 128
Krasnodębski Alfons Ignacy Konrad: 32, 205, 214
Kraszewski Józef Ignacy: 207
Krażulis Kazimierz: 212
Krosnowski Adolf: 131
Kretowicz: 74
Kronharc Ch.: 82, 84, 94, 121
Krupiński Krzysztof Michał: 212
Kryczko Michał: 221
Krysiński Karol: 205
Krzak Z.: 197
Krzesław z Kurozwęk: 12
Krzymowski B.: 140
Krzyżacy: 10, 11
Kuberski Dariusz: 212
Kubik Andrzej s. Stefana: 181
Kubik Bazyli s. Józefa: 155 181
Kubik Bazyli s. Stefana: 155, 181
Kubik Jan: 156, 190
Kubiszyn Beata Dorota: 212
Kubiszyn Kazimierz: 205
Kubiszyn-Puka Beata Dorota: 208
Kucha Ryszard: 208
Kuczyński Stefan Krzysztof: 14, 197
Kudela A.: 144, 150
Kukiel Adam h. Leliwa: 34
Kukiel M.: 26
Kula W.: 42, 45, 77, 79
Kulik Antoni: 154
Kulikowski J.: 197
Kunisz Andrzej: 207
Kuręda Czesław ps. Mruk: 205, 214
Kurowski Antoni: 155
Kuśmieruk Józef s. Jana: 155, 182
Kutrzeba S.: 5, 8
Kwaśniewski Tadeusz: 214
Kwiatkowski: 165
Labuda Gerard: 220
Lanci Franciszek Maria: 27, 37, 41
Lanckoroński Wespazjan: 22
Landau Z.: 45, 66, 69
Lasocki Jerzy: 136
Lech Zofia: 210
Lechicki Cz.: 34
Lecyk Hieronim s. Klemensa: 154, 177
Leitgeber Sławomir: 197
Lelewel: 129
Lemnicki Kazimierz: 123, 126
Leskiewiczowa J.: 42, 45, 77, 79

Leszczyński Anatol: 205
Leszczyński Rafał: 12
Leszek Czarny: 15
Lewak Adam: 131
Lewicki A.: 7
Lewiński Andrzej: 222
Lipińska Lucyna: 205
Lipiński: 196
Lipiński T.: 15, 39
Lipka Mieczysław: 205
Lippop: 68, 69, 74
Lisiecki Wojciech: 20
Liszewski Stanisław: 221
Litwini: 7, 9, 10, 11, 12
Litwiniuk J.: 144, 150
Loewenstejn Bernard: 34
Lubański Grzegorz: 12
Ławrynowicz Julian: 217, 219, 220, 221, 222
Łempicka Zofia: 81
ŁodyńskaKosińska Maria: 198
Łomkow: 161
Łoszak Ludwik: 212
Łoś Marek Jarosław: 212
Łomański H.: 20
Łuczakówna Helena: 132
Łuszczanica Jan s. Jana: 155, 182
Machowski Stanisław: 210
Maciejewski Jerzy Konrad: 214
Maciejewski Stanisław: 214
Majczyna Marian: 212
Majkowski Jerzy: 222
Makarowicz Artim: 20
Makaruk Jan: 32 82, 204, 205, 208, 214
Maksymiuk Stanisław: 211
Maksymiuk Wiktor s. Piotra: 177
Małcużyński Karol: 214
Małek Z.: 98
Mankiewicz Jan: 30
Mankiewicz Ludwik: 29
Mańkowski Stefan: 31
Marciniak Józef: 206
Marczuk Piotr: 147, 151, 153
Marczuk Stanisław s. Jana: 155, 167, 168, 183
Marczakowa Franciszka: 147
Mariański Seweryn: 210
Malski A.A.: 140
Malski Adam: 221
Massalski Aleksander: 28
Matejuk Paweł s. Klemensa: 153, 154, 167, 177
Matysiewicz Adolf: 210
Mazur Roman: 220
Mazur Stanisław (Sucha Rączka): 151
Mellerowicz M.F.: 140
Mencel T.: 25, 41
Michalczuk Filip: 171
Michalczuk Franciszek: 154
Michalczuk Kazimierz s. Jana: 152, 153, 186
Michalczuk Lucjan s. Ignacego: 154, 177
Michałowski Grzegorz: 82
Mielczarek Ryszard: 211
Mierkułow: 142
Mierzwiński Henryk: 205
Mieszko I: 136
Mieszkowski Jakub: 20
Międzybłocki B.: 30, 99
Mikołaj I: 165
Mikołaj z Chodcza: 12
Mikołaj z Panchowa: 9
Mikuć Łukasz: 57
Milanowski Roman: 215
Miller: 150
Minc Sz. B.: 140
Minc Szymucha: 29
Mirzojan Aram: 205
Młynarski Zdzisław: 205
Mniszek Mikołaj: 17
Mołotow W.: 148
Moniuszko Stanisław: 136
Morowiec Wojciech: 221
M.P.: 197
Mroczkowski Maciej: 211, 212
Musiał Andrzej: 198
Myszkowski Piotr: 12
Napoleon I: 127
Narutowicz: 118, 217
Nassutowiczówna Anna ż. Zabrzezińskiego: 11, 17
Nasuta M.: 16, 35, 38
Nasutowicz Jan: 6, 16
Nazaruk Grażyna: 213
Niebelski Eugeniusz: 205, 211
Niedziałkowski: 41
Niemcy: 28, 30, 145, 150, 157, 160, 161, 163, 164, 168, 171, 172, 182, 203
Niesiecki K.: 15

Niewęgłowski Henrk Grach Piotr: 34, 210, 211, 225
Nobel: 133
Nosek S.: 15
Nowak Janusz: 3, 122
Nowek Stanisław: 31
Nowicki Zenon: 156, 190, 191
Nurzyński Józef: 28
Ochmański J.: 5
Oksiuta Benedykt: 31
Oksiuta Władysław: 214
Olejnik Tadeusz: 138, 139
Olesiejuk Aleksander s. Jana: 155, 181
Olesiejuk Bolesław s. Jana: 147, 156, 157, 159, 185
Olesiejuk Eugeniusz: 156
Olesiejuk Henryk 156, 185, 186
Olesiejuk Henryk s. Jana: 147, 183, 184
Olesiejuk Feliks: 2, 3, 141, 200, 205, 209
Olesiejuk Jan s. Bartłomieja: 154, 159, 178
Olesiejuk Jan s. Grzegorza: 187
Olesiejuk Jan s. Jana: 147, 154, 167, 168, 171, 178
Olesiejuk Jan s. Onufrego: 156, 159, 184
Olesiejuk Jan s. Romana: 156, 184, 185
Olesiejuk Józef s. Aleksandra: 155, 181
Olesiejuk Marian s. Jana: 156, 185
Olesiejuk Stanisław s. Jana: 147, 150, 153, 154, 156, 159, 178, 185
Olesiejuk Stefan s. Prokopa: 155, 181
Olesiejuk Roman: 185
Oleszczuk Aleksander: 194, 209, 211
Oleszczuk Marianna: 198
Olszański Józef: 209, 211
Olszewski Józef: 214
Olszewski Kasper: 20
Opalińska Izabela: 20
Opaliński Stanisław: 21
Ordon: 129
Orgelbrand: 28, 39
Orlewski Rafał: 198
Orlicz Maria Zofia: 205
Orłowski Józef: 125
Orzechowski Krzysztof: 221
Orzeszkowa Eliza: 133
Osiński Robert: 198
Osiński S.: 144, 150
Osóbka Morawski Edward: 148
Ossolińscy: 131
Ostapiuk Teodor s. Jana: 154, 178
Ostapiuk Władysław s. Antoniego: 147, 154, 157, 178
Paderewski Ignacy Jan: 136
Palmirski A.: 26, 27, 37
Paluszkiewicz Antoni: 214
Papeé F: 11, 12, 13
Paradowska Aleksandra Kazimiera: 215
Paradowski Marian: 214
Paradowski Michał Lucjan: 215
Parafiński Bolesław (brat Wacława): 156, 191
Pańafiński Wacław: 156, 190
Paszkowska Klara: 127
Pauli Ż.: 5
Pawłowska-Wielgus Anna: 205
Pawłowski Bronisław: 132
Pękala Szczepan ps. Kolejarz: 205
Picznik Ihnat: 20
Piekarski Marian: 221
Pietruszka Aleksander: 152
Pietruszka Aleksander s. Franciszka: 187
Pietruszka H.: 170
Pietruszka Jan: 152
Pietruszka Jan s. Franciszka: 187
Pietruszka Jan s. Tomasza: 152, 187
Pietrzela Marek: 198
Pillati Ksawery: 209
Piłsudski Józef: 4, 142, 197
Piotr z Międzyrzeca: 16
Piotrowski Walerian: 197
Piramowicz Grzegorz: 25, 34, 208, 210, 225
Pleszczyński A.: 6, 13, 15, 16, 28, 29, 39, 41, 122, 211
Płużański Władysław: 161
Podczaszyński B.: 15
Podhorski K.: 142
Polacy: 7, 9, 10, 11, 24, 27, 28, 121, 136, 141, 143, 149, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 172, 174, 175, 192, 205
Pomarański Stefan: 127, 132
Pośpiech Jerzy: 221
Potasiński P.: 144, 150
Potoccy: 26, 28, 29, 30, 34, 37, 41, 42, 47, 48, 49, 78, 79, 83, 87
Potocka: 42, 43, 48, 50, 66, 73, 74, 77, 78
Potocka Aleksandra c. Szczęsnego i Katarzyny Branickiej: 3, 28, 41, 42, 47, 62, 66, 71, 73, 77, 78
Potocki A.: 41, 42, 43, 48, 49, 50, 61, 62, 68, 73, 76, 79

Potocki August: 27, 41, 42, 47, 48, 72, 76, 78
Potocki Stanisław Kostka: 41
Potrykowski Alfons: 132
Pracki Witold: 211
Prinke T.: 197
Prosnak Włodzimierz: 220
Prost Edmund K.: 220, 221
Prus Bolesław: 133
Puchtal Tomasz: 156, 191
Pudłowski L.: 14
Puszkarska Petronela: 215
Puszkarski Jan: 206
Puszkarski Zenon: 215
Przychodzki Jan: 155
Raabe G.B.: 139, 140
Rabczuk Bolesław s. Michała: 154, 178
Rabczuk Jan s. Michała: 153, 154, 178
Rabodziej Jan: 147, 156, 157, 181, 190, 191
Racki Tomasz: 20
Radwański Zdzisław: 206
Radziewanowski Mikołaj: 30
Radziwiłł Aniela: 25
Radżko Henryk: 215
Rajchel Władysław: 206, 209
Rajkowicz Antoni: 222
Rakoczy: 20
Ramorino Hieronim: 26
Ranke L.: 34
Rappa: 128
Reinstein Iwona: 215
Rembowski Henryk: 130
Reszczyński Feliks: 215
Reymont Władysław: 136
R.G.: 198
Robak Petronela: 215
Rogowski Stanisław: 209, 210, 214
Roman Jan Zenon: 212, 215
Rosen: 26
Rosjanie: 20, 28, 29, 128, 129, 168
Rospond S.: 14
Rosenblum T.M.: 140
Rozenzweig Mordko: 27
Rozwadowska Maria Józefina: 214
Rożeniowa H.: 73
Różycka-Glass M.: 58, 60, 68, 70
Różański B.P.: 140
Russjan Lucjan: 132
Rutkowski Józef: 221
Rybarski R.: 18
Rymut K.: 14
Rypiński Edward: 215
Rzepecki Kajetan: 132
Rzepniewska D.: 61
Saczkowski Michał: 20
Saczuk Jan s. Piotra: 156, 191
Sadaj Henryk: 209
Sadowiec Józef s. Teodora: 154, 178
Sapieha Fryderyk: 17
Sapieha Lew: 19
Sawczuk Aniela: 159
Sawczuk Marysia: 159
Sawczuk Stanisław s. Jana: 145, 146, 147, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 166, 167, 168, 169, 172, 173, 177, 178, 179, 181, 182, 183
Schelling F.W.: 34
Seliger: 160
Selparth (Szempart) Mikołaj: 16
Serbowie: 80
Sidorczuk Aleksander s. Franciszka: 152, 166, 188
Sidorczuk Władysław s. Jana: 155, 183
Siedlanowski Antoni s. Grzegorza: 146, 147, 150, 152, 153, 164, 166, 169, 170, 171, 173, 174, 175,180, 184, 186, 187, 188, 189, 193
Siedlanowski Jan: 152
Siedlecki J.: 141, 142, 143, 144, 148, 149, 150, 151
Siemiradzki Wacław: 133
Sieniawscy: 206
Sieniawska Elżbieta Helena z d. Lubomirska: 22, 206
Sienkiewicz Henryk: 81, 133, 134, 135, 136, 137, 207, 208
Sikorski Władysław: 142, 224
Skiwski Jan: 135
Skolimowski Stanisław: 18
Skorupka Stanisława: 81
Skrzypek Józef: 223
Skubaty Jakub: 20
Skulimowska Irena: 215
Smoleń Zbigniew: 212
Smoleńska B.: 79
Smoleńska Jadwiga: 82
Smoleński Karol: 82, 83, 84, 86, 87, 121
Smoter Jan: 147, 155, 156, 167, 168, 182, 183
Smoter Kazimierz s. Bronisława: 147, 155, 168, 183

Sobiech Ewa: 2, 206, 209, 210, 211, 215
Sobieszczański F.M.: 28, 37
Sokołowski A.: 7
Sordylowa Barbara: 222
Sowiński Józef: 129
Spaleniec Kazimierz: 198
Sroka Jerzy: 127, 130, 132, 143, 198, 204
Stachowska-Musiał Ewa: 226
Stadnik: 173
Stalewski K.: 144, 150
Stalin: 142, 144, 203
Stalis T.: 142
Stankiewicz Ryszard: 199
Stankowa Maria: 206
Stano Henryk: 210
Stańczuk Aniela z d. Kowalczuk: 159
Stańczuk Marek: 157
Stańczuk Stanisław s. Marka: 145, 146, 150, 151, 153, 154, 156, 157, 158, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 191
Stańczuk Tomasz: 157
Starega Wojciech: 213
Stasiak W.: 120
Staszczak Czesław: 198
Staszic Stanisław: 136
Stefaniak Alfons: 155
Stefaniak Jan: 156
Stefańska Irena: 215
Stefaniuk Stanisław s. Edwarda: 156, 185
Stephan Heindrich: 80
Steszczuk Mieczysław Konrad s. Franciszka: 154, 168, 179
Stopniak Franciszek: 206, 211, 216
Strok Michał: 154, 179
Strzakłowiec Władysław: 150, 166
Strzałkowski Karol: 139
Strzałkowski Teodor: 22
Suchorzewski Tadeusz: 26
Sukiennicki Andrzej: 222
Sulmierski F.: 26
Surowiec L.: 111, 113, 114
Suszczuk Andrzej s. Eugeniusza: 154, 159, 173, 175, 180
Swórski Józef s. Szczepana: 152, 153, 189
Szabaciuk Eugeniusz: 147, 154, 167
Szabaciuk Antoni s. Emiliana: 180
Szaniawski Wiktor: 68, 72
Szaszka: 171
Szczerba Edward: 156, 172
Szczypka Józef: 135
Szejnmeil A.: 32
Szelęgowska-Teska Maria: 206
Szokalski Klemens: 28
Szołkowicz S.: 17
Szostakiewicz Janusz: 213
Szubert Aleksander: 32, 144
Szujski J.: 7
Szuster Kamilla: 19, 20, 21, 40, 206
Szwed Józef: 32, 144, 215
Szwedzi: 20
Szych Aleksandra Kazimiera: 215
Szych Kazimierz: 214, 215
Szydłowski Wojciech: 27
Szymańczuk Stanisław s. Szczepana: 155, 181
Szymańska Aleksandra Kazimiera: 215
Szymańska Anastazja: 215
Szymańska Janina Honorata: 215
Szymański Krzysztof: 222
Szymkiewicz Wacław: 156, 191
Szyszko Kazimierz: 210
Świątkowski W.: 30
Świdrygiełło: 8, 9
Święcki T.: 15
Świerczewski Karol: 98, 99, 108, 109, 110, 1[illegible], [illegible]36
Świętochowski: 171
Tarasiuk Hipolit s. Stanisława: 155, 183
Targoński L.: 24
Tatarzy krymscy: 10, 11, 12
Terlikiewicz Andrzej: 28
Tęczyńska Beata: 17
Tęczyńska I.: 21
Tęczyńska Zofia: 20
Tęczyńscy: 34
Tęczyński Gabriel: 19, 206
Tęczyński Jan: 19, 20, 206
Tiedorowicz N.J.: 15, 16, 29, 39
Tokarz Wacław: 132
Tomaszewski J.: 45, 66, 69
Topolski J.: 20, 148, 150
Topolski Jerzy: 220
Traugutt Romuald: 136
Trojanowski Wincenty: 133, 134, 137
Trzynadlowski Jan: 221
Turcy: 11
Turlejska Maria: 223
Turski Feliks: 22, 25
Twardowski L.: 139, 140

Tymiński J.: 103, 118
Tyrowicz Marian: 130, 132
Tyszkiewicz J.: 6
Ukraińcy: 145, 151, 154, 157
Ulatowski W.: 139
Ulewicz Krystyna: 215
Urski Seweryn: 41
Verdmon J.L.: 29, 45
Voellnagel A.: 102, 104, 105, 109, 110
Voise Irena: 25, 209
Wajszczuk Karol: 179, 215
Wakulak Jan s. Bolesława: 156, 185
Wakulak Marian s. Jana: 156, 186
Walczak Krzysztof: 220
Walewski W.: 26
Walichnowski Tadeusz: 141, 142
Walicki A.J.: 140
Waniczkówna N.: 23
Warchoł S.: 14
Warmiński Jan: 26, 40, 206
Waryński Ludwik: 136
Wasilewski Franciszek: 209
Wasilewski Konstanty: 28
Waszczuk Kazimierz: 156, 191
Wawdziesik Ihnat: 20
Wawryniuk Henryk: 209
Wawrzyńczyk A.: 16, 17, 19, 39
Wawszczak Jerzy: 217, 221
Wazgowski Kazimierz: 161
Wereszko Aleksander: 206
Węcki Andrzej: 6, 13, 16, 35, 206, 211
Węgrzy: 20, 164
W.G.: 198
Wielhorski W.: 141
Wieliczkowicz Matiasz: 18
Wielopolski Aleksander: 27
Wierzbowski T.: 17
Wierzejski S.I.: 140
Więch Wanda: 215
Więckowska Helena: 132
Wilhelm I.: 80
Winiarczyk T.: 198
Winter A.: 26
Wiśniewska Krystyna: 209
Wiśniewski O.O.; 140
WIT: 198
Witold: 8, 16
Władysław Jagiellończyk: 5
Włodek Jan: 22
Wnętrzeński Wawrzyniec: 20
Wodziński A.: 133
Wojciechowski Z.: 221
Wojciechowski K.: 115, 116, 120
Wolf Michał: 27
Wolf-Powęska Anna: 221
Woliński Leon s. Jakuba: 152, 189
Woliński Stanisław s. Jakuba: 164, 189
Wolski Wł.: 141
Wołynianie: 9
Wójtowicz Zygmunt: 206, 214, 215
Wrzyszcz Andrzej: 206
Wsół Henryk s. Jana: 152, 189
Wysocki Piotr: 128, 165
Wysokiński Jan: 20
Wyspiański Stanisław: 136
(z): 198
Zabrzezińscy: 6, 7, 34
Zabrzezińska Anna: 6
Zabrzezińska Anna Janowiczowa: 17
Zabrzeziński Jan: 6, 7, 11, 12, 13, 16, 17
Zacharewicz Zbigniew: 131
Zachariasz Józef: 152
Zachariasz Józef s. Józefa: 189
Zachariasz Stanisław: 152
Zachariasz Stanisław s. Tomasza: 189
Zając Adam: 197
Zając Jan s. Jana: 154, 168, 169, 180
Zając Stanisław: 156
Zajączkowski Stefan: 222
Zalewski Tadeusz: 125
Zalewski Józef: 156
Zalewski Stanisław: 156, 169
Zaroszyc Dominik: 197
Zawadzki Saturnin: 211
Zbański Jan s. Cypriana: 154, 171, 180
Zbarska Barbara c. S. Zbarskiego i Doroty z Firlejów: 19
Zbaraski Piotr: 18
Zbaraski Stefan: 18, 19
Zbarscy: 34
Zbierski Andrzej: 222
Zborski A.: 105, 108, 109, 110
Zdański K.: 15
Zdzitowiecki Cyprian: 127
Zielińscy: 218
Zieliński Kazimierz: 2, 4, 26, 205, 208, 210, 211, 223, 224
Zowczak Ignacy: 30
Zubik Władysław: 31
Zuchmantowicz A.O.: 139

Zuchna Irena: 80
Zugaj Z.: 106, 109, 110
Zychowicz Franciszek: 215
Zychowicz Gabriela: 208
Zygmunt August: 17
Zygmunt Jagiellończyk: 13
Zyskin Adler: 27
Żebrowski Rafał: 199
Żegalska Elżbieta: 222
Żółkowski S.: 15
Żychliński Teodor: 130, 131, 132
Żydzi: 18, 19, 20, 22, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 36, 45, 48, 123, 150, 194, 199, 202, 205

SKOROWIDZ NAZW GEOGRAFICZNYCH

Alzacja: 129
Archangielsk: 193
Aschersleben: 130
Austria: 127
Austro-Węgry (Węgry): 11, 86, 130, 132
Bałagoje: 153, 159
Baranowicze: 159
Bereza: 42, 43, 51, 52, 54, 55, 60, 63, 65, 150, 158, 166
Bereza (ZSRR): 180
Besancon: 129
Biała (Biała Podlaska): 3, 15, 17, 33, 36, 40, 45, 82, 83, 104, 105, 115, 116, 121, 138, 139, 144, 149, 173, 175, 176, 177, 180, 186, 187, 193, 208, 209, 212, 213
Białka: 123
Borodino: 25
Borowicze na Wałtaju: 143, 145, 146, 147, 148, 151, 153, 156, 159, 160, 162, 163, 166, 167, 168, 169, 171, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192, 193
Borowinty: 130
Borzęcinek w parafii Krzeczonów k/Bychawy: 127
Bourges: 129
Bowsk: 127
Bracław: 11
Bracławszczyzna: 9
Brno: 87
Brześć n/Bugiem: 6, 7, 8, 9, 10, 11, 16, 27, 28, 144, 149, 153, 159, 175, 180, 186, 187, 189
Brzostków pow. Jarocin: 130
Brzozowica: 150
Bug: 15, 17, 55
Bułgaria: 102, 104, 121
Bydgoszcz: 185
Celestynów: 182
Cesarstwo Austriacko-Węgierskie: 80
Charków: 144, 150
Chełm: 148
Ciechanów: 198
Czemierniki: 104, 105
Czechy: 11
Danówka: 42, 44, 52, 55
Dobre: 128
Dołha: 21, 43, 52, 54, 61, 63, 66, 67, 68, 70, 74, 78
Dołhołęka: 43, 54, 55, 60, 70
Drelów: 15, 21, 43, 51, 52, 54, 56, 57, 60, 63, 65, 68, 70, 74, 76, 78, 145, 146, 147, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 191, 193
Drohobycz: 18
Dubowka: 150
Dunkierka: 130
Dynaburg: 127
Dzieduchy: 43, 60, 63, 65
Fomsdorf: 128
Francja: 129, 130, 132, 133
Galicja: 130
Galicja Zachodnia: 25, 124
Garwolin: 153
Gausenburg: 127
Gdańsk: 14, 19, 82, 128, 148, 176, 181, 222
Generalne Gubernatorstwo: 31
Gęś k/Parczewa: 173
Grabowiec: 21, 42, 43, 44, 51, 55, 56, 74
Grazowiec: 141
Grochów: 129
Grodno: 7, 12
Gronów Śląski: 147, 176
Halasy: 21, 36, 43, 54, 55, 68, 70, 76
Horodło: 8
Huszlew: 16
Huta Dąbrowa: 144
Ilmen: 145, 160

Irkuck: 175
Jabłeczna: 17
Janów: 13
Janów Podlaski: 105
Jarosław: 173
Jegolsk (Jegoła): 143, 145, 159, 160, 161, 162, 163, 166, 167, 168, 171, 173, 175, 177, 178, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191
Jelnica: 21, 36, 43, 52, 57, 63, 65
Kaliska k/Starogardu: 190
Kalisz: 225
Kanał Wieprz Krzna: 212
Karaganda: 186
Kargorzyszki pow. Święciany: 176
Karlsruhe: 80
Katowice: 34
Katyń: 142
Kazachstan: 189
Kazań: 175, 180
Kąkolewnica: 150, 157, 173, 175
Kijów: 149
Kisielisk k/Stoczka Łukowskiego: 165
Kleczew: 42
Klemensów: 66
Klewań: 124
Kobryń: 179
Kock: 203, 205
Koło: 12
Korczówka: 151, 156, 181
Koszeliki: 21, 44, 52
Kowanka (Kawanka): 145, 159, 160, 163, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 189, 190, 192
Kowel: 144, 150
Kozielsk: 142
Kożuszki: 21, 43, 52, 63, 64, 65
Kraków: 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 23, 26, 34, 38, 41, 58, 59, 81, 82, 122, 125, 126, 127, 131, 132, 134, 141, 148
Kralupy n/Wełtawą: 213
Krasówka w pow. grodzieńskim: 17
Królestwo Polskie (Królestwo Kongresowe): 25, 26, 27, 28, 29, 36, 37, 39, 42, 45, 48, 50, 56, 58, 59, 60, 61, 64, 66, 69, 70, 72, 73, 132, 138, 207
Krześlin: 150
Krzewica (Krzywica): 15, 21, 42, 44, 52, 55, 123, 126, 207
Krzna: 6, 15, 17, 35, 195, 196, 212
Krzna Południowa: 14, 35
Krzna Wielka: 35
Krzymoszyce: 16, 21, 43, 52, 63, 65
Księstwo Warszawskie: 25, 122, 127
Kulbachachy: 131
Kurlandia: 127
Kwasówka: 21, 43, 51, 52, 57, 63, 65, 146, 147, 151, 155, 156, 157, 166, 180, 181, 182, 184, 190, 191, 193
Legionowo: 153
Legnica: 221
Leonów: 144
Leszczanka: 43, 49, 51, 63, 65, 151, 156, 181
Linden: 128
Lipniaki: 150
Lipsk: 15
Litwa (Wielkie Księstwo Litewskie): 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 19, 142
Londyn: 132, 141, 142, 143, 197
Lśna w pow. brzeskim: 17
Lublin: 6, 8, 11, 13, 14, 15, 25, 27, 30, 32, 38, 39, 40, 45, 47, 70, 71, 77, 82, 84, 143, 144, 146, 148, 149, 150, 169, 182, 191, 200
Lubelszczyzna: 14, 31, 71, 127, 143, 144, 148, 149, 207
Lwów: 13, 32
Łęczyca: 10
Łomazy: 6, 10
Łomża: 222
Łopacin: 8
Łosice: 104, 105, 144
Łódź: 14, 82, 131, 147, 148, 150, 153, 178, 199, 213, 222, 224
Łózki: 15, 21, 42, 44, 51, 52, 55, 56, 65, 146, 147, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 166, 167, 168, 171, 172, 173, 177, 179, 182, 183, 193
Łuby: 21, 43, 52, 63, 64, 65
Łuck: 8, 9
Łukowisko: 21, 43, 49, 52, 63, 65
Łuków: 6, 13, 16, 18, 45, 96, 118, 144, 149, 150, 153
Łuniew (Łuniewo): 16, 21, 43, 52, 63, 65, 202
Magdeburg: 130
Majdanek: 144, 149
Malbork: 176
Manie: 21, 36, 43, 52, 63, 65, 208

Maścibrody: 123, 126
Mazowsze: 6
Międzyrzec Podlaski (Mezyrecze, Miendzyrzec, Międzyrzecz, Międzyrzecze): 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 74, 75, 76, 78, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 122, 123, 127, 128, 134, 135, 138, 139, 140, 144, 147, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 170, 176, 178, 185, 186, 187, 189, 190, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 216, 217, 218, 221, 225
— Nowe Miasto: 17, 19, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 35, 36, 37, 38, 83
— Stare Miasto: 18, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 30, 35, 36, 37, 38
— Szmulowizna: 38
— Międzyrzecczyzna: 3, 6, 13, 62, 141, 145, 146, 148, 150, 151, 153, 166, 173, 176, 191, 192, 194, 201, 203, 204, 205, 206, 208, 209, 210, 211, 212, 216
Milanów: 56
Minden: 132
Mińsk: 153, 159, 175, 180
Misie: 21, 37, 43, 52, 63, 65, 189, 205
Mogiłek: 56
Mohylówka: 147
Morze Bałtyckie: 160
Morze Kaspijskie: 160
Moskwa (Państwo Moskiewskie): 142, 148, 175, 180
Msta: 145, 160, 162, 163, 167, 168, 169
Nagorna: 193
Nałęczów: 213
Neugat: 128
Niemcy (Rzesza Niemiecka): 160, 161, 223
Niemojki: 16
Nieporęt: 42
Nizina Wschodnioeuropejska w R.F.R.R.: 160
Nowogród Wielki: 11
Nowosiołek na Uralu: 148, 160, 174, 180, 184, 187, 192
Nowy Dwór Gdański: 129
Nowy Jork: 142
Nowy Korczyn: 10
Oblęgorek: 134
Odra: 196, 198
Olesko: 8, 10
Olszewnica: 150
Olsztyn: 221
Olszynka Grochowska: 129
Opole: 221
Osieck: 42
Ossów: 202
Ostaszków: 142, 153, 159
Ostrołęka: 129
Ostrów: 21
Ostrówki: 21, 43, 49, 51, 52, 54, 55, 57, 58, 60, 63, 65, 68, 69, 70, 76, 78, 146, 147, 151, 155, 156, 166, 169, 172, 192, 193
Oświęcim: 34, 157
Parczew: 3, 6, 7, 8, 9, 10, 35, 104, 105, 138, 139, 143, 193
Paryż: 34, 129, 130, 131, 133, 134, 142
Pawliszew Bór: 141
Pereszczówka: 43, 52, 57, 63, 65, 146, 147, 151, 156, 157, 159, 166, 173, 183, 184, 185, 186, 193
Perm: 173
Petersburg (Piotrograd): 15, 19
Piotrków: 7, 9, 195
Piszczka: 14
Płock: 4, 198, 217, 221
Pniew: 127
Podlasie: 3, 6, 13, 16, 20, 31, 35, 39, 71, 72, 82, 127, 131, 132, 143, 144, 145, 150, 158, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 207, 208, 210, 212, 218
Podole: 7, 8, 9, 10, 11, 12
Polesie: 179
Polska (Królestwo Polskie, Korona, RP. PRL): 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 18, 20, 23, 25, 27, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 41, 45, 64, 77, 82, 85, 129, 130, 131, 132, 134, 136, 141, 142, 145, 148, 160, 165, 171, 172, 173, 192, 194, 198, 199, 202, 204, 207, 210, 212, 219, 220, 223
Polska Wola (Polskowola): 150, 177
Pościsze: 16, 21, 43, 49, 52, 63, 64, 65, 205
Poznań: 18, 82, 130, 131, 132, 134, 197
Prusy: 9, 10, 127, 129
Pruszków: 198

Przechodzisko: 21, 43, 52, 63, 64, 65, 151, 209
Przegaliny: 193
Przemyśl: 221
Przychody: 21, 44, 52, 65
Przyłuki: 42, 44, 48, 55
Puchacze: 21, 44, 52
Puławy: 55, 122, 123, 124, 125, 126, 153, 184
Pyrzyce: 185
Radzyń Podlaski (Radzyń): 13, 32, 39, 64, 104, 105, 144, 151, 187, 205, 213
Ratno: 10
Region Lubelski: 194
Rembertów: 166
Riazań: 144, 149, 193
Rogoźnica: 21, 26, 32, 42, 44, 48, 51, 52, 55, 58, 127, 128, 204, 225
Roma (Rzym): 134
Rosja (Cesarstwo): 72, 127, 128, 130, 149, 184
Ros. Fed. Rep.: 145
Równina Łukowska: 14
Ruda Śląska: 98, 100, 101
Rudniki: 43, 63, 65
Ruś: 6, 29
Rybińsk: 173
Rzeczyca: 21, 36, 37, 43, 52, 60, 63, 64, 65, 146, 147, 151, 152, 153, 164, 166, 169, 173, 175, 180, 184, 186, 187, 188, 189, 193
Sambor: 130
Sandomierz: 58, 127, 175
Sarapuł n/Kamą: 175, 180
Sawki: 21, 44, 52
Schachtlager: 145, 160, 161, 163, 166, 167, 169, 171, 177, 178, 179, 180, 184, 186, 187, 188, 189, 192
Siedlce: 15, 26, 29, 36, 45, 82, 120, 144, 150, 153, 158, 165, 186, 189
Sieniawa: 123
Sietrze: 21
Sitno: 43, 51, 52, 61, 63, 65, 193
Słubice: 42
Smolanka pow. Łuków: 180
Smoleńsk: 25, 153, 159, 175
Sokołów Podlaski: 144, 145, 150, 151, 153, 158, 159, 180, 184, 186, 187, 188, 189, 190, 191
Sokule: 43, 52, 61, 63, 65
Stadtlager: 145, 146, 147, 159, 160, 161, 162, 166, 167, 168, 169, 171, 173, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 185, 186, 187, 189, 190, 191, 192
Starobielsk: 142
Stołpno: 16, 21, 36, 37, 43, 52, 61, 63, 64, 95, 193, 203
Strasburg: 130
Strzakły (Strzałki): 21, 43, 52, 57, 63, 64, 65
Strzyżówka: 43, 49, 51, 62, 63, 65, 156, 178
Suchożebry: 158
Sumy gub. Charków: 183
Surmacze: 43, 52, 63, 65, 66
Syberia (Sybir): 28, 141, 165
Syrobów k/Lubartowa: 150
Szachy: 21, 43, 52, 63, 65, 67
Szepietowo (Szepietów, Szybatowo): 143, 145, 153, 160, 162, 164, 165, 166, 169, 170, 178, 180, 184, 186, 187, 188, 189, 192
Szóstka: 43, 51, 52, 63, 64, 65
Sztokholm: 133
Szwajcaria: 136
Szwecja: 11
Szybatów: 162, 163
Śląsk: 143
Świdry k/Łukowa: 144
Świerdłowsk: 174, 175, 180, 184, 187, 192, 193
Tiegenhof: 129
Tłuściec: 21, 44, 51, 52, 182, 183, 204, 205
Toruń: 82, 217, 219, 221
Treblinka: 31, 119, 120
Troki: 12
Tuliłów: 36, 37, 42, 44, 48, 52, 55, 60, 84, 193, 203
Tuła: 150
Turcja: 12
Turów: 42, 44, 48, 52, 55, 56, 186
Tylża: 128
Tyśmienica: 212
Ugłówka: 153, 159
Ukraina: 183
Ural: 160, 164, 174, 175, 184, 187, 192
Ustrzyki Dolne: 187
Iście: 162
Utrówka: 21, 43, 51, 52, 63, 65, 66
Uzłów: 150
Wadowice 135

Waldlager: 145, 160, 163, 166, 168, 169, 171, 172, 173, 176, 177, 178, 179, 183, 184, 185, 186, 187, 189, 191, 192
Walin: 177
Warka pow. sieradzki: 223
Warszawa: 2, 5, 6, 14, 15, 16, 17, 20, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 50, 58, 61, 64, 71, 73, 77, 79, 81, 82, 85, 120, 121, 122, 128, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 192, 194, 196, 197, 198, 199, 213, 216, 222, 224
Westwalia: 130
Węgrów: 153
Wiedeń: 66
Wielka Wieś k/Brzeska woj. krakowskie: 176
Wielkie Księstwo Poznańskie: 130
Wielkie Łuki: 153, 159, 172
Wiener Neustadt: 80
Wieteł: 8
Wilanów: 38, 41, 42, 48, 72, 76
Wilno: 6, 7, 8, 9, 10, 13, 17, 21
Winnica: 11
Wisła: 15, 148, 150, 196, 198
Wistycz: 17
Witebsk: 153, 159
Witoroż: 43, 48, 49, 51, 52, 54, 57, 61, 63, 65, 68, 69, 70, 74, 78, 146, 147, 151, 156, 157, 166, 190, 191, 193
Włodzimierz: 8
Wohyń: 35
Wola Okrzejska: 134
Wcłyń: 7, 8, 9, 10, 11, 12
Worsy: 21, 44, 51, 52, 56, 144, 150
Woźniki pow. mielnicki: 16, 17
Wólka Krzymowska: 21, 44, 52
Wólka Łózecka: 52, 65
Wrocław: 5, 14, 15, 16, 34, 37, 39, 52, 80, 82, 131, 148, 196, 205
Wrzawy: 127
Wygnanka: 21, 36, 43, 52, 63, 65, 171, 173, 175, 193
Wysoczyzna Siedlecka: 14
Wysokie: 37
Wysokie Plebańskie: 21
Wyżyna Wałdajska: 145, 160
Zadworna (Zadworny): 20, 43, 54, 55, 57, 58, 60, 70
Zahajki: 15, 37, 43, 51, 52, 61, 63, 65, 151, 153, 155, 176, 181
Zaklęsłość Łomazka: 14
Zamość: 149
Zasiadki: 21, 44, 51, 52, 182
Zasław: 12
Zbójno: 71
Złota Orda: 11
Zna: 14, 35
ZSRR (Zw. Radziecki, Zw. Sowiecki): 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 149, 160, 165, 166, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 203
Żabce: 15, 21, 36, 42, 44, 48, 51, 52, 55
Żakowola Poprzeczna: 151, 180
Żelechów: 144, 149
Żelizna: 180
Żerocin (Żyrocin): 20, 21, 43, 48, 51, 52, 54, 57, 58, 63, 65, 70, 76, 78, 156, 171, 178, 193
Żuków: 124

Skorowidz nazw osobowych i geograficznych opracowała Teresa Józefa Kowalska

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие 3

I. СТАТЬИ И НАУЧНЫЕ СОЧИНЕНИЯ

Зофья Ковальска: Мендзыжецкое пограничье на фоне польско-литовских отношений при Казимеже Ягеллончике 5

Томаш Демидович: Из истории города Мендзыжеца Подляского. Исследования строя и пространственного положения 14

Станислав Ярмул: Попытки Александры Потоцкой повысить рентабельность мендзыжецких поместий в 1844—1860 гг. 41

Марьян Ковальски: Открытки Мендзыжеца Подляского 80

II. МАТЕРИАЛЫ

Януш Новак: Константы Чарторыски и вопросы управления мендзыжецкими поместьями в 1802—1812 гг. 122

Марьян Ковальски и Лех Яблоньски: Воспоминания о полковнике Юзефе Боженцком, 1795—1875 127

Марьян Ковальски: Из сенкевического наследия 133

Марьян Ковальски: Источники по истории добровольных пожарных обществ в издании Императорско-российского пожарного общества „Пожарный календарь" (Бяла, Мендзыжец, Парчев) 138

Феликс Олесеюк: Воспоминания о жителях Мендзыжеца и окрестностей, заключенных в советских лагерях в 1944—1947 гг. 141

III. БИБЛИОГРАФИЯ

Источники касающиеся мендзыжецкого района. Статьи из журналов и произведений общего содержания 194

IV. ХРОНИКА

Феликс Олесеюк: Двадцатипятилетие регионально — научной и издательской деятельности Общества друзей наук в Мендзыжеце Подляском (1968—19.XII.—1993) 200

Съезд научных обществ региональных — общих в Плоцке 12 декабря 1992 г. 217

Некрологи: отставной майор мгр. Казимеж Зелински, 1927—1991 . . . 223

Указатель имен 227

Указатель географических названий . . . . . .

TABELE DES MATIÉRES

Préface 3

I. ARTICLES ET DISSERTATIONS

Zofia Kowalska: La région de lá frontiére Międzyrzec en relation polono-lithuaniene sous le régne du roi Kazimierz Jagiellończyk 5
Tomasz Demidowicz: L'histoire de lá ville Międzyrzec Podlaski. Étude de lá constitution de la ville et de lá disposition d'espace 14
Stanisław Jarmuł: L'épreuve d'augmentation lá rentabilitédes fermes de Międzyrzec par Aleksandra Potocka (1844—1860) 41
Marian Kowalski: Cartes postale de Międzyrzec 80

II. MATIÉRES

Janusz Nowak: Konstanty Czartoryski et le régie des fermes de Międzyrzec en 1802—1812 122
Marian Kowalski et Lech Jabłoński: Pour mémoire du colonel Józef Borzęcki 1795—1875 127
Marian Kowalski: Les souvenirs de Henryk Sienkiewicz 133
Marian Kowalski: Documents de source de l'histoire des associations volontiére des pompiers publié par l'association Cesarsko-Rosyjskiego Towarzystwa „Pożarnyj Kaliendar" (Biała, Międzyrzec, Parczew) 138
Feliks Olesiejuk: Les souvenirs des Habitants de Międzyrzec prisonniers des camps soviétique en 1944—1947 141

III. BIBLIOGRAPHIE

Documents de source concernant lá région de Międzyrzec. Articles de périodiques et d'ouvrages de contenu général 194

IV. CHRONIQUE

Feliks Olesiejuk: Les souvenirs des Habitants de Międzyrzec prisonniers des Przyjaciół Nauk á Międzyrzec Podlaski (1968—19.XII.—1993) 200
Congrés des association sciencifique général de région á Płock le 12 decembre 1992 217
Nécrologes: Commandant en retraite licencie Kazimierz Zieliński 1927—1991 223
Index de noms 227
Index de noms geographiques . . . . . .

INHALTSVERZEICHNIS

Vorwort 3

I. ARTIKEL UND ABHANDLUNGEN

Zofia Kowalska: Międzyrzecer Grenzland vor dem Hintergrund der polnisch-litauischen Beziehungen zu Zeiten des Königs Kazimierz (Kasimir) des Jagiellonen 5
Tomasz Demidowicz: Aus der Geschichte der Stadt Międyrzec Podlaski. Eine Studie über die städtische Ordnung und die Raumordnung 14
Stanisław Jarmuł: Versuche zur Steigerung der Rentabilität des Międzyrzecer Landgutes durch Alexandra Potocka in den Jahren 1844—1860 . . 41
Marian Kowalski: Ansichtskarten von Międzyrzec Podlaski 80

II. MATERIALIEN

Janusz Nowak: Konstanty Czartoryski und die Sache der Verwaltung des Międzyrzecer Landgutes in den Jahren 1802—1812 122
Marian Kowalski und Lech Jabłoński: Erinnerung an den Oberst Józef Borzęcki 1795—1875 127
Marian Kowalski: Andenken an Henryk Sienkiewicz 133
Marian Kowalski: Die in der Veröffentlichung der Kaiserlich-Russischen Feuerwehrgesellschaft „Posharnyj Kaliendar" — „Feuerwehrkalender" (Biała, Międzyrzec Parczew). enthaltenen Quellenmaterialien 138
Feliks Olesiejuk: Erinnerungen an die in den sowjetischen Straflagern in den Jahren 1944—1947 141

III. BIBLIOGRAPHIE

Quellenartikel betreffs des Międzyrzecer Gebietes, kompakte Druckschriften, Artikel aus den Zeitschriften und Werken allgemeinen Inhalts . . . 194

IV. CHRONIK

Feliks Olesiejuk: Vierteljahrhundert der regional-wissenschaftlichen und verlegerischen Tätigkeit der Gesellschaft der Wissenschaftsfreunde in Międzyrzec Podlaski (1968—19.XII.—1993) 200
Tagung der allgemein-regionalen wissenschaftlichen Gesellschaften in Płock am 12. Dezember 1992 217
Nekrologen: Major a.D. Mag. K. Zieliński 223
Personalregister 227
Ortsregiter . . . . . .

SPIS TREŚCI

Przedmowa 3

I. ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Zofia Kowalska: Pogranicze międzyrzeckie na tle stosunków polsko-litewskich za panowania Kazimierza Jagiellończyka 5
Tomasz Demidowicz: Z dziejów miasta Międzyrzeca Podlaskiego. Studium o ustroju i układzie przestrzennym 14
Stanisław Jarmuł: Próby podniesienia rentowności dóbr międzyrzeckich przez Aleksandrę Potocką w latach 1844—1860 41
Marian Kowalski: Pocztówki Międzyrzeca Podlaskiego 80

II. MATERIAŁY

Janusz Nowak: Konstanty Czartoryski i sprawa zarządu dóbr międzyrzeckich w latach 1802—1812 122
Marian Kowalski i Lech Jabłoński: Wspomnienia o płk Józefie Borzęckim 1795—1875 127
Marian Kowalski: Pamiątki sienkiewiczowskie 133
Marian Kowalski: Materiały źródłowe do dziejów stowarzyszeń ochotniczych straży pożarnych zawarte w wydawnictwie Cesarsko-Rosyjskiego Towarzystwa Pożarniczego „Pożarnyj Kaliendar" (Biała, Międzyrzec, Parczew) 138
Feliks Olesiejuk: Wspomnienie o mieszkańcach Międzyrzecczyzny, więzionych w sowieckich łagrach w latach 1944—1947 141

III. BIBLIOGRAFIA

Artykuły źródłowe dotyczące Międzyrzecczyzny, druki zwarte, artykuły z czasopism i dział treści ogólnej 194

IV. KRONIKA

Feliks Olesiejuk: Ćwierćwiecze działalności regionalno-naukowej i wydawniczej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim (1968—19.XII.—1993) 200
Zjazd towarzystw naukowych ogólnych-regionalnych w Płocku 12 grudnia 1992 r. 217
Nekrologi: mjr w st. spocz. mgr Kazimierz Zieliński 1927—1991 223
Skorowidz nazw osobowych 227
Skorowidz nazw geograficznych . . . . . .

WYDAWNICTWA

TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W MIĘDZYRZECU PODLASKIM

1. Rocznik Międzyrzecki (organ Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim) t. I (1969), t. II (1970), t. III (1971), t. IV (1972), t. V (1973), t. VI (1974), t. VII (1975), t. VIII (1976), t. IX (1977), t. X (1978), t. XI (1979), t. XII—XIII (1980—1981), t. XIV—XV (1982—1983), t. XVI—XVII (1984—1985), t. XVIII (1986), t. XIX (1987), t. XX—XXI—XXII (1988—1989—1990), t. XXIII—XXIV (1991—1992)

2. Kowalski Marian: Bibliografia powiatu radzyńskiego i jego regionu. Międzyrzec Podl. 1969

3. Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Międzyrzecu Podlaskim. Międzyrzec Podl. 1970 wyd. I; 1980 wyd. II

4. IV Zjazd wychowanków bialskich liceów ogólnokształcących 14—15 września 1968 r. (praca zbiorowa). Międzyrzec Podl. 1969

5. Zbrodnie hitlerowskie w powiecie Biała Podlaska w latach 1939—1944, (praca zbiorowa pod redakcją naukową dr Mariana Kowalskiego). Międzyrzec Podl. 1971

6. Kowalski Marian i Sroka Jerzy: Wystawa malarstwa i grafiki bialczan. Międzyrzec Podl. 1972

7. Kowalski Marian i Sroka Jerzy: Ludwik Maciąg. Wystawa malarstwa i grafiki. Międzyrzec Podl. 1972

8. Od Akademii Bialskiej do AWF (praca zbiorowa pod redakcją naukową dr Mariana Kowalskiego). Międzyrzec Podl. 1973

9. Kornacki Ryszard: Wyjście z ciszy. Międzyrzec Podl. 1973

10. Kowalski Marian: Pieniądz papierowy Rzeczypospolitej 1794—1866. Międzyrzec Podl. 1974

11. 50-lecie Stowarzyszenia KOŁA BIALCZAN 1922—21.IX.—1972. (praca zbiorowa pod redakcją naukową dr Mariana Kowalskiego). Międzyrzec Podl. 1974

12. Katalog wystawy zbiorów dra Mariana Kowalskiego. Ordery — odznaczenia i znaki pieniężnei ZSRR 1917—1977. Międzyrzec Podl. 1977

13. Lewczuk Grażyna: Martyrologia mieszkańców województwa bialskopodlaskiego w latach 1939—1944. Informator stałej wystawy w Oddziale Historycznym Muzeum Okręgowego w Białej Podl. (pod redakcją naukową dr Mariana Kowalskiego). Międzyrzec Podl. 1979

14. Portret Józefa Ignacego Kraszewskiego w medialierstwie i rzeźbie. Katalog wystawy. Międzyrzec Podl. 1981

15. Ordery, odznaczenia, odznaki, orły i medale ludowego Wojska Polskiego. Informator wystawy poświęconej XXXVIII rocznicy LWP 1943—12.X.—1981. w Muzeum Okręgowym w Białej Podlaskiej październik — listopad 1981. Międzrzec Podl. 1981

16. Kowalski Marian: Znaki pieniężne ZSRR (1917—-982. Międzyrzec Podl. 1983

17. Kowalski Marian: Medale, odznaki, biżuteria, numizmatyka i filatelistyka Powstania Styczniowego. Międzyrzec Podl. 1987

18. Portret Henryka Sienkiewicza w modelarstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce. Międzyrzec Podl. 1989

19. Portret Marii Konopnickiej w medialierstwie, rzeźbie, numizmatyce i filatelistyce. Międzyrzec Podl. 1990

20. Cennik Nr 4 banknotów i monet polskich i innych walorów pieniężnych i pamiątkowych. Międzyrzec Podl. 1991

21. Lipka Mieczysław: Nasz mały świat (wiersze dla dzieci). Międrzyrzec Podl. 1991

22. Cennik Nr 5 banknotów i monet polskich i innych walorów pieniężnych i pamiątkowych. Międzyrzec Podl. 1993

Redakcja zastrzega sobie prawo dokonywania w rękopisach zmian tytułów, dodawania podtytułów, skrótów i przeróbek technicznych oraz poprawek stylistyczno-językowych.

Rękopisów nie zamówionych Redakcja nie zwraca.

Nakład 1000 + 120 egz. Obj. ark. druk. 15,5, wyd. 18,0. Papier ilustr. kl. III, gr. 80 70×100.

Druk. DSG. Zam. 441. ISSN 0137-3307

ISSN 0137–3307